

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2025 (№1/1)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayman baslap shuga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences

№1/1

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq instituti hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori
Bas redaktor: PAZÍLOV A.**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
b.i.d. (DSc), prof. **Ajiev A.** (Nókis);
yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
s.i.d. **Atamuratov M.U.** (Nókis);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
b.i.f.d. (PhD), doc. **Begjanov M.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Genjemuratov B.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
e.i.f.d. (PhD), doc. **Eshimbetov U.** (Nókis);
b.i.k., doc. **Eshmuratov R.** (Nókis);
a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Karajanov S.** (Norvegiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Kdirbaeva G.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Markov M.B.** (Rossiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Matyakupov S.** (Nókis);

f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
x.i.d., prof. **Mustafayev I.I.** (Azerbayjan);
x.i.d., doc. **Nawbeyev T.X.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Orazimbetov Q.K.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Palimbetov K.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis);
e.i.d., prof. **Ruzmetov B.** (Urgench);
f.i.d. (DSc), prof. **Salqımbay A.** (Alma-ata);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis);
e.i.d., prof. **Sauxanov J.K.** (Nókis);
tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
x.i.d., doc. **Seytnazarova O.M.** (Nókis);
x.i.d., prof. **Toremuratov Sh.N.** (Nókis);
g.i.d., prof. **Turdımambetov I.** (Nókis);
f-m.i.k., doc. **Tanirbergenov S.** (Nókis);
e.i.d., prof. **Ubaydullev K.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis).

**Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator**

Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. **S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha**
f.i.d. (DSc), doc. **G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha**
f.i.d. (DSc), doc. **B.Yusupova – qaraqalpaq tili boyınsha**

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jilda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tórende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika.Matematika.Texnika.Informatika.

QARAQALPAQ TILIN AVTOMATIK TÜRDE ANALIZLEWDE MASHINALÍQ OQÍTÍW ALGORITMLERIN QOLLANÍLÍW

G.R.Abdaliev – *docent*

N.U.Uteuliev – *fizika-matematika ilimleri doktori, professor*

B.K.Kalmuratov – *áğa oqıtıwshı*

Tashkent informaciyalıq texnologiya universiteti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq tili, avtomatik analiz, mashinalı o‘qıtish, tabiiy tilni qayta ishlash, morfologik tahlil, sintaktik tahlil, semantik tahlil, lemmatizatsiya, tokenizatsiya, texnologik rivojlanish, til korpusi, Python dasturlash, NLTK, scikit-learn, tasniflash algoritmlari, til resurslari.

Ключевые слова: каракалпакский язык, автоматический анализ, машинное обучение, обработка естественного языка, морфологический анализ, синтаксический анализ, семантический анализ, лемматизация, токенизация, технологическое развитие, корпус языка, программирование на Python, NLTK, scikit-learn, алгоритмы классификации, языковые ресурсы.

Key words: karakalpak language, automatic analysis, machine learning, natural language processing, morphological analysis, syntactic analysis, semantic analysis, lemmatization, tokenization, technological development, language corpus, Python programming, NLTK, scikit-learn, classification algorithms, language resources.

Házirgi zaman texnologiyalıq rawajlanıw dáwirinde til texnologiyaları tez pát penen rawajlanbaqta. Mashinalıq oqıtıw algoritmleri til analizi tarawında úlken áhmiyetke iye bolıp, hár túrli tillerdi izertlewde keń qollanımaqta. Usı maqalada mashinalıq oqıtıw algoritmleriniń qaraqalpaq tilin avtomatik türde analizlewde qollanıwı haqqında sóz etiledi.

Mashinalıq oqıtıw - kompyuterlerge anıq program-malastırılmaстан, tájiriye tiykarında úyreniw imkaniyatın beriwshi jasalma intellektiń bir tarmağı bolıp tabıladı.

Tildi avtomatik analizlew - kompyuter járdeminde tildiń hár túrli aspektlerin (morfologiya, sintaksis, semantika) avtomatik türde izertlew processı.

Algoritm - belgili bir máseleni sheshiw ushın orınlanıwı kerek bolǵan ámellerdiń izbe-iz orınlanıwı.

Bul izertlewdiń tiykarǵı maqseti - mashinalıq oqıtıw algoritmlerin qollanıw, qaraqalpaq tilin avtomatik türde analizlew usulların islep shıǵıw hám onıń nátiyjeliligini bahalaw [1].

Qaraqalpaq tiliniń avtomatik analizi házirgi kúnge shekem tolıq izertlenbegen taraw bolıp esaplanadı. Mashinalıq oqıtıw algoritmlerin qollanıw arqalı bul tildiń ózgesheliklerin tereń úyreniw hám onı cıfrlı texnologiyalar menen integraciyalaw múmkinshiligi payda boladı.

Bul izertlewdiń áhmiyeti tómendegilerden ibarat:

1. Qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısın avtomatik türde analizlew;

2. Til korpusın dúziwde járdem beriw;

3. Mashina awdarması sistemaların jetilistiriw;

4. Tildi úyreniw hám oqıtıw processlerin avtomatlastiriw;

5. Qaraqalpaq tilindegi tekstlerdi avtomatik klassifikaciyalaw hám analizlew;

Python programmalastırıw tili mashinalıq oqıtıw tarawında keń qollanıladı. Onıń kóp sanlı kitapxanaları hám qolaylı sintaksisi mashinalıq oqıtıw algoritmlerin ámelge asırıwda úlken jeńillik tuwdıradı. Qaraqalpaq tilin analizlewde tómendegi Python kitapxanaları hám algoritmleri qollanıladı:

1. NLTK (Natural Language Toolkit): Bul kitapxana tildi qayta islew ushın kerekli ásbaplar menen támiyinleydi. Misalı, sózlerdi morfemalargá ajratıw, sóz túrlerin anıqlaw hám sintaksislik analiz júrgiziw ushın qollanıladı [2].

```
import nltk
nltk.download('punkt')
```

```
from nltk.tokenize import word_tokenize
text = "Men qaraqalpaq tilin úyrenemen."
tokens = word_tokenize(text)
print(tokens)
```

2. scikit-learn: Bul kitapxana klassifikaciya, regressiya hám klasterizaciya algoritmlerin óz ishine aladı. Qaraqalpaq tilindegi tekstlerdi klassifikaciyalaw ushın qollanıwı múmkin.

```
from sklearn.feature_extraction.text import
CountVectorizer
from sklearn.naive_bayes import MultinomialNB
# Mısal ushın tekstler hám olardıń kategoriyaları
texts = ["Bul jaqsı kitap", "Hawa rayı jaqsı", "Kitap
oqıw paydalı"]
```

```
categories = ["kitap", "hawa rayı", "kitap"]
vectorizer = CountVectorizer()
X = vectorizer.fit_transform(texts)
clf = MultinomialNB()
clf.fit(X, categories)
# Jańa tekstti klassifikaciyalaw
new_text = ["Búgin kún ıssı"]
X_new = vectorizer.transform(new_text)
predicted = clf.predict(X_new)
print(predicted)
```

3. Gensim: Bul kitapxana tema modellestiriw hám sóz vektorların dúziw ushın qollanıladı. Qaraqalpaq tilindegi tekstlerdiń semantikalıq analizi ushın paydalanıwǵa boladı.

```
from gensim.models import Word2Vec
# Mısal ushın sóylemler
sentences = [ ["men", "mektepkе", "baraman"], ["ol",
"kitap", "oqıydı"] ]
# Word2Vec modeli dúziw
model = Word2Vec(sentences, min_count=1)
# Sózlerdiń uqsaslıǵın tabıw
similarity = model.wv.similarity('mektepkе', 'kitap')
print(f"mektepkе' hám 'kitap' sózleriniń uqsaslıǵı:
{similarity}")
```

Qaraqalpaq tilin avtomatik türde analizlew processı bir neshe basqıshlardan ibarat boladı. Olardan atap ótsek: Teksti normalizaciyalaw basqıshında tekst birdey qalıpke keltiriledi, yaǵnıy úlken háripler kishi háriplerge ózgeriledi, punktuaciya belgileri alıp taslanadı hám t.b. Al, tokenizaciya basqıshında tekst sózlerge yamasa sóz dizbeklerine bólinedi. Soń “Stop-sózlerdi alıp taslaw” basqıshı ámelge asırılıp, ol tildiń mánisine úlken tásir

etpeytuğın jiyi ushurasatuğın sózler (misalı, "hám", "menen", "biraq") alıp taslanadı. Onnan keyin, Stemming yamasa lemmatizaciya ámelge asırıladı. Onda sózlerdiń túbiri yamasa sózdiktegi tiykarǵı forması anıqlanadı. Keyingi basqısh sóz túrlerin anıqlaw bolıp tabıladı. Hár bir sózdiń grammatikalıq kategoriyası (atlıq, feyil, kelbetlik h.t.b.) belgilenedi. Al sintaksislik analizde gáptiń qurılısı analizlenedi, sózler arasındaǵı baylanıslar anıqlanadı. Semantikalıq analiz bolsa, tekstiń mánisi hám konteksti túsindiriledi.

Bul processlerdi ámelge asırıw ushin mashinalıq oqıtıw algoritmleri qollanıladı. Misalı:

- Naiv Bayes klassifikatori: Tekstlerdi kategoriyalarǵa bóliw ushin qollanıladı.

- Qollap-quwatlawshı vektor mashinaları (SVM): Tekstlerdi klassifikaciyalaw hám regressiya máselelerin sheshiw ushin paydalanıladı.

- Rekurrent neyron tarmaqları (RNN): Til modellew hám mashina awdarması ushin qollanıladı.

- Transformerler (misalı, BERT): Kontekстке baylanıslı sóz vektorların dúziw hám hár túrli til máselelerin sheshiw ushin paydalanıladı [3].

Qaraqalpaq tili ushin bul algoritmlerdi qollanıwda geypara qıynshılıqlar bolıwı múmkin: Birinshiden resurslardıń jetispewshiligi yaǵnıy, qaraqalpaq tilinde úlken kólemdegi annotaciyalanǵan korpuslardıń joqlıǵı. Ekinshiden morfologiyalıq quramalılıq. Bunda qaraqalpaq tiliniń agglyutinativ tábiyatı mashinalıq oqıtıw modellerin úyretiwdi qıynlastıradı. Al, standartlastırılǵan resurslardıń jetispewshiligi bolsa, qaraqalpaq tili ushin

standartlastırılǵan sózlikler hám grammatikalıq qaǵıydalar bazasınıń tolıq emesligin kórsetedi. Bul qıynshılıqlardı jeńiw ushin tómendegi usınıslar beriledi:

1. Korpus dúziw: Qaraqalpaq tilinde úlken kólemdegi tekstlerdi jıynaw hám olardı annotaciyalaw. Bul process avtomatlastırılǵan hám qoldan islew usıllarınıń kombinaciyasın talap etedi;

2. Morfologiyalıq analizatorlar dúziw: Qaraqalpaq tiliniń morfologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alatuǵın arnawlı algoritmler islep shıǵıw;

3. Til resursların standartlastırıw: Qaraqalpaq tili ushin birdey bolǵan sózlikler, grammatikalıq qaǵıydalar bazasınıń dúziw;

4. Kóp tilli modellerdi qollanıw: Tuwısqan túrkiy tiller ushin isengen modellerdi qaraqalpaq tiline beyimlestiriw;

5. Transfer oqıtıwdı qollanıw: Basqa tiller ushin úyretilgen modellerdi qaraqalpaq tiline kóshiriw hám jergilikli maǵlıwmatlar menen qayta úyretiw;

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilin avtomatik analizlewde mashinalıq oqıtıw algoritmlerin qollanıw úlken potencialǵa iye. Bul usıllar tildi izertlew, saqlaw hám rawajlandırıwda áhmiyetli orn tutadı. Biraq, bul baǵdarda aldımızda ele kóp jumıslar bar. Qaraqalpaq tili ushin sapalı resurslar dúziw, algoritmlerdi beyimlestiriw hám jergilikli ózgesheliklerdi esapqa alıw zárúr.

Keleshekte, qaraqalpaq tilin avtomatik analizlew texnologiyaların rawajlandırıw arqalı biz tilimizdi saqlaw, onı úyreniw processin jeńillestiriw hám xalıqaralıq dárejede tanıtıw imkanıyatına iye bolamız. Bul tarawdaǵı izertlewler hám innovaciya qaraqalpaq tiliniń cıfrlı dáwirde de óz ornın saqlap qalıwına járdem beredi.

Адебиатлар

1. Jurafsky D., & Martin, J.H. *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition*. Pearson. 2020.

2. Bird S., Klein E., & Loper, E. *Natural Language Processing with Python*. O'Reilly Media. 2009.

3. Goldberg Y. *Neural Network Methods for Natural Language Processing*. Morgan & Claypool Publishers. 2017.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqola Qaraqalpaq tilini avtomatik tahlil qilishda algoritmlarining qo'llanilishi masalasi o'rganildi. Unda morfologiya, sintaksis va semantika kabi til jihatlarini avtomatik tahlil qilish jarayonlari ko'rsatilib, algoritmlarning texnik imkoniyatlari tahlil qilingan. Python dasturlash tili va uning kutubxonalarini asosida til korpuslarini yaratish hamda ularni tahlil qilish imkoniyatlari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование алгоритмов машинного обучения для автоматического анализа каракалпакского языка. Описаны процессы автоматического анализа языка, включая морфологию, синтаксис и семантику, а также технические возможности алгоритмов. Рассматривается создание и анализ языковых корпусов с использованием программирования на Python и его библиотек.

SUMMARY. This article explores the application of machine learning algorithms for the automatic analysis of the Karakalpak language. It describes the processes of automated analysis, including morphology, syntax, and semantics, and examines the technical capabilities of the algorithms. The creation and analysis of language corpora using Python programming and its libraries are highlighted.

КАРБИДКРЕМНИЕВЫЙ ДЕТЕКТОРНЫЙ ДИОД Au-TiB_x(ZrB_x)-n-SiC 6H

С.К.Абдиджалиев – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажияннйаза

Таянч сўзлар: Шотки тўсиғи, қувват сенсори, кремний карбиди, детектор диодлари.

Ключевые слова: барьер Шоттки, датчик мощности, карбид кремния, детекторные диоды.

Key words: Schottky barrier, power sensor, silicon carbide, detector diodes.

Введение. Анализ результатов работ последних лет по SiC подтверждает его перспективность для создания электронных устройств, способных функционировать в экстремальных условиях. Представляется возможность определить более конкретные направления перспективных разработок. Наиболее полно его достоинства могут быть реализованы в микроволновых приборах с небольшой рабочей площадью

(эффективные диаметры рабочих областей до 100-300мкм), которые в процессе работы могут иметь выделение чрезвычайно высоких уровней удельной мощности. Этим определяется требование иметь по возможности более высокую рабочую температуру рабочей области чипа и минимальные тепловые сопротивления чипа, а также приемлемую стабильность параметров контактных систем при длительном

воздействии высоких температур (400-500°C). Такое сочетание параметров представляется интересным для генераторных, смесительных, детекторных, умножительных, переключательных диодов.

Большой практический интерес могут представлять такие диоды для создания фазированных антенных решеток и защитных устройств на средние и высокие уровни мощности, а также других устройств сверхскоростной коммутации СВЧ сигналов. Высокий уровень критического электрического поля лавинного пробоя SiC (на порядок выше чем в кремнии) определяет возможности создания на его основе микроволновых ограничительных и переключательных диодов в дециметровом, сантиметровом и миллиметровом диапазонах длин волн с уникальным сочетанием быстродействия, коммутирующей СВЧ мощности и теплового сопротивления.

Принципиальный интерес представляет SiC для создания мощных высокоэффективных IMPATT диодов в коротковолновой части миллиметрового диапазона (100-300 ГГц). Однако, состояние материаловедения многослойных эпитаксиальных структур пока не позволили реализовать IMPATT диоды в данном диапазоне частот.

Комплексный подход к проблеме продвижения карбида кремния в высокие микроволновые технологии может иметь успех при участии специалистов по материаловедению и физике SiC, инженеров-технологов, разработчиков устройств и систем в целом типа РЛС, систем связи, систем навигации для самолётов, кораблей, научной аппаратуры со специальными требованиями. Первым этапом такой работы может быть разработка базовых технологий создания планарных структур в виде диодов Шоттки для детекторных, смесительных диодов и мезаструктур р+-n-n+ типа для переключательных, ограничительных и функциональных устройств на их основе. Исследования в таком направлении дают возможность сравнительно быстро определить совокупность параметров диодов и устройств, которая может быть реализована на настоящем уровне развития материаловедения и технологии карбида кремния. Существенным при этом является выбор материала для омических и барьерных контактов, который являлся бы не только термостойким, но и определял работоспособность элементной базы при значительных дозах радиации, в том числе микроволновой.

В этой работе мы изучали возможность использования диодов с барьером Шоттки $TiB_x(ZrB_x)$ -n-SiC 6H в качестве датчиков мощности, предназначенных для применения в широком диапазоне мощностей, включая такие относительно высокие уровни мощности, как до 1 Вт. Учитывая сочетание таких параметров диода, как высокая термическая стабильность (до 1000°C) барьеров Шоттки на основе структур с TiB_2 , высокой (4,9 Вт/см²) теплопроводностью карбида кремния [1-5] и низкой (0,65÷0,75 эВ) высотой барьера, и полученных в этой работе результатов, можно предполагать, что наши детекторные диоды могут представлять существенный интерес для промышленности [6].

Основная часть. Структуры с барьером Шоттки Au-TiB_x(ZrB_x)-n-SiC 6H были изготовлены с

использованием планарной технологии в окнах (эффективный диаметр 20 мкм), выполненных из пленки SiO₂ толщиной 0,4 мкм. Слои SiO₂ были сформированы с использованием окисления SiC в водяном паре при T=1100°C (см. рис.1а).

Омическим контактом служила металлизация никелем с последующим золочением. Слои никеля толщиной 200 нм были получены с помощью магнетронного распыления. Для получения омического контакта мы провели термический отжиг в вакууме (давление 10⁻⁴ Па) при t=1000°C в течение 90 с.

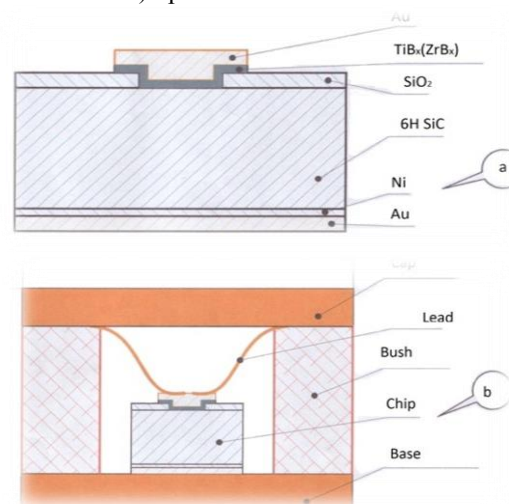

Рис. 1.а) Чип микроволнового SiC-диода

б) конструкция диода в металло-рубиновом корпусе

Золото нанесено на никелевую металлизацию после быстрого термического отжига с использованием микроэлектронной технологий. Пластина была разрезана на чипы, которые были помещены в миниатюрные корпуса из металла и рубина (рис. 1). Для корпусированных диодных структур мы измерили I-V и C-V кривые.

Для измерения динамических характеристик преобразования мы подключили диоды к гибридной схеме. Измерительная схема была реализована с использованием несимметричных полосовых линий (характеристическое сопротивление 50 Ом). Измерения передаточных характеристик проводились при различных токах смещения (0÷13,8 мкА) на частоте 300 МГц. На вход детектора подавался амплитудно-модулированный сигнал. Выходное напряжение детектора измерялось вольтметром, входное сопротивление которого составляло 10 МОм. Измерения проводились при сопротивлении нагрузки диода 100 МОм.

Результаты измерений напряжения на диоде Au-TiB_x(ZrB_x)-n-SiC 6H в зависимости от входной мощности представлены на рисунке 2. До значения входной мощности 10 мВт передаточные характеристики детектора были близки к квадратичным. Переход от квадратичной характеристики к линейной наблюдался при значении входной мощности около 10 мкВт. Чувствительность детекторного диода в области квадратичной зависимости достигала максимума при постоянном токе смещения 0,5±310 мкА (рис. 3). Следует отметить, что токи смещения в исследованных диодах были на порядок ниже, чем в диодах с барьером Шоттки из GaAs [7].

Интересной особенностью SiC-диодов является то, что они могут работать при повышенной входной мощности. Измерения проводились при мощности до 1 Вт, подаваемой на вход детектора, динамический диапазон линейной области передаточной характеристики составляет 50 дБ. Чувствительность диода к напряжению в этой области слабо зависит от тока смещения и уменьшается с увеличением входной мощности (рис. 3). [8]

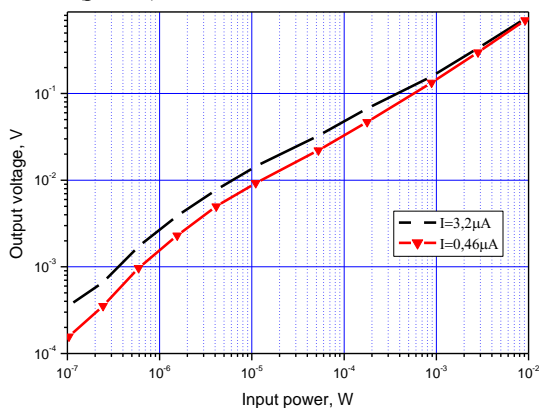

Рис. 2. Зависимость напряжения на диоде от входной мощности

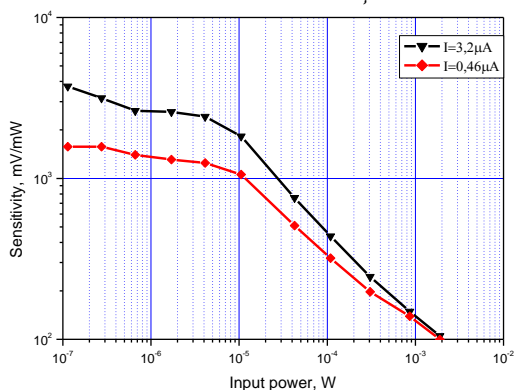

Рис. 3. Зависимость чувствительности к напряжению от входной мощности

Чувствительность диода к напряжению при входной мощности 10^{-7} Вт составляла 1800 ± 3500 мВ/мВт, а при 10^{-5} Вт - 1000 мВ/мВт. Этих значений вполне достаточно для практического применения. Они свидетельствуют о хороших перспективах разработки таких диодов для использования в широком диапазоне частот. Аналогичные характеристики детектора были получены также для диодов с барьером Шоттки Au-ZrB_x-n-SiC 6H.

Нам удалось получить представленные характеристики детекторных диодов благодаря их высокой термостойкости и термической стабильности параметров барьеров Шоттки, сформированных из фаз

внедрения TiB_x или ZrB_x. Действительно, как показала Оже-электронная спектроскопия, быстрый термический отжиг при $T=1000^\circ\text{C}$ в течение 90 с практически не изменил химического взаимодействия между пленками TiB_x(ZrB_x) и SiC (рис.4а, б).

Кривые I-V и C-V также существенно не изменились. Напряжение отсечки (которое определяется по зависимости C^{-2} от V) составляло около $0,7 \pm 0,05$ эВ как до, так и после термического отжига. Это хорошо согласуется со значением высоты барьера Шоттки (около $0,69 \pm 0,05$ эВ), рассчитанным по прямой ветви кривой I-V после термического отжига.

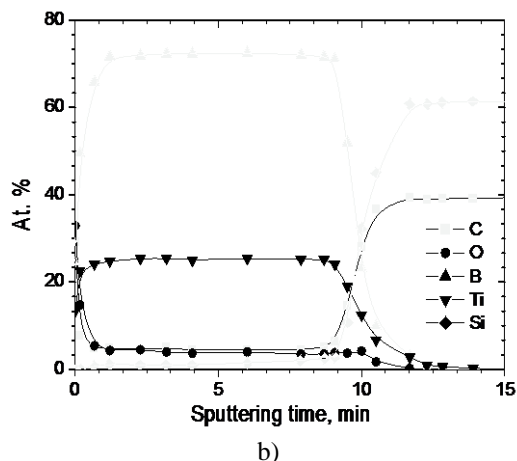
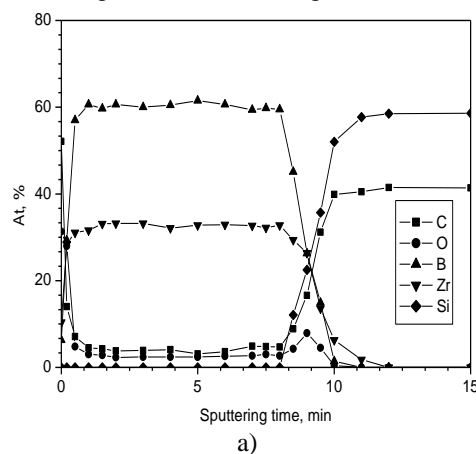

Рис. 4. Профили распределения контактов ZrB_x-n-SiC 6H (a) и TiB_x-n-SiC 6H (b) после БТО при $T=1000^\circ\text{C}$.

Заклучение. Уникальное сочетание параметров диодных структур на основе SiC 6H позволяет разрабатывать высокочувствительные микроволновые детекторные диоды на основе термостойких барьеров Шоттки, сформированных из фаз внедрения TiB_x(ZrB_x). Эти диоды могут работать в широком диапазоне СВЧ мощности (до 1 Вт).

Литература

- Ivanov P.A., Chelnokov V.E. Recent developments in SiC single-crystal electronics. // Semicond. Sci. Technol. 1995, 7, 863-880.
- Porter L.M., Davis R.F. A critical review of ohmic and rectifying contacts for silicon carbide. // Mater.Sci. Engineer., 1995, B34, 83-105.
- Hara S. The Schottky limit and a charge neutrality level found on metal. //6H-SiC interfaces. Surf. Sci. 2001, 494, L805-L810.
- Strelchuk A.M., Savkina N.S., Kuznetsov A.N., Lebedev A.A., Tregubova A.S. // Characterization of p-n structures grown by sublimation heteroepitaxy of 3C-SiC on 6H-SiC. Mater. Sci. Engineer. 2002, B91, -P.321-324.
- Neudeck P.G. Progress towards high temperature, high power SiC devices, Institute of Physics Conf. Ser. 141: Compound Semiconductors 1994. -P. 1-6.

6. Кудрик Я.Я., Абдизалиев С.К. Особенности температурной зависимости тока насыщения прямосмещенных диодов Шоттки $TiB_x-n-6H SiC$. // Известия вузов радиоэлектроника.

7. Abdizhaliev S.K., Ismailov K.A., Kamalov A.B., Kudrik Ya.Ya. Effect of microwave treatment on the parameters of $Au-TiB_x-GaAs (SiC 6H)$ surface-barrier structures. // Semiconductor Physics Quantum Electronics & Optoelectronics. 2003. Т. 6, № 2. -P. 202-204.

8. Boltovets N.S., Zorenko A., Ivanov V.N., Vlaskina S.I., Konakova R.V., Kudrik Ya.Ya., Litvin P. M., Litvin O. S., Milenin V.V., Abdizhaliev S.K. Peculiarities of the formation and thermal stability of barrier contacts in high-sensitivity silicon carbide detector diodes// Technical Physics Letters, Volume 29, -P. 22–25, 2003.

РЕЗЮМЕ. Ушбу ишда $Au-TiB_x(ZrB_x)-n-SiC 6H$ юкори частотали детектор диодларининг электр параметрлари ва хусусиятлари кўрсатилган. Ушбу диодлардан кенг қувват диапазонида (шу жумладан 1 ваттгача қувват) фойдаланиш учун қувват сенсори сифатида фойдаланиш имконияти ўрганилди.

РЕЗЮМЕ. В этой работе представляется электрические параметры и характеристики микроволновых детекторных диодов $Au-TiB_x(ZrB_x)-n-SiC 6H$. Была изучена возможность использования этих диодов в качестве датчиков мощности для применения в широком диапазоне мощностей (включая мощность до 1 Вт).

SUMMARY. In this work, the electrical parameters and characteristics of the ultrahigh frequency detector diodes $Au-TiB_x(ZrB_x)-n-SiC 6H$ are presented. The possibility of using these diodes as power sensors for applications in a wide range of capacities (including power up to 1 W) has been studied.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЕ Δ^0 -ИЗОБАР В ЦЕНТРАЛЬНЫХ $p^{12}C$ - И $d^{12}C$ -СОУДАРЕНИЯХ ПРИ 4.2 А ГЭВ/с

Р.Бекмирзаев – доктор физико-математических наук, профессор
Джизакский государственный педагогический университет

К.Олимов – доктор физико-математических наук, профессор

Б.Юлдашев – доктор физико-математических наук, профессор, академик
Физика – технический институт, АН РУз

М.Султанов – кандидат физико-математических наук, доцент
Самаркандский архитектурно-строительный университет

С.Юлдашев – докторант

Самаркандский государственный университет

Таянч сўзлар: ядро, нуклон, Δ -изобар, эффективная масса, масса спектрининг кенглиги, зарядланган зарралар, марказий тўқнашув, тезлаткич, пропан камераси, углерод.

Ключевые слова: ядро, нуклон, Δ -изобара, эффективная масса, ширина массового спектра, заряженные частицы, центральное соударение, ускоритель, пропановая камера, углерод.

Key words: nucleus, nucleon, Δ -isobar, effective mass, mass spectrum width, charged particles, central collision, accelerator, propane chamber, carbon.

Введение. Как нам известно, до сегодняшнего дня не создана теории сильных взаимодействий. Здесь важный рол играет изучении множественные процессы, где рождаются множество вторичных заряженных и нейтральных частиц образованных в неупругих адрон – ядерных и ядро – ядерных взаимодействиях в широком энергетическом интервале. Для получение полезную информации необходимо анализировать процессы, где участвует много нуклонов при взаимодействии.

Одна из фундаментальных задач в современной ядерной физике является изучение ненуклонной степени свободы. В начале была обнаружена протон – нейтронный состав ядра, затем квазинуклонов, пионов, барионных резонансов, партонов, кварков и глюонов. Работы посвященные этим событием было освещено в многочисленных научных и популярных работах и обзорах [1-11]. Что касается барионных резонансов, актуальности образование Δ резонанса на сегодняшний день продолжает оставаться важной темой для исследований, как экспериментаторов, так и теоретиков. Это связано с тем, что Δ резонансы может образоваться в различных сильных и электромагнитных взаимодействиях под действием различных частиц-пионов, барионов, ядер, γ -квантов и электронов. Кроме этого, не все существующие теоретические модели не позволяют однозначно описать всю суммарную экспериментальных данных по рождению Δ резонанса. Получен-

ные результаты в этих работах показали, что разные характеристики (ширина и масса) Δ резонанса, рожденного в столкновениях ядер отличаются от таковых для Δ резонанса, рожденного в столкновениях свободных нуклонов.

В настоящее время экспериментальных данных по образованию Δ -изобар в адрон- и ядро ядерных соударениях при высоких энергиях очень мало, имеются лишь несколько работ. Изучение образование барионных резонансов в центральных адрон- и ядро ядерных соударениях при промежуточных и высоких энергиях почти отсутствует. Из ранее полученных результатов по барионным резонансам показывают, что ширина массы Δ^0 -изобары на 20–25% меньше ($\Gamma = 85-95$ МэВ), (по нашим результатам, в центральных $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударениях при 4.2 А ГЭВ/с ($\Gamma = 85-95$ МэВ)) чем таковая ($\Gamma = 120$ МэВ) для изобар, рожденных в нуклон-нуклонных или пион-нуклонных соударениях. Впервые в работе [7] в $p^{12}C$ соударениях при 4.2 ГЭВ/с проводилось исследование образования Δ^0 -резонанса отдельно в области фрагментации мишени и области фрагментации снаряда. Ширина массы Δ^0 -изобары, образованной в области фрагментации мишени оказалась равной 47 ± 2 МэВ, что в 2.5 раза меньше ширины дельта резонанса, образованного в столкновениях свободных нуклонов. Для интерпретации этого результата была выдвинута гипотеза о том, что внутри

ядра мишени ядерный потенциал не позволяет изобаре распасться до момента покидания им ядерного потенциала. Им было показано, что время жизни Δ^0 изобары, образованной внутри ядра мишени состоит из двух частей: время прохождения через ядро и время распада свободной Δ^0 -изобары. В связи с этим представляет определенный интерес исследования образования Δ^0 -резонансов в центральных $p^{12}\text{C}$ - и $d^{12}\text{C}$ -соударениях при 4.2 А ГэВ/с.

Экспериментальный материал и полученные результаты

Использованный экспериментальный материал в данной работе получен с помощью 2-метровой пропановой пузырьковой камеры ЛВЭ ОИЯИ, облученной пучками протона и ядер дейтрона и при импульсе 4.2 ГэВ/с на нуклон на Дубненском синхрофазотроне и состоит из 6736 $p\text{C}$ -, 7071 $d\text{C}$ - событий.

Отрицательные π -мезоны идентифицируются визуально только по знаку заряда. Среди них примесь неидентифицируемых электронов не превышает 5%, а отрицательных странных частиц – 1%. Нижняя граница импульса, начиная с которой заряженные пионы уверенно идентифицируются, составляет 70 МэВ/с.

Все вопросы связанной с методической особенностью эксперимента приведены в [12–17]. В отличие от [17] в данной работе учтены вклады в импульсные характеристики вторичных π^- -мезонов, длина проекции треков у которых составляет меньше 4 см. Для таких π^- -мезонов были измерены только их углы вылета, естественно невозможно было вычислить их импульсы из-за короткой длины проекции треков в рабочем объеме камеры. Восстановление импульсов таких π^- -мезонов проводилось следующим образом. Были построены импульсные спектры π^- -мезонов с длиной проекции треков больше 4 см, разбивая их на 18 гистограмм по их углу вылета θ ($0 \leq \theta \leq 180^\circ$) в лабораторной системе с шириной углового интервала $\Delta\theta=10^\circ$. Далее, в соответствии с измеренным углом вылета π^- -мезонов, длина проекции треков у которых меньше 4 см, случайным образом разыгрывался значение их импульса по той или иной импульсной гистограмме.

В условиях полной геометрии с помощью 2-м пропановой пузырьковой камеры нами было изучено образование Δ^0 -резонансов образованных в центральных $p^{12}\text{C}$ - и $d^{12}\text{C}$ -соударениях при 4.2 А ГэВ/с. Для того чтобы как можно больше уменьшить фоновый вклад от некоррелированных $p\pi$ пар, был проанализирован угол между протоном и пионом. При распаде Δ -изобары на лету угол α между вылетающим протоном и пионом в лабораторной системе определяется соотношением

$$\cos \alpha = \frac{1}{p_p p_\pi} \left(E_p E_\pi - \frac{M_\Delta^2 - M_\pi^2 - M_p^2}{2} \right), \quad (1)$$

где p_p и p_π – импульсы протона и пиона, E_p и E_π – их энергии, и $M_\Delta = 1232 \text{ МэВ}/c^2$. Это значение было сравнено с косинусом экспериментально измеренного угла β ,

$$\cos \beta = \frac{\mathbf{p}_p \mathbf{p}_\pi}{p_p p_\pi}, \quad (2)$$

Экспериментальное распределение dn/dM по инвариантной массе пар ($p\pi^\pm$) было построено используя следующие критерии:

1. Были использованы только комбинации удовлетворяющие неравенству

$$|\cos \beta - \cos \alpha| < \varepsilon, \quad (3)$$

где ε – параметр обрезания, теоретически лежащий в интервале [0, 2]. При этом, чем точнее измерены импульсы протона и пиона, тем ниже должен быть верхний предел этого интервала.

2. Протоны, имеющие импульс $p > 3 \text{ ГэВ}/c$ и угол вылета относительно первичного

пучка $\theta < 4^\circ$ в ^4HeC -соударениях при импульсе 4.2 ГэВ/с на нуклон, считались спекторными и исключались из дальнейшего анализа.

3. Протоны, испущенные из углеродной мишени и имеющие импульс в лабораторной системе координат $p < 0.2 \text{ ГэВ}/c$, считались испарительными и исключались из дальнейшего рассмотрения.

Следует отметить, что из всех вышеприведенных критериев (1) – (3), наиболее эффективным является критерий (1), который позволяет получить наибольшее подавление фона.

Экспериментальные распределения были получены, используя вышеуказанные критерии, путем комбинирования протонов и пионов в каждом отдельном событии. Фоновые распределения строилось по тем же критериям, что и экспериментальные распределения, но комбинировались протоны и пионы, подобранные случайным образом из разных событий. Для учета влияния топологии событий при получении фоновых распределений комбинировались события с равными множественностями частиц. Число разыгранных фоновых комбинаций по каждому изучаемому резонансу было в пять и более раз больше, чем соответствующее число комбинаций в экспериментальном распределении. По сравнению с экспериментальными, фоновые распределения нормировались на число комбинаций в эксперименте. Чтобы получить массовое распределение резонанса, было проанализировано распределение разности между спектрами экспериментальных и фоновых инвариантных масс, данное соотношением

$$D(M) = \frac{dn}{dM} - a \frac{dn^b}{dM}, \quad (4)$$

где a – это нормировочный фактор. Интерпретируя распределение $D(M)$ как чистый Δ -сигнал, мы аппроксимировали его релятивистской формулой Брейта – Вигнера [9]:

$$b(M) = \frac{\Gamma M M_\Delta}{(M^2 - M_\Delta^2)^2 + \Gamma^2 M_\Delta^2}, \quad (5)$$

где M_Δ и Γ – масса и ширина резонанса. Набор распределений $D(M)$ для различных значений параметров ε и a фитировался функцией Брейта – Вигнера $b(M)$, и значение χ^2 было найдено для каждого фита. Параметры M_Δ и Γ были определены путем минимизации разности $|D(M) - b(M)|$. Таким образом, был найден набор из двух параметров для каждого экспериментального спектра, полученного при различных

значениях ε и a . Наилучшие значения параметров ε и a были определены из анализа поведения функции $\chi^2(\varepsilon, a)$ путем нахождения минимума $\chi^2(\varepsilon, a)$.

В настоящей работе представлены новые экспериментальные данные о различных характеристиках Δ^0 -изобар, образованных в центральных $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударениях при 4.2 А ГэВ/с.

Поскольку, что в обоих соударениях среднее число протонов оказалось близки к 1 (см. табл.), к центральным соударениям относились те $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударения, в которых число протонов-участников ≥ 3 . На рис. 1 и 2 приведены массовые спектры Δ^0 -изобар в рассматриваемых соударениях, соответственно.

Таблица. Значение массы M_Δ и ширины массового спектра Γ Δ^0 -изобар

Тип соударений	Среднее число протонов-участников	M_Δ , МэВ	Γ , МэВ	$\chi^2/\text{чис. степ. воб.}$
$p^{12}C$	0.91 ± 0.01	1235 ± 3	51 ± 6	0.69
$d^{12}C$	1.12 ± 0.01	1234 ± 2	44.9 ± 3.8	0.54

Значения массы, ширины массы и средняя число протонов-участников образованных в центральных pC - и $d^{12}C$ -соударениях приведены в таблице.

Как видно из табл. 1 ширина массового спектра Δ^0 -изобар, в обоих типах соударений близко к друг другу.

Получены средние множественности протонов участников образованных в центральных $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударениях при 4.2 А ГэВ/с и они оказались совпадающими в пределах статистических погрешностей, составляя 0.91 ± 0.01 и 1.12 ± 0.01 , соответственно (см. табл.).

На рис. 1 и 2 представлены экспериментальное и фоновое распределение эффективных масс протонов и π^- -мезонов в центральных $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударениях. Экспериментальное распределение по инвариантной массе пар $(p\pi^-)$ было получено путем комбинирования протонов и пионов в каждом отдельном экспериментальных событии. Фоновое распределение по инвариантной массе пар $(p\pi^-)$ было получено путем комбинирования протонов и пионов, подобранных случайным образом из разных событий.

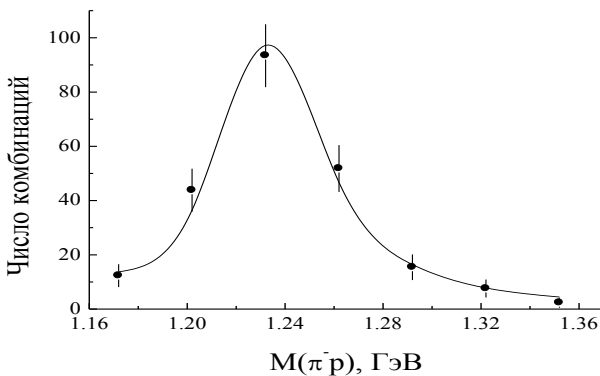

Рис.1. Распределение по эффективной массе π^-p -пар в центральных соударениях $p^{12}C$ -взаимодействий при 4.2 ГэВ/с при значениях параметров $\varepsilon = 0.25$, $a = 0.4$

Сплошные кривые – результаты аппроксимации экспериментальных спектров формулой (5)

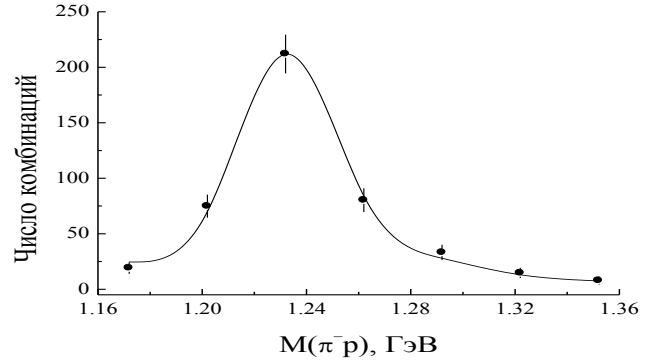

Рис. 2. Распределение по эффективной массе π^-p -пар в центральных соударениях $d^{12}C$ -взаимодействий при 4.2 ГэВ/с при значениях параметров $\varepsilon = 0.18$, $a = 0.13$. Сплошные кривые – результаты аппроксимации экспериментальных спектров формулой (5).

Из рисунков видно, что для большинства пар $(p\pi^-)$ экспериментальный спектр dn/dM содержит большой вклад от некоррелированных пар протонов и пионов.

Кривые на рисунках – результат аппроксимации экспериментальных спектров эффективных масс протон и π^- пар $M(\pi^-p)$ по релятивистской формуле Брейта-Вигнера [9]: Результаты аппроксимации приведены в табл. 1.

Экспериментальные распределения получены используя разных разработанных критерии, путем комбинирования протонов и π^- -мезонов в каждом отдельном событии. Фоновые распределения строилось по тем же критериям, что и экспериментальные распределения, но комбинировались протоны и пионы, подобранные случайным образом из разных событий.

Из рисунков 1, 2 видно, что спектры хорошо описывается данной формулой со значениями $M_{pC} = 1235 \pm 3$ МэВ/ c^2 , $M_{dC} = 1234 \pm 2$ МэВ/ c^2 и $\Gamma_{pC} = 51 \pm 6$ МэВ и $\Gamma_{dC} = 44.9 \pm 3.8$ МэВ для изучаемых центральных $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударений. Средние значения по эффективной массе и полуширины для обоих типов соударений в пределах ошибок совпадают. При этом доля π^- -мезонов от распада Δ^0 -изобар оказалась равной $36 \pm 4\%$. Этот результат в пределах статистических погрешностей совпадает с данными работы [11].

Заклучение. В данной работе мы впервые представили экспериментальные данные по образованию Δ^0 -изобар образованных в центральных $p^{12}C$ - и $d^{12}C$ -соударений. Значения массы и ширины массы Δ^0 -резонансов образованных в центральных pC - и $d^{12}C$ -соударениях в пределах статистических погрешностей независимо от типа взаимодействий совпадают. Средняя число протонов-участников отличаются от друг – друга. Ширины массового спектра этих резонансов в центральной области соударений в среднем 2.4 раза меньше, чем ширина массового спектра Δ -изобары, образованной в свободных нуклон-нуклонных столкновениях. За уменьшение ширины массового спектра Δ -изобар, образованных в центральной области соударений ответственен ядерный потенциал, который не позволяет их распастся пока они не покидают сфера воздействия этого потенциала.

Литература

1. Higgins D. *Phys. Rev. D* 19, 731. 1979.
2. Olimov K. et al., *Int. J. Mod. Phys. E* 29. 2050058. 2020.
3. Olimov K. et al., *Int. J. Mod. Phys. E* 29. 2050042. 2020.
4. Olimov K. et al., *Int. J. Mod. Phys. E* Vol. 30, №. 10. 2021. 2150086
5. Olimov Kh. et al., *Physical Review C*, Vol 75 067901. 2007.
6. Бекмирзаев Р.Н., Олимов Х. *Ядерная физика*, том 86, № 1, -С. 240–244, 2023.
7. Olimov K. et al., *Int. J. Mod. Phys. E* Vol. 30, №. 10, 2150086. 2021.
8. Bekmirzaev R. et al., *The Third International Forum “Physics -2024”*. -Samarkand: 2024.
9. D. Kpřı́c et al., *Phys. Rev. C* 65. 2002. 034909.
10. Kh. K. Olimov, *Phys. Atom. Nucl.* 73 (2010) 433.
11. Olimov X.K., Mahnaz Q. Haseeb Imran Khan et al. *Phys. Rev. C* 85, 2012.
12. Армутлийски Д. и др., Препринт №P1-87-905, ОИЯИ 1987; ЯФ 49, 182, 1989.
13. Бацкович С. и др., Препринт №P1-88-858, ОИЯИ. – Дубна: 1988.
14. Галоян А.С. и др., Препринт № P1-2002-219, ОИЯИ. –Дубна: 2002.
15. Галоян А.С. и др., Препринт № P1-2002-54, ОИЯИ. –Дубна: 2002.
16. Олимов К. ЯФ 73,459 (2010).
17. Олимов К., Бекмирзаев Р.Н., Петров В.Н. и др., ДАН РУз, №4, 29. 2011.

РЕЗЮМЕ. Ушбу маколада бирламчи импульслари 4,2 А GeV/c бўлган марказий $p^{12}\text{C}$ - va $d^{12}\text{C}$ - тўқнашувларида ҳосил бўлган Δ^0 -изобарларининг турли характеристикалари бўйича экспериментал маълумотлар келтирилган. Марказлик даражаси сифатида ушбу ҳодисаларда ҳосил бўлган иштирокчи протонлар сони олинган. Иштирокчи протонларнинг ўртача кўплигининг экспериментал қийматлари ўрганилаётган тўқнашувлар учун аниқланади. Иккала турдаги тўқнашувларда ҳам ушбу изобарларнинг эффектив массасининг қиймати ва масса спектрининг кенглиги бир-бирига тўғри келганлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В настоящей работе представлены экспериментальные данные о различных характеристиках Δ^0 -изобар, образованных в центральных $p^{12}\text{C}$ - и $d^{12}\text{C}$ -соударениях при 4.2 А GeV/c. В качестве степени центральности принято число протонов-участников, образованных в этих событиях. Экспериментальные значения средней множественности протонов-участников определены для изучаемых столкновений. Выявлено, что в обоих типах соударений значение эффективной массы и ширины массового спектра этих изобар оказались совпадающими друг с другом.

SUMMARY. The present paper presents experimental data on various characteristics of Δ^0 -isobars formed in central $p^{12}\text{C}$ - and $d^{12}\text{C}$ - collisions at 4.2 А GeV/c. Take the number of participating protons formed in these events as the degree of centrality. Experimental values of the average multiplicity of participant protons are determined for the studied collisions. It is shown that in both types of collisions the value of the effective mass and the width of the mass spectrum of these isobars were found to coincide with each other.

UO‘K 62-21474

PO‘LAT YUZASIGA PLAZMA NITRIDINI TA‘SIR ETTIRISH NATIJASIDA UNING ISHQALANISHGA BARDOSHLIGINI OSHIRISH VA PARAMETRLARINI ASOSLASH

S.A.Kengboyev – katta o‘qituvchi

Toshkent kimyo-texnologiya institutining Shahrisabz filiali

Tayanch so‘zlar: issiqlik bilan ishlov berish, yadro, mikron, kimyoviy tozalash, plazma nitridlash, vaqt, metal yuzasi, geterogen, metallografik sinov, harorat.

Ключевые слова: термическая обработка, сердечник, микрон, химическая обработка, плазменное нитрование, время, поверхность металла, гетерогенный, металлографическое испытание, температура.

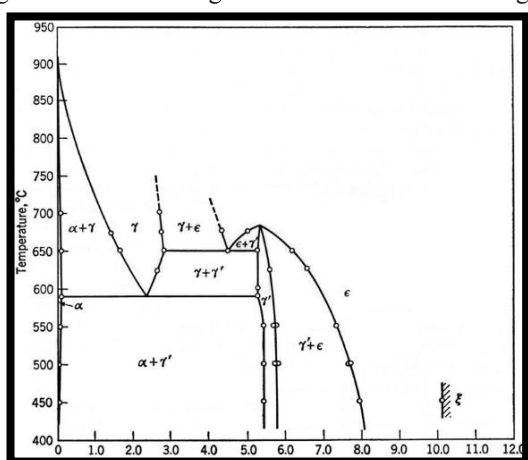
Key words: heat treatment, core, micron, chemical treatment, plasma nitration, time, metal surface, heterogeneous, metallographic testing, temperature.

Kundalik hayotda ham, sanoatda ham hayotimizni osonlashtiradigan, yaxshilaydigan mahsulotlar va xavfsizroqlari juda muhim. Shuni hisobga olgan holda, doimiy ravishda takomillashtirish zarurati mavjud bo‘lgan ishlab chiqarishga yondashuv zarur. Sirt xususiyatlarini yaxshilash usullaridan biri mahsulotning ishlab chiqarilishidan keyin uning yuzasiga ishlov berish, odatda uning qattiqlashishiga qaratilgan bo‘ladi. Materiallarning, ayniqsa metallarning sirtini mustahkamlash zarurati har qachongidan ham ko‘proq talabga ega bo‘lmoqda [1]. Bu metall materiallarga muntazam ravishda o‘sib borayotgan talab tufaylidir, yuqori qattiqlik bilan, yuqori kuch, abraziv yeyilishga qarshilik ko‘rsatish va eng muhimi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali olinadi. Ko‘pincha

zamonaviy sirt qattiqligini oshirish usullarida kimyoviy qoplama va plazma nitridlanishidir [2].

Nitridlash zamonaviy sanoat uchun juda muhim bo‘lgan sirt qattiqligini va eyilishga qarshilik ko‘rsatishni oshirish usullaridan biridir. Bu ko‘plab sohalarda, jumladan, mashinasozlik, avtomobilsozlik va asbobsozlik sanoatida qo‘llaniladi. Nitridlash jarayoni sirt xususiyatlarini, birinchi navbatda qotishmani yaxshilashni kafolatlaydi. Nitridlash uchun mo‘ljallangan po‘latlar, minimal o‘lchovli qismining haqiqiy o‘ziga xosligi, shakli yoki joylashuvi va parametrlarining o‘ziga nisbatan ruxsat berilgan farqni ko‘rinishlarni hamda yuqori yuza qarshiliklarni saqlagan holda olib boriladigan jarayondir. Sirt qattiqligini oshirishdan tashqari, yuza qarshilik va korroziyaga chidamliligini ham o‘z ichiga oladi.

Bu jarayonda Temirning (Fe) turli allotropik shakl orqali uning fazasini yo'qotishi, bu fazalar esa belgilangan haroratlar oralig'ida hosil bo'ladi hamda tegishli qotishma qo'shimchalari bilan birgalikda fazalarning shakllanishiga yordam beradi. Temir (Fe) ma'lum bir haroratga yetganda turli kristall panjara tuzilmalarida kristallanadi, bu materialning mexanik va fizik xususiyatlariga ta'sir qiladi. Masalan: 912°C gacha bo'lgan haroratda temir tanaga markazlashtirilgan krilstallografik parjara (Body-Centered Cubic) **hosil bo'lsa**, 912°C dan 1394°C gacha bo'lgan harorat oralig'ida temir yuzaga markazlashgan krilstallografik parjara (Face-Centered Cubic) hosil qiladi. 1394°C dan 1538°C gacha bo'lgan haroratda temirning yuqori haroratdagi fazasi kristallari (**Fe δ +Body-Centered Cubic**) **hosil bo'ladi**. Bu fazalar qismlarining o'zgarishlar temir va qotishma issiqlikka etkazib berish jarayonida katta yuklanishga ega bo'ladi. Quyida temir-azot tizimida sodir bo'lgan fazalar ko'rsatilgan muvozanat holati keltirilgan.

1-diagramma. Temir va azot (Fe—N) oralig'idagi muvozanat fazasi diagrammasi.

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, temir ferrit (Fe α) fazasi tarkibidagi azotning eruvchanligi past va 590°C da maksimal darajaga etadi. Bu haroratda eruvchanlik 0,10% ni tashkil qiladi va haroratning pasayishi bilan tez kamayadi, shuning uchun 200°C da u faqat 0,004% ni tashkil qiladi. Temirdagi azotning bu oraliq eritmasi azotli ferrit deb ataladi. Fe α panjarasida azotning joylashishi mumkin bo'lgan ikkita interstitsial joy mavjud. Oktaedr va tetraedr bo'sh joylarning radiusi mos ravishda 0,019 nm va 0,052 nm ni tashkil qilmoqda. Azot atomining radiusi 0,07 nm bo'lsa ham, u Fe α panjarasida kichikroq oktaedral bo'shliqda ekanligi aniqlandi, bu esa Fe α panjarasining kengayishiga, eritmaning mustahkamlanishining oshishiga olib keladi. Harorat va azotning miqdori bo'yicha turli fazalar ko'rinishi. Masalan, 590°C da Fe α + γ fazalari mavjud bo'lib, bu temirning ferrit va austenit aralashishini anglatadi. Harorat va azot miqdori o'zgartirish sari γ , ϵ kabi yangi fazalar hosil bo'ladi. Diagramma azotning turli fazalar bilan o'zaro ta'siri va kristall panjara tuzilmalarida qanday joyini oshirish uchun muhim ilmiy asosdir.

Ichki eruvchanligi va Fe γ da azotning eruvchanligi ancha yuqori va azot ostenit deb ataladigan bu eritma faqat 590°C dan yuqori haroratlarda barqaror bo'ladi. Fe γ da azotning eng katta eruvchanligi 650°C da 2,80% ni tashkil qiladi, keyin esa evtekoid haroratda 2,35% gacha kamayadi. Bunday tarkibga ega azotli ostenit evtekoid tarzda Fe α (N) azotli ferrit va γ' faza aralashmasiga parchalanadi. Sekin

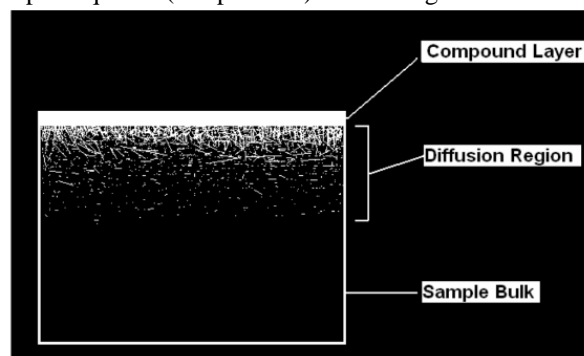
sovutish paytida hosil bo'lgan bu evtekoid braunit deb ataladi. Tez sovutish orqali azot ostenitini diffuziyasiz transformatsiya natijasida azot martensiti hosil bo'ladigan haroratga qadar sovutish mumkin.

Harorat Ms (martensit) bu holda po'latlarga qaraganda pastroq va evtekoid tarkibiga ega qotishmada u atigi 35°C ni tashkil qiladi.

γ' fazasi temir nitridi Fe $_4$ N asosida tor bir jinsli diapazonli qattiq eritma hisoblanadi. Bu faza 680°C gacha barqaror bo'lib, keyin olti burchakli va fazaga o'tadi, bu keng bir xillikka ega bo'lgan qattiq eritma. Azotli ostenit kabi ϵ fazasi 4,55% azotni o'z ichiga oladi, 650°C da γ va γ' fazalarning evtekoid aralashmasiga parchalanadi.

Hosil bo'lgan diffuziya qatlamlarining tuzilishi, birinchi navbatda, nitridlanish haroratiga, nitridlanish atmosferasining kimyoviy tarkibiga va nitridlangan obyektlar materialining kimyoviy tarkibiga bog'liq.

Yuqorida aytib o'tilganidek, nitridlangan namuna sirt qattiqligining oshishi, qarshilikka bardoshlilik, yeyilishga chidamliligi, korroziyaga chidamliligi bilan tavsiflanadi. Bu mumkin, chunki po'lat yuzasida azotning yetarlicha yuqori konsentratsiyasi Fe-N fazalarining shakllanishini belgilaydi. Agar azot konsentratsiyasi yetarli darajada oshsa, sirtida bu birikmalarning qattiqligi juda yuqori bo'lgan qatlam hosil bo'ladi. Bu qatlam ostida qotishma nitridlarning mayda cho'kmalari bilan oraliq qattiq eritmadagi azotdan iborat diffuziya zonasi hosil bo'ladi. Oddiy nitridlangan namunaning soddalashtirilgan tasvirlar diagrammasi quyida ko'rsatilgan. Diffuziya zonasi Fe x panjarasida erigan interstitsial azot va Fe qotishma karbonitridlaridan iborat. Azotlash natijasida olingan yuqori sirt qattiqligi mayda donador qotishma karbonitridlarning cho'kishidan kelib chiqishi ko'rsatilgan. Ikkinchisi po'lat substratda Al, Cr, Mo, Ti, Mn, Si va V kabi kuchli nitrid hosil qiluvchi elementlarning mavjudligi natijasidir. Diffuziya zonasidagi qattiqlik po'latdagi qotishma elementlarning turi va soniga bog'liq. Bundan tashqari, yuqori qotishma po'latlarda qotishma nitridlarning cho'kishi tufayli nitridlashdan keyin qattiqlashuv chuqurligining pasayishi kuzatiladi, bu esa azotning substratga tarqalishini qo'shimcha ravishda cheklaydi. Quyidagi diagrammada namuna hajmi (compound layer), diffuziya maydoni (diffusion region), kompozit qatlam (sample bulk) lar keltirilgan.

2- diagramma. Nitridlangan komponentning tipik kesma ko'rinishining diagrammasi. Bu yerda diffuziya hududi bo'lgan aralash qatlam (Diffusion Region) ham bor.

Plazmani nitridlash termokimyoviy zamonaviy usullaridan biri bo'lib, u odatda asosan azot va boshqa ikkilamchi kimyoviy moddalardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Jarayon kamaytirilgan bosim ostida amalga oshiriladi, bu erda namunalar va pechning devorlari

oʻrtasida kuchlanish holatida qoʻllaniladi. Qism atrofida yuqori darajadagi ionlanish (plazma) boʻlgan nurli razryad hosil boʻladi. Toʻgʻridan-toʻgʻri ionlar bilan bombardimon qilingan ish qismi yuzasida azotga boy nitridlar hosil boʻladi va parchalanadi va faol azotni yuzaga chiqaradi. Katodik darajasini sozlash, tegishli oqim kuchlanish xususiyatlarini tanlash va ish kamerasidagi bosimni oshirish yoki kamaytirish qobiliyati nitridlangan qatlamlarning tuzilishini shakllantirish imkonini beradi. Plazmali nitridlash sirtini kerakli xususiyatlarga koʻra oʻzgartirishga imkon beradi. Gaz aralashmasini (proporsiyalarini) sozlash orqali, past azotli birikmalar qatlami boʻlmagan va qalinligi 20 mikrongacha boʻlgan sirtan nitrid birikmalari va qattiq eritmani oʻz ichiga olgan qatlamgacha moslashtirilgan qatlamlar va qattiqliklashgan yuza natijaslarini olish mumkin.

Anʼanaviy nitridlash usullari koʻpincha nuqsonlarning paydo boʻlishiga olib keladi, masalan, moʻrt sirt qatlamlari shakllanadi, metal yuzasida bir xil boʻlmagan mikro qirralar paydo boʻladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun, ayniqsa plazma nitridlashda, tegishli nitridlash usullari chiqilgan. Ushbu sohadagi soʻnggi yangiliklardan biri Active Screen Plasma Nitriding (ASPN) innovatsion texnologiyasini joriy etishdir. ASPN nitridlash usuli ishlov beriladigan qismning shaklini aks ettiruvchi nitridlarning bir xil shakllanishini taʼminlaydi. Bu effektga metal yuzasi kristallografik koʻrinishi, shuningdek, nitridlangan detalda bombardimon boʻlayotgan azotni faollashtiruvchi plazma orqali erishiladi, bu detalda katta oʻlchamli plazma ajralishi natijasida kelib chiqadigan boshqa qatlam yuzalari shikastlanishi yoki metal yuzasida kuyishlar boʻlmashligini kafolatlaydi. Bu texnologiyada elektr yoyi bilan ishlov berilgan elementlarning shikastlanish xavfini va turli oʻlchamdagi elementlarning yuzasiga ishlov berish vaqtida issiqlikning notekis tarqalish xavfini kamaytiradi va anʼanaviy plazma nitridlashdagi ishlov beriladigan elementlarga boshqa bir qancha kuchlanishlarini yoʻq qilishga yoki kamaytirishga katta yordam beradi.

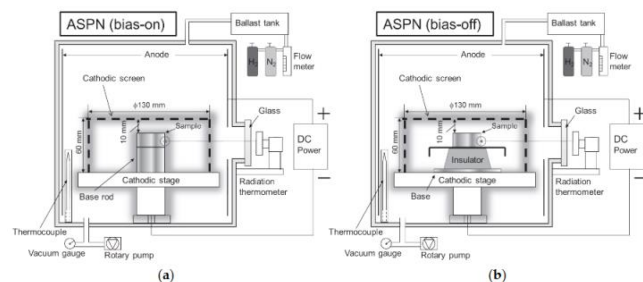
Tadqiqotning birinchi bosqichida plazma qoʻllanilishidan oldin va keyingi holatda boʻlgan 38HMJ poʻlatdan olingan namunalarni nitrlash jarayoni sinovdan oʻtkazildi. Korxonada uchun xos boʻlgan nitridlash jarayonining parametrlaridan foydalanildi: gaz oqimining tezligi (1,3 litr hajmda/min N; 0,7 litr hajmda/min H; 0,2 litr hajmda/min Ar); oqimlari (BIAS-420 V 5,0 A, SCREEN-320 V 3,0 A); vaqt (26 soat va 35 minut); va harorat (510°C).

Adabiyotlar

1. Kengboyev S.A., Safarov N.M., «Tikuv mashinalari transport mexanizmi va ulardagi mumkin boʻlgan muammolarni bartaraf etish usullari» Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. 40-45-b. 2023.
2. Olimov Q.T., «Yengil sanoat mashina va apparatlari». –Toshkent: 2011, 24-b.
3. Mamasoliyeva Sh. Texnologik taʼlimi praktikumi. –Toshkent: 2020.
4. Safarov N., Kengboyev S.A., Sanoat tikuv mashinalari mokisini azotlash va borlash jarayonidan soʻng uning ichki devoridagi harorat kuchlanishi tadqiqi. – Buxoro: 2024.
5. Safarov N., Abrorov A. and Abdullaev L. AAPM-2023 “Dynamic analysis of physical and mechanical forces of acting on the needle of a shoe sewing machine in the process of sewing leather”. Journal of Physics: Conference Series. 2573 012036. 12.
6. Safarov N., Mirsultonov I. Development of mathematical model of drying the raw cotton during transportation in pipeline by hot air flow. Participated in the II International scientific conference on “ASEDU-II 2021: Advances in Science, Engineering Digital Education” on October 28. –Krasnoyarsk: 2022.
7. Kengboyev S.A., Safarov N.M., Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti, Ilmiy-nazariy jurnal 2023, № 10, noyabr.

Ion nitridlash usuli bilan issiqlik-kimyoviy ishlov berilgan namunalarni mikroskopik tekshirish natijasida yuqorida qayd etilgan parametrlarga koʻra yupqa, gʻovak va bir hil boʻlmagan nitridlangan qatlam mavjudligi va diffuziya mavjudligi aniqlangan.

Olingan natijalarni tahlil qilgandan soʻng, hozirda foydalanilayotgan poʻlatga alternativ sifatida zamonaviy poʻlatdan foydalanish imkoniyati taklif qilindi, masalan, 33CrMoV12-9, 32CrAlMo7-10, 42CrMo4 markali poʻlatlar.

Biroq, yuqorida keltirilgan harakatlar kerakli natijani bermadi. Shu sababli, nitrlash jarayonining parametrlarini oʻzgartirish choralarini koʻrildi. Shunday qilib, toʻrtta sinov oʻtkazildi. Har safar boshqa jarayon parametrlari (gaz aralashmasi, oqimlar, vaqt va harorat) oʻzgartirildi, qolganlari esa dastlabki qiymatlariga qaytdi.

Nitridlashdan soʻng namunalarni mikroskopik tekshirishlar asosida yadroda issiq plastmassa bilan ishlov berishdan keyingi xom holatga xos boʻlgan ferrit-perlit tasmasimon strukturaning mavjudligi aniqlandi. Bu nitrlash jarayonidan oldin talab qilinadigan issiqlik bilan ishlov berish qoʻllanilmaganligini koʻrsatadi. Nitrlashdan keyin namunalarni yuzasida azot miqdori oʻrtacha 8,50% massani tashkil etdi.

Sirt zonasida umumiy metallografik qalinligi taxminan 0,2 mm boʻlgan nitridlangan qatlam topildi.

Xulosa. Tadqiqot shuni koʻrsatadiki, poʻlatning turi va nitridlash parametrlarining toʻgʻri tanlanishi nitridlash qatlamining samaradorligiga katta taʼsir koʻrsatadi, bu esa komponentlarning qattiqligi, aşınma qarshiligi va ishlash xususiyatlariga taʼsir qiladi. Xom holatda 38HMJ poʻlat foydalanish uchun mos plazmali nitridlash orqali olinadi. Uning tuzilishida koʻplab metall boʻlmagan qoʻshimchalarning mavjudligi notekis taqsimlanish va nozik dispersli ferritning bir hil boʻlmagan tarmoqli tuzilishi bilan perlit topilgan. Bu materialning sifatini pastlatadi. Shu bilan birga, sirtan azot miqdorini kamaytirish aniqlandi.

РЕЗЮМЕ. Maqolada plazmali nitridlash (azotlash bilan po‘latning yuza qatlam o‘zgarishi) borasida olib borilgan. O‘tkazilgan metallografik sinovlar natijasida, yupqa, g‘ovak va geterogen azotli qatlam mavjudligi yoki uning yo‘qligi, yadrosi uning to‘yinmagan holati va termal parametrlari o‘zgartirilishi aniqlangan. Nitridlash parametrlarini o‘zgartirishda gazlar, vaqt va nitridlashning harorati o‘zgartirish bo‘yicha jarayon taklif qilindi. Ion azotlash jarayonining eng optimal natija olish uchun gaz oqimi, vaqt, harorat parametrlarini rostdash zarur.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривалось плазменное нитрование (изменение поверхностного слоя стали азотированием). Проведенные металлографические испытания выявили наличие или отсутствие тонкого, пористого и неоднородного азотистого слоя, ядра в его ненасыщенном состоянии и изменение тепловых параметров. При изменении параметров азотирования был предложен процесс изменения газов, времени и температуры азотирования. Для получения оптимального результата процесса ионного азотирования необходимо отрегулировать параметры расхода газа, времени, температуры.

SUMMARY. Plasma nitration (changing the surface layer of steel by nitriding) was considered in the article. The metallographic tests carried out revealed the presence or absence of a thin, porous and heterogeneous nitrogen layer, a core in its unsaturated state and a change in thermal parameters. When changing the nitriding parameters, the process of changing gases, time and temperature of nitriding was proposed. To obtain the optimal result of the ion nitriding process, it is necessary to adjust the parameters of gas flow, time, and temperature.

INTERVAL EIGENVALUE PROBLEM AND METHODS FOR ESTIMATING SOLUTION SETS

D.N.Khamroeva – *doctor of philosophy in physical and mathematical sciences*

Navoi state university

Tayanch so‘zlar: interval tahlil, hos qiymat, simmetrik, interval matritsa, ichki baholash, tashqi baholash.

Ключевые слова: интервальный анализ, собственное значение, симметричное, интервальная матрица, внутренняя оценка, внешняя оценка.

Key words: interval analysis, eigenvalue, symmetric, interval matrix, internal evaluation, external evaluation.

Introduction. In many practical problems, it is necessary to take into account the inaccuracies or uncertainties of the numerical information being processed. For this purpose, there are currently such uncertainty models as, for example, probabilistic (stochastic), interval (limited in magnitude) and fuzzy (blur), which have found wide application in solving various applied problems. Among them, the interval description of uncertainty is the most “sparse”, but the mathematical apparatus for its processing is quite developed. A review of the world literature indicates that interest in interval analysis methods has been increasing intensively recently. The basics of interval analysis are covered in monographs by G.G.Alefeld [1], Yu.I.Shokin [2], S.A.Kalmykov [2], Z.Kh.Yuldashev [2], S.P.Shary [3], R.Moore [4], R.B.Keafott, Z.Rump, A.Neumayer [5], G.Mayer, E.Hansen and others.

Preliminary facts and notations. The interval algebraic eigenvalue problem arises in those problems where the value of the elements of a given matrix fluctuates with a known amplitude, i.e. is limited from below and above by certain numbers, in the form of intervals. In this case, the analysis is applied to interval matrices to answer three main questions [6]:

1. What is the arrangement of the eigenvalues of an interval matrix?
2. How does the spectrum of an interval matrix depend on the spectrum of its point matrices?
3. How can we calculate the tight lower and upper bounds for each eigenpair of an interval matrix?

One of the typical problems of interval analysis, which is closely related to the solution of the eigenvalue problem, is the problem of solving interval systems of linear algebraic equations (ISLAE).

By interval linear system

$$Ax = b \tag{1}$$

we mean the family of all systems of linear equations $Ax = b$, with the condition $A \in \mathbf{A}$, $b \in \mathbf{b}$.

Here it is assumed that the matrix elements and the components of the vector of the right parts lie in the given intervals. Such an assumption is possible in the case when the coefficients of the system lie within some permissible deviations or have some variations. Systems of the form (1) are often encountered in practice.

The set of solutions of ISLAU in most cases is formulated as

$$\Xi = \{x \in \mathbb{R}^n \mid (\exists A \in \mathbf{A})(\exists b \in \mathbf{b})(Ax = b)\}. \tag{2}$$

Set (2) is called the united set of solutions of ISLAU [3]. For the combined set of ISLAU solutions, we present the Oettli-Prager characterization [7].

Theorem 1. The vector $x \in \mathbb{R}^n$ belongs to the set of solutions Ξ of the system $Ax = b$ if and only if

$$|(\text{mid } \mathbf{A})x - \text{mid } \mathbf{b}| \leq \text{rad } \mathbf{A} \cdot |x| + \text{rad } \mathbf{b}. \tag{3}$$

For ISLAU of the form (1), a large number of methods for obtaining lower and upper bounds for the vector have been developed [1], [2], [3], [4], [8]. Some developed algorithms, for example [4], [9], [10], also calculate the exact interval hull covering the sets Ξ .

Statement of the problem. Algebraic eigenvalue problem with square interval matrix $A \in \mathbb{IR}^{n \times n}$:

$$Ax = \lambda x, \tag{4}$$

are a little-studied area of interval analysis, relative to ISLAU.

The set of all eigenvalues for system (4) in the general case constitutes a domain in the field of complex numbers \mathbb{C} , defined as the united set

$$\Lambda(\mathbf{A}) := \{\lambda \in \mathbb{C} \mid A \in \mathbf{A}, x \neq 0, Ax = \lambda x\}, \tag{5}$$

and it is a compact set. If the interval matrix A has a special structure, stronger results can be obtained. This is especially true when the interval matrix A is symmetric, since in this case all its eigenvalues form continuous real intervals.

Thus, for the interval symmetric eigenvalue problem according, we can write the solution set as

$$\Lambda(A^s) := \{\lambda \in \mathbb{R} \mid \exists A \in A^s, \exists x \neq 0, Ax = \lambda x\}. \quad (6)$$

In interval analysis, two most popular problems are considered for estimating the set of solutions of interval systems of linear (also nonlinear) equations, i.e., problems of external and internal estimation [3]. In the general case, by interval estimation we will understand the replacement of the exact range of values by its interval estimate. Then, for the problem of estimating the set of eigenvalues, we will reformulate the definition of these concepts for an arbitrary interval matrix, since a symmetric matrix is a special case.

Definition 1. Let $A \in \mathbb{IR}^{n \times n}$ be an arbitrary real interval matrix. Then, when solving an interval algebraic eigenvalue problem, we call:

1. *external interval estimation*, when complex intervals $\lambda_i = \lambda_i^{\text{Re}} + j \lambda_i^{\text{Im}} \in \mathbb{IC}$ are sought, their finite union encompassing from the outside the set of solutions Λ , such that $\bigcup_{i=1}^n \lambda_i \supseteq \Lambda$.

2. *internal interval estimation*, when complex intervals $\mu_i = \mu_i^{\text{Re}} + j \cdot \mu_i^{\text{Im}} \in \mathbb{IC}$ are sought, their finite union contained in the set of solutions Λ , such that $\bigcup_{i=1}^n \mu_i \subseteq \Lambda$.

In other words, the external interval estimate of the set Λ is a set that contains the set Λ as a subset, and the internal interval estimate of the set Λ is any subset of the set Λ [11]. Of course, external and internal evaluation problems are often encountered in solving practically important interval problems, but they are not the only possible ones; there are other methods. For example, in most cases it is necessary to maximize or minimize a certain functional on a set of solutions, i.e. the problem can be solved as an optimization problem.

The calculation of the set of eigenvalues is directly reduced to the solution of the system

$$Ax = \lambda x, \quad \|x\| = 1, \quad A \in A, \quad \lambda \in \lambda, \quad (7)$$

where is any vector norm.

Solution method and convergence study. The interval algebraic eigenvalue problem with respect to the matrices under consideration can be divided into:

- problems for interval matrices with constraints (6), i.e. additional constraints are imposed on the elements (for example, symmetric, skew-symmetric, persymmetric, Toeplitz, Hankel, etc.);

- problems for an arbitrary interval matrix (5).

We study problem (7) only for symmetric and arbitrary (non-symmetric) real interval matrices. Partial and complete eigenvalue problems for interval matrices are also considered. In the partial problem, we will look for the boundaries of one interval or several intervals, and possibly calculate the corresponding interval eigenvectors. Most often, the problem of determining the boundary of the interval containing the largest (or smallest) eigenvalues of the matrices $A \in A$ arises.

The first real attempt to solve the problem of interval eigenvalues was undertaken in 1987 by S.V.Hollot and A.S.Bartlett [12]. They proved that the eigenvalues of the interval matrix A can be limited by the roots of the so-called boundary polynomials. Such polynomials form

the edges of the convex hull of the characteristic polynomials generated by the interval matrix A . They also showed that the spectrum of an interval matrix with real eigenvalues is completely determined by the eigenvalues of its vertex matrices. S.H.Lin and his co-authors in [13], following well-known results on estimates of the eigenvalues of constant matrices, studied the relationship between the elements of an interval matrix and the location of its eigenvalues. T.Mori and H.Kokame [15] in 1994 proposed a new technique for estimating the location of eigenvalues along with the upper and lower bounds of each eigenvalue. This technique was developed to be applicable only to a certain class of interval matrices, characterized by the property that all eigenvalues are real for any linear combination of the interval matrices $A \in A$:

$$\lambda_r(\underline{A}) - \rho(\bar{A} - \underline{A}) \leq \lambda_r(A) \leq \lambda_r(\bar{A}) + \rho(\bar{A} - \underline{A})$$

where ρ is the spectral radius.

On the other hand, based on the invariance properties of the components of the eigenvectors of the middle matrix of the interval matrix A , A.Deif [16], restricting the sets (5), for a symmetric interval matrix, arrived at the estimate

$$\frac{x^T \cdot \text{mid} A \cdot x - |x|^T \cdot \text{rad} A \cdot |x|}{x^T x} \leq \lambda \leq \frac{x^T \cdot \text{mid} A \cdot x + |x|^T \cdot \text{rad} A \cdot |x|}{x^T x}. \quad (8)$$

For a tridiagonal symmetric interval matrix, J.C.Commercon in his work [17] proposed an efficient algorithm for determining the eigenvalues of a tridiagonal symmetric interval matrix of dimension $n \times n$. The proposed method is based on a modification of the Sturm algorithm used for point matrices by using certain relations of the Sturm sequence to obtain expressions that are free and can also be used in interval arithmetic calculations. A simple but very useful theorem, proved by J.Rohn [18], allows us to establish an outer bound for the entire set $\Lambda(A)$, performing a relatively small amount of computation.

Theorem 2. [18; pp. 10-50]. Let $A = [\text{mid} A - \text{rad} A, \text{mid} A + \text{rad} A]$ be an interval square matrix. Then for each eigenvalue λ of each $A \in A$ we have

$$\lambda_{\min}(\text{mid} A') - \rho(\text{rad} A') \leq \text{Re} \lambda \leq \lambda_{\max}(\text{mid} A') + \rho(\text{rad} A'), \quad (9)$$

$$\lambda_{\min}(\text{mid} A'') - \rho(\text{rad} A'') \leq \text{Im} \lambda \leq \lambda_{\max}(\text{mid} A'') + \rho(\text{rad} A''), \quad (10)$$

where

$$\text{mid} A'_c = \frac{1}{2}(\text{mid} A + (\text{mid} A)^T),$$

$$\text{rad} A' = \frac{1}{2}(\text{rad} A + (\text{rad} A)^T),$$

$$\text{mid} A'' = \begin{pmatrix} 0 & \frac{1}{2}(\text{mid} A - (\text{mid} A)^T) \\ \frac{1}{2}((\text{mid} A)^T - \text{mid} A) & 0 \end{pmatrix},$$

$$\text{rad} A'' = \begin{pmatrix} 0 & \text{rad} A' \\ \text{rad} A' & 0 \end{pmatrix}.$$

This theorem can be applied to solve problem (7) for both symmetric and asymmetric interval matrices. There is another similar theorem of Rohn [8], approximating the outer boundaries of the set $\Lambda_r(A^s)$ for a symmetric interval matrix and it can be considered as a consequence of the

Wielandt-Hoffman theorem. A complete proof is available in [18].

Theorem 3. Let $A^S \in \mathbb{IR}^{n \times n}$, $n \in \mathbb{N}$, be a symmetric interval matrix. Then for $i=1,2,\dots,n$ and $A \in A^S$, the following holds:

$$\lambda_i(\text{mid } A) - \rho(\text{rad } A) \leq \lambda_i(A) \leq \lambda_i(\text{mid } A) + \rho(\text{rad } A).$$

Obviously, Theorem 3 is a special case of Theorem 2 if we consider only symmetric interval matrices. Practical use of the theorem involves computing all eigenvalues of a given interval matrix by computing the individual eigenvalues of the matrix $\text{mid } A$ and the spectral radius $\text{rad } A$. In some cases we are required to find the upper boundary point, i.e. to calculate the largest eigenvalue of a given interval matrix. In this case the following theorem may be useful [11].

Theorem 4. Let $A^S \in \mathbb{IR}^{n \times n}$, $n \in \mathbb{N}$, be a symmetric interval matrix. Then $\bar{\lambda}_1(A^S) \leq \lambda_1(|A|)$, where $\bar{\lambda}_1$ is the upper bound for the largest eigenvalue of A^S .

One of the iterative methods for finding an exact outer approximation of the boundaries of the eigenvalues of an interval matrix is the filtering method developed by M.Hladik and his co-authors [20]. The method is based on calculating some initial approximation with subsequent iterative improvement at each step by “cutting off” parts of the intervals. This approach is suitable for both symmetric and asymmetric interval matrices. It is based on the following theorem, the proof of which is given in [20].

Conclusion. The interval algebraic eigenvalue problem is a relatively young and poorly studied area of interval analysis. Unfortunately, there is still no monograph fully devoted to these issues. This area needs to systematize knowledge based on the results obtained by the authors. But materials devoted to interval eigenvalue problems and their applications have been published in the form of scientific articles, dissertations, technical reports, etc.

References

1. Алефельд Г., Херцбергер Ю. Введение в интервальные вычисления. –М.: «Мир», 1987. –С.356.
2. Калмыков С.А., Шокин Ю.И., Юлдашев З.Х. Методы интервального анализа. - Новосибирск: «Наука», 1986. – С.224.
3. Шарый С.П. Конечномерный интервальный анализ. Федеральный исследовательский центр информационных и вычислительных технологий. Электронная книга. - Новосибирск: Издательство XYZ, 2022. –С.653.
4. Moore R. E. Introduction to interval analysis /R.E.Moore, R. B. Kearfott, M.J. Cloud. - Philadelphia: SIAM, 2009. – P.223.
5. Neumaier A. The wrapping effect, ellipsoid arithmetic, stability and confidence regions. // Computing, Springer-Verlag, Suppl. 9, 1993, -P.175-190.
6. Shalaby M.A. The interval eigenvalue problem: (review article) // European Congress on Computational Methods in Applied Sciences and Engineering (ECCOMAS 2000). –Barcelona: 11-14 September, 2000.
7. Oettli W., Prager W. Compatibility of approximate solutions of linear equations with given error bounds for coefficients and right-hand sides // Number. Math. № 6 (1964): -P.405-409.
8. Rohn J. A handbook of results on interval linear problems /J.Rohn.-Institute of Computer Science, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague, 2005-2012. Technical report. №. V-1163.
9. Fiedler M., Nedoma J., Ramik J., Rohn J., Zimmermann K. Linear Optimization Problems with Inexact Data. Springer Science+Business Media, Inc., -New York: 2006. -P. 288.
10. Jaulin L., Kieffer M., Didrit O., Walter E. Applied Interval Analysis. Springer-Verlag London Limited. 2001. -P.468.
11. Hladik M., Daney D., Tsigaridas E.P. An Algorithm for the Real Interval Eigenvalue Problem. // RR-6680, INRIA: inria-00329714ff. 2008. -P.28.
12. Hollot C.V., Bartlett A.C. On the eigenvalues of interval matrices. // Proc IEEE 26th Conf. Decision and Control, LA, CA, USA, 1987. -P.794-799.
13. Lin S.H., Juang Y.T., Fong I.K., Kuo T.S. Dynamic interval systems analysis and design // Int. J. Control. 48 (5), 1988. - P.1807-1818.
14. Yuang Y.T., Shao C.S. Stability analysis of dynamic interval systems // Int. J. Control, 49(4), 1989. -P.1401-1408.
15. Mori T., Kokame H. Eigenvalue bounds for a certain class of interval matrices // IEICE Trans. Fundamentals, E77-A (10), 1994. -P. 1707-1709.
16. Deif A. Advanced Matrix Theory for Scientists and Engineers (2nd Edition) // Abacus Press: Gordon and Breach Science Publishers. -New York: 1991. -P.262-281.
17. Commercon J.C. Eigenvalues of tridiagonal symmetric interval matrices // IEEE Trans. Aut. Control, 39(2), 1994. -P.377-379.
18. Rohn J. Bounds on eigenvalues of interval matrices // Z.Angew. Math.Mech., 78 (Suppl. 3): 1998, -P.1049-1050.
19. Khamroeva D.N, Kalkhanov P.J., Khamroev U.N. Algorithm and software for computing the eigenvalue problem of a symmetric interval matrix. International Scientific Conference on Modern Problems of Applied Science and Engineering AIP Conf. Proc. 3244, 020018-1–020018-9. <https://doi.org/10.1063/5.0241528>
20. Khamroeva D.N. On one method for determining the eigenvalue boundaries for interval matrices. Problems of Computational and Applied Mathematics. 2021. 4(34). -P.128-138.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada interval xos qiymat muammosi va yechimlar to‘plamini baholash usullaridan faqat tashqi interval baholash masalalari qaralgan va bizni eng kichik kenglikdagi interval yechimlar qiziqtiradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье из интервальной задачи собственных значений и методов оценки множества решений рассматриваются только внешние интервальные задачи оценивания, а нас интересуют интервальные решения наименьшей ширины.

SUMMARY. In this article, only external interval estimation problems are considered from the interval eigenvalue problem and methods for estimating the set of solutions, and we are interested in interval solutions of the smallest width.

UO'K 658.562.001

**MAHSULOT SIFATI NAZORATIDA ISIKAVA DIAGRAMMASINING
QO'LLANILISHI VA AHAMIYATI**

U.A.Maxmonov – katta o'qituvchi
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

Tayanch so'zlar: mahsulot, sifat, sifat nazorati, statistik nazorat, Isikava diagrammasi, sabab-oqibat diagrammasi.

Ключевые слова: продукт, качество, контроль качества, статистический контроль, диаграмма Ишикавы, причинно-следственная диаграмма.

Key words: product, quality, quality control, statistical control, Ishikawa diagram, cause-and-effect diagram.

Kirish. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatiga tubdan boshqacha talablarni qo'yadi. Bu hozirgi vaqtda har qanday firmaning yashab qolishi, tovar va xizmatlar bozoridagi barqaror holati uning raqobatbardoshlik darajasiga ko'ra belgilanishi bilan bog'liq.

Sifat raqobatbardoshlik omili sifatida butun milliy iqtisodiyotga tarqaladi. U resurslardan oqilona foydalanishga yordam beradi. Bundan tashqari, mahsulot sifati – bu korxonada faoliyatining muhim ko'rsatkichi. Mahsulot sifatini oshirish – jahondagi barcha yetakchi firmalar uchun xos bo'lgan ish yo'nalishidir [1].

Sifatli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish ta'minlash va sifatning turg'unligini saqlash uchun doimiy sifat nazoratini yo'lga qo'yish talab etiladi. Mahsulot sifatini nazorat qilishda statistik usullarning ahamiyati katta.

Mahsulot sifati va ishlab chiqarish jarayonlarini nazorat qilishning statistik usullari ehtimollik nazariyasi va matematik statistika yutuqlarini qo'llashga asoslangan. Ushbu usullar mahsulotning kichik qismini (namunasini) yoki ishlab chiqarish jarayonining parametrlarini nazorat qilish natijalariga ko'ra mahsulot partiyasining sifati to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Bundan tashqari, statistik nazorat usullari ishlab chiqarish jarayonining dinamikasini bashorat qilish, uning holati, aniqligi, yaqinlashishi va takrorlanishini baholash imkonini beradi [2].

Sifatni statistik nazorat qilish usullari bir qator afzalliklarga ega:

- mahsulotlar va jarayonlar sifatini bashorat qilish imkoniyatlarini yaratadi;

- ko'p hollarda ular tanlanma nazoratdan oqilona foydalanish imkonini beradi va shu bilan nazorat jarayonlarining mehnat hajmini kamaytiradi;

- mahsulot sifati va ishlab chiqarish jarayonidagi o'zgarishlar dinamikasini tasvirlash uchun imkoniyat yaratadi va bu nafaqat nazorat, balki korxonada xodimlari - ishchilar, ustalar, texnologlar tomonidan nuqsonlarning oldini olish choralari o'z vaqtida qo'llash imkonini beradi;

- ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan muammolarning 95%i o'z yechimini topadi.

Statistik usullarning kamchiligi sifatida murakkab jarayonlarni tahlil qilishda samaradorlikning past bo'lishini keltirish mumkin.

Uslub va materiallar. Mahsulot sifatini nazorat qilishda qo'llaniladigan statistik usullar ichida Isikava digrammasi o'ziga xos o'ringa ega va alohida ahamiyat kasb etadi.

Ishikava diagrammasi, shuningdek, "baliq skileti" va "sabab-ta'sir diagrammasi" deb nomlanadi, muammoning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan sabablarini tasniflash va tasavvur qilishga yordam beradi va muammoning ildizini topadi. Diagramma 1950-1951-yillarda yapon olimi Kaoru

Isikava (1915-1989) tomonidan yaratilgan bo'lib, uzoq vaqt davomida nuqsonlar va og'ishlarning sabablarini aniqlash uchun ishlatilgan va oxir-oqibat mashhur sifat menejmenti vositasiga aylangan.

Yapon olimi K.Isikava statistik sifat nazorati masalalari tadqiqotchisi sifatida tanilgan va uning asarlari zamonaviy sifat haqidagi fanning paydo bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatgan. 1960-yillarda u sabab-oqibat munosabatlarini tarkibiy tahlil qilish usulini ixtiro qildi va keyinchalik bu usul uning nomi bilan "Isikava diagrammasi" nomlandi [3].

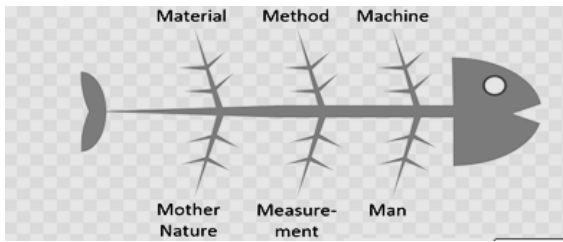
Isikava diagrammasi – bu o'rganilayotgan vaziyat yoki muammodagi omillar va oqibatlar o'rtasidagi eng muhim sababiy munosabatlarni o'rganish va aniqlashning grafik usulidir.

Isikava digrammasining qo'llanilishi va ahamiyati ko'plab ilmiy tadqiqotchilar va olimlarning, soha mutaxassislarining ilmiy ishlarida yoritib berilgan. Jumladan, Rossiyadagi "IT Expert" kompaniyasining maslahatchi-treneri A.Alekseyevning "Diagramma Ishikavi kak metod strukturnogo analiza [3]" nomli maqolasida Isikava diagrammasining qo'llanilishi, afzallik va kamchiliklari, qo'llash tamoyillari va digrammani qurish tartib-qoidalari yoritib berilgan. I.B.Chebotareva, I.S.Tabakova, K.D.Antipenkolar poligrafiya mahsulotlarining sifatini nazorat qilish va baholashda statistik usullarning qo'llanilishi, Ruminiyalik olim Luca Liliana o'z ilmiy ishlarida mashinasozlik sohasida qismlarning aniqligini baholashda xatolarni aniqlaydigan sabablarni tahlil qilishda Ishikava diagrammasidan foydalanishga oid tadqiqot natijalarini e'lon qilgan [5]. Bundan tashqari Burgasi Delgado, Dayanara Dominique, Cobo Panchi, Diana Valeria, Perez Salazar, Karen Tatiana (Ekvador), B.Chokkalingam, S.Boovendrarman, R.Tamilselvan, V.Raja (Hindiston)larning ilmiy ishlarida ham Isikava diagrammasining turli sohalarda qo'llanilishiga oid ilmiy-tadqiqot natijalari berilgan.

K.Ishikava sxemasi sifatga ta'sir etuvchi omillar guruhlariga bo'lib taqsimlanadi, guruhlanadi hamda yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan oqibatlari o'rganiladi. Unda sabab va oqibat o'rtasidagi aloqa ta'minlanadi.

Ishikava sxemasining o'ziga xosligi, sifatga ta'sir etuvchi barcha sabablar ingliz tilida "M" harfi bilan boshlanadi. Ishikava bo'yicha sifatga ta'sir qiluvchi omillar 5M bilan belgilanib, quyidagicha klassifikatsiyalanadi (16.9-rasm):

1. **Man (inson)** - inson omili bilan bog'liq omillar;
2. **Machines (jihazlar)** – mashina va jihozlar bilan bog'liq omillar;
3. **Materials (materiallar)** – materiallar bilan bog'liq omillar;
4. **Methods (usullar)** – jarayonlarni tashkillash usullari;
5. **Measurements (o'lchovlar)** – o'lchov bilan bog'liq omillar.

1-rasm. Isikava bo'yicha sifatga ta'sir qiluvchi omillar.

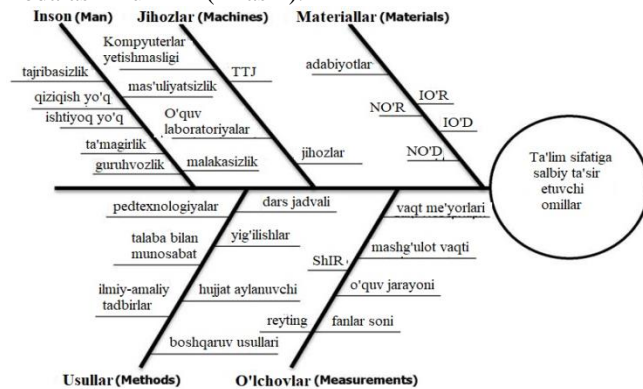
Usulning afzalliklariga quyidagilar kiradi:

- guruhga e'tiborni muammoning mazmuniga qarata tishga yordam beradi;
- muammoning turli sabablarini muhokama qilish uchun yaxshi asos;
- sabablarni mustaqil toifalarga birlashtirishga imkon beradi;
- guruhni alomatlar emas, balki sabablarni izlashga qaratadi,
- guruh muhokamasida yaxshi qo'llaniladi, jamoaviy bilim natijasini yaratadi;
- o'rganish va ishlatish oson.

Ushbu usulning kamchiligi sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- murakkab jarayonlarni tahlil qilishda samaradorlikning past bo'lishi;
- sabab-oqibat munosabatlarini bir-biri bilan birgalikda tasavvur qilib bo'lmaydi;
- ularning o'zaro ta'siri va vaqtga bog'liqligi sabablarini qamrab olmasligi.

Yuqorida aytib o'tilgan beshta omil Isikava diagrammasining asosi bo'lib, institutlarda ta'lim sifatiga ta'sir qilayotgan omillar chizmasini Ishikava usulida quyidagicha ifodalash mumkin (2-rasm).

2-rasm. Ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etuvchi omillarning Isikava diagrammasida ifodalanishi

Isikava digrammasidan ko'rinadiki, 5 ta sabab bo'yicha ta'lim sifatiga eng ko'p ta'sir etuvchi omillardan biri inson omili bo'lib, u ta'lim sifatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Qolgan omillar inson omili vositasida ta'lim jarayonlari sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Quyidagi 3-rasmda esa mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillar Ishikava digrammasi orqali ifodalangan. Bunda mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi asosiy quyidagi guruhlar ajratilgan: hujjatlar, mehnat vositalari, mahnat faoliyati, ishlab chiqarish, mehnat obyektlari va nazorat. Har bir guruhda esa sifatga ta'sir etuvchi kichik faktorlar ko'rsatib berilgan.

Ushbu digrammadan ko'rinib turibdiki, sifatli mahsulot ishlab chiqarishda korxonada xodimlarning mehnat faoli-

yatining tashkillashtirilishi va ularga yaratilgan shart-sharoitlar, ishlab chiqarishda qo'llaniladigan mehnat vositalarining ta'sir darajasi ko'proq ekan. Misol uchun, tartib-intizom masalasi. Kimdir o'ylashi mumkin, mahsulot yoki ko'rsatilayotgan xizmat sifatiga tartib-intizom ta'sir etmasa kerak deb. Soddagina tahlil qilib chiqamiz. Xodim korxonaning ichki-tartib qoidalariga rioya etmadi, misol uchun, ishga kechikib keldi. Bu sifatga qanday ta'sir etadi? Ma'lumki, ishga kechikib kelgan xodimda quyidagi holatlar kuzatilishi mumkin:

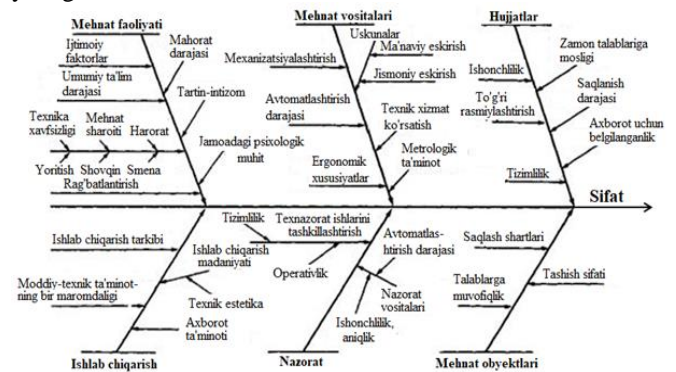
- birinchidan, o'ziga berilgan vazifalarni bajarishi uchun vaqt yetmay qolishini o'ylagan holda unda shoshilish alomatlarini paydo bo'ladi;

- ikkinchidan, kechikkani uchun yuqori lavozimdagi xodimlardan gap eshitmaslik uchun kechikish sabablarini o'ylab topish haqida fikrlar bilan chalg'ish yuzaga keladi;

- uchinchidan, kechikish yuzasidan tanbeh eshitgan yoki ogohlantirish olgan xodimda ruhiy holatida salbiy o'zgarishlar yuzaga keladi, bu esa uning ish faoliyatiga va ba'zi hollarda jamoadagi psixologik muhitga ham salbiy ta'sir etadi.

Bulardan tashqari xodimning psixologik va fiziologik holatlaridan kelib chiqib, kutilmagan boshqa holatlar va vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Bularning hammasi oxir-oqibat bir narsaga, ya'ni mahsulot yoki xizmat sifatiga salbiy ta'sir etadi. Demak, korxonada tartib-intizom masalasiga alohida e'tibor qaratish lozim ekan.

Mehnat vositalarining mahsulot sifatiga ta'siri haqida fikr yuritamiz. Mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida qo'llaniladigan asbob-uskunalar, qurilmalar va mashinalarning ma'naviy yoki jismoniy eskirishi, ishlab chiqarishda texnik xizmatning yo'lga qo'yilishi va uning sifat darajasi, ishlab chiqarish jarayonining mexanizatsiyalashirilganlik va avtomatlashtirilganlik darajasi va shu kabilar mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillar hisoblanadi. Masalan, ma'naviy yoki jismoniy eskirgan mashina yoki uskunalardan foydalangan holda yuqori sifatga erishish haqida o'ylashning o'zi xatodir. Yoki jarayonlarning avtomatlash-tirilganlik darajasi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, avtomatlashtirilganlik darajasi qanchalik yuqori va sifatli bo'lsa, mahsulot sifati ham shunchalik yuqori bo'lishi mumkin. Chunki, inson omili ishtirok etgan jarayonlarida turli ichki va tashqi omillar va ta'sirlar tufayli sifatga salbiy ta'sir etuvchi turli ko'rinishdagi faktorlar yuzaga kelishi mumkin.

3-rasm. Mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillar (Isikava digrammasi)

Isikava digrammasi yoki boshqacha aytganda "sabab-oqibat diagrammasi" mahsulot sifatini ta'minlashdagi muammolar sababini sababini izlashga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Isikava diagrammasining afzalligi shundaki, mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi aniqlangan nuqsonning kelib chiqish sabablarini aniqlash uchun batafsilroq shaklda tasvirlash, o'rganilayotgan muammoga taalluqli barcha omillarni aniqlash va tahlil qilish imkoniyatini beradi. Shuningdek faktorlarni tartibga solish va bog'lashda yordam beradi. Ushbu digramma bizga nuqsonlarni miqdor jihatdan baholab bermaydi, ammo ammo ularning kelib chiqish sabablarini keng ko'lamda tahlil qilish imkoniyatini taqdim etadi, bu esa mehnat va vaqt talab etadi. Ushbu diagramma foydalanish va tushunish uchun qulay va oson [8].

Biz quyidagi takliflarni berib o'tmoqchimiz:

- ishlab chiqarish korxonalarida nahsulot sifati nazorati bilan shug'ullanuvchi mas'ul shaxslarga Isikava diagrammasi, shuningdek, sifat nazoratining statistik usullari va ularning ahamiyati haqida seminar-treninglar tshkil etish maqsadga muvofiq bo'lar edi;

- sifat nazoratining statistik usullari va ulardan foydalanish bo'yicha uslubiy yo'riqnomalar ishlab chiqish lozim.

Maqolamiz so'nggida, shuni aytmoqchimizki, mahsulotlardagi nuqsonlarni aniqlash, ularning zarar miqdorini baholash va so'ngra uning oldini olish choralarini ishlab chiqishdan ko'ra, nuqsonlarni keltirib chiqaruvchi omillarni qidirish, tahlil qilish va ularni bartaraf etish muhimroqdir.

Adabiyotlar

1. Ismatullayev P.R., Toshpo'latov M.M. Mahsulot sifatini boshqarish ("O'zstandart" agentligi bosh direktori A.A.Abduvaliyev tahriri ostida). -T.: SMS ITI, 2008, 230-b.
2. Свойкин В.Ф. и др. Статистические методы и контроль качества продукции : учебное пособие /Свойкин В.Ф., Белозёрова Н.В. и др.]; Сыкт. лесн. ин-т. – Сыктывкар: СЛИ, 2012. –С. 64.
3. Алексеев А. Диаграмма Ишикавы как метод структурного анализа. ЗАО «ИТ Эксперт», 2009. –С.1-4. https://www.itexpert.ru/rus/ITEMS/77-14_Ishikava_1_1.pdf (manbaga 18.01.2024 yilda murojaat qilingan)
4. Чеботарева И.Б., Табакова И.С., Антипенко К.Д. Использование статистических методов для оценки и контроля качества полиграфической продукции. - <https://openarchive.nure.ua/entities/publication/b826261f-ca40-4543-82de-175291fec82>.
5. Luca Liliana. A new model of Ishikawa diagram for quality assessment. 20th Innovative Manufacturing Engineering and Energy Conference (IManEE 2016). IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 161 (2016) 012099 doi:10.1088/1757-899X/161/1/012099. –P.1-6.
6. Mikryukov V.O., Melkov S.A. i dr. Construction of the Ishikawa diagram for the incorporation into employment of graduates of the Ministry of emergency situations of Russia. SHS Web of Conferences 125, 05003 (2021) - <https://doi.org/10.1051/shsconf/202112505003>.
7. Chokkalingam B., Boovendrarvarman S., Tamilselvan R., Raja V. Application of ishikawa diagram to investigate significant factors causing rough surface on sand casting. Chokkalingam et al., Proceedings on Engineering Sciences, Vol. 02, No. 4 (2020) 353-360, doi: 10.24874/PES02.04.002.
8. Васильева Ю.А., Булаев В.Г. Применение диаграмм парето и исакавы для идентификации опасных производственных факторов - https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/36849/1/978-5-8050-0715-7_2021_0.pdf.

REZYUME. Ma'lumki, mahsulotni ishlab chiqarishdagi asosiy maqsad sifatli va raqobatbardosh mahsulotni ishlab chiqishdir. Bu maqsadga erishish uchun ishlab chiqaruvchilar turli ko'rinishdagi sifat nazorati usullaridan foydalanishadi. Ushbu maqolada mahsulot sifatini nazorat qilishning statistik usullaridan biri bo'lgan Isikava diagrammasi, uning tuzilishi va mazmuni, qo'llanilishi va ahamiyati o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ. Как мы знаем, основной целью производства продукта является разработка качественного и конкурентоспособного продукта. Для достижения этой цели производители используют различные методы контроля качества. В этой статье описывается диаграмма Ишикавы, один из статистических методов контроля качества продукции, ее структура и содержание, применение и значение.

SUMMARY. As we know, the main goal of product manufacturing is to develop a high-quality and competitive product. To achieve this goal, manufacturers use various quality control methods. This article describes the Ishikawa diagram, one of the statistical methods for product quality control, its structure and content, application and significance.

ISSUES WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY APPLICATION IN THE AGRICULTURAL-INDUSTRIAL COMPLEX

D.T.Muhamediyeva – doctor of technical sciences (DSc), professor

Tashkent institute of irrigation and agricultural mechanization engineers -National Research University

M.Raupova – senior teacher

Chirchik state pedagogical university

Tayanch so'zlar: yuqori mahsuldor ekin navlari, tuproq unumdorligi, hosildorlik, yer unumdorligi, blokcheyn texnologiyasi, sun'iy intellekt, qishloq xo'jaligini optimallashtirish.

Ключевые слова: высокоурожайные сорта сельскохозяйственных культур, плодородие почв, урожайность сельскохозяйственных культур, продуктивность земель, технология блокчейн, искусственный интеллект, оптимизация сельского хозяйства.

Key words: high-yielding crop varieties, soil fertility, crop productivity, land productivity, blockchain technology, artificial intelligence, agriculture optimization.

The general definition of artificial intelligence (AI) is the ability of computer systems to carry out tasks that call for human thought. There are three types of deep learning:

machine learning, deep learning, and human-made algorithms. The yield of a specific crop and variety is one of the primary indicators of soil fertility. The kind of soil

and its moisture content determine the yield. As a result of climatic factors, soil types are also somewhat compatible with air temperature and humidity. In this case, using arcane mathematical techniques is advised because productivity, weather, and water content all present numbers that are difficult to understand.

It is well known that the yield of agricultural crops has a major influence on the volume of agricultural production. Given the variations in soil, crop production is therefore extremely important from a socioeconomic standpoint. As a vital sector of the national economy, agriculture and the agro-industrial complex give people the food they need to survive. The issue of guaranteeing the high quality of finished agricultural goods for all customers is becoming more pressing in the context of expanding populations and constrained geographies.

These days, soil salinization is a major issue. Over 80% of fields that are irrigated are salinized. Applying mineral fertilizers to salty soils is not advised. Due to salinization, or the mineralization of soil, fertilizers are saline. Furthermore, mineral fertilizers in saline soils not only exacerbate the stress effect on plants, but are also absorbed by them. Among the most pressing issues is the application of cutting-edge, contemporary artificial intelligence technology to solve this one.

The package of 2019 UN Artificial Intelligence Activities has been revised by the UN. It lays out guidelines for cooperation, the use of AI, and its development in the areas of combating hunger, ensuring food security, reducing the effects of climate change, attaining excellent health results, and many other areas.

The study's objectives are to create guidelines for cultivating high-yield crop types while accounting for soil fertility and to create a platform for evaluating crop yields and land productivity via blockchain technology and artificial intelligence in conjunction with global accomplishments. The application of artificial thinking, which is a fundamental component of information technology, is one of the more successful avenues in this field. In addition to helping to handle the issue of bettering soil quality, contemporary information technology techniques also assist in resolving the issue of managing economic operations optimally in the processing of agricultural raw materials and the creation of end goods.

An analysis conducted by the Irish company "Accenture," which offers consulting services in more than 120 countries in the areas of information technology, strategic engineering, and many other areas, indicates that by 2035, the growth rate of artificial intelligence in the G20 (the United States, the United Kingdom, Germany, France, Japan, and Korea) could potentially double. The business is aware that artificial intelligence is a vital instrument for these nations' economic growth and better governmental administration.

By early 2020, there will be ten times as many countries announcing AI development strategies as there were in 2017. Canada, Singapore, the UAE, Finland, Japan, and China were among the nations that created AI strategies in 2017. By 2019, a large number of other nations have joined that list. Specifically, Kenya, Denmark, France, Australia, Republic of Korea, India, Germany, Italy, Tunisia, UK, USA, Sweden, Mexico, and European Union. An examination of international experience demonstrates that

all planned actions and advancements in AI technology are intended to safeguard and ensure a nation's social, economic, and political security through the advancement of AI technologies.

Another essential component and participant in the globalization process is Uzbekistan. A primary goal of the Republic of Uzbekistan's 2019-2021 Strategy for Innovative Development is to rank among the top 50 nations globally in terms of innovation, science, and technology by 2030. It will take significant changes to the nation's legal, social, and economic structures to accomplish these aims. Specifically, all changes ought to be grounded in the broad use of artificial intelligence and information technology in the digitization of the economy, and they ought to be aimed at resolving particular issues facing the republic's social and economic sectors.

Good agricultural products are essential to people's health today and for the rest of their lives since food is produced by the agro-industrial complex and is used by the body as a building block. As a result, there is an increasing need to enhance the quality of agricultural products. Artificial intelligence technologies play a multifaceted role in addressing these issues by optimizing economic and management processes such as planting, crop monitoring and assessment, soil cultivation, feed mixture composition, pest control, and automation of animal feeding, among other activities [1].

The declaration of 2020 as the Year of Science, Enlightenment, and Development of the Digital Economy by the President of the Republic of Uzbekistan suggests that the nation places particular emphasis on the advancement of information technologies and the shift to a digital economy. This is a revolutionary change for the better, serving the needs of the people. Within the framework of the National Development Action Strategy on Five Priority Areas 2017-2021, legal documents have been elaborated [2] to develop the digital economy by promoting the widespread use of information technologies in the nation, introducing innovations in every field, and removing existing administrative, regulatory, and other barriers.

Using mathematical computer algorithms based on the construction of specific mathematical models known as "artificial neural networks," the study consists of a qualitative assessment of soil fertility taking into account data imperfections and employing "smart" functions in the learning and adaptation process. Many issues are effectively resolved by this technology, such as the early detection of plant and animal diseases based on a qualitative evaluation of soil fertility, which enables us to promptly and precisely combat illnesses and stop them from happening. Images captured at both the macro and micro levels (such as crop fields, animal populations) can be used to analyze these kinds of events. It is possible to identify increasing diseases in both situations, and then take the appropriate action to eradicate them [3].

Computer vision and machine learning algorithms are used in satellite picture analysis. The discipline of field conditions monitoring encompasses the development of unmanned vehicles and computer vision algorithms for the purpose of tracking objects on the ground. Yields are predicted using machine learning in the field of crop and soil health analysis. The primary goal of the agro-industrial complex, which is to supply the population with high-

quality food, can be successfully solved by generalizing and systematizing knowledge about promising artificial intelligence technologies in agriculture. In the short term, this will give agriculture new competitive advantages.

As part of the analysis, mathematical computer algorithms are created based on the construction of certain mathematical models known as artificial neural networks, whose interaction of constituent parts is comparable to that of biological neural networks seen in living things. This technology is effective in resolving several issues, such as determining land fertility.

The effectiveness of advanced technology generalization and organization of information regarding innovative agricultural artificial intelligence technologies.

Suggestions for the development of high-yielding agricultural varieties that consider soil fertility, efficient methods for their production, and the creation of the best possible economic solutions by drawing on global accomplishments. One of the most productive applications in this field is the application of artificial intelligence, which is a fundamental component of information technology.

The high degree of variety in land fertility assessment problems and the approaches used to solve them is demonstrated. Thus, natural and climatic conditions, the kind of land, fertility, rate of return, the plot's location in relation to agricultural product markets, production, and the enterprise's social infrastructure all have an impact on the market value of agricultural land. The pricing strategy differs according to the type of land. Therefore, it is essential to ascertain the specifics of land use, including the kind of land use (arable land, hayfields, perennial plantations, etc.) and the degree of soil fertility, in order to calculate the market value of agricultural land.

Elements of relief that are physical. This group includes the contour, shape factors, height above sea level, normalized impact, terrain slope, and area that define agricultural land as three-dimensional surfaces in the global coordinate system.

The kind and primary directions of agricultural activity, as well as the selection of the best or most lucrative crops for a given region, are determined by natural and meteorological conditions.

The revenue generated from the site and the investments made there determine the economic aspects of land use.

Soil properties: these have an impact on the soil's fertility and yield.

Through the technological advancements discussed in the study piece, AI development currently enables the business entity to acquire priority competitive advantages and related economic benefits. Subsequently, a thorough examination of diverse artificial intelligence techniques and technologies will be conducted to identify the most suitable applications in various domains of human endeavor (agribusiness and agriculture), ascertain the most efficient amalgamation of these techniques, and validate the most optimal internal framework (software and mathematics). (Programming code and maths).

There are three steps involved in interpreting the soil cover. In the first step, areas lacking in soil cover or vegetation are identified in order to carry out the spatial limiting of the decoded area. By applying the masking technique, processing is not performed on other areas. In

the subsequent phase, the gradient image is chosen by directly calculating the index. The most effective technique to depict soil continuity and the gradual change across soil types is with gradient visualization. Smoothing based on the median filter is done prior to choosing the gradient image of the soil sections. The gradient image is transformed into a discrete one via quantization in the third stage. At this point, the soil subtype plot boundaries are drawn out and the subtypes are identified.

On the basis of experimental data, it is possible to obtain a quantitative expression for the relationship of soil fertility [4-10]

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_7x_7 + a_8x_8.$$

In this problem, the content of humus in soil, %, is the state y of the system;

x_1 - volumetric mass of soil;

x_2 - plowing depth;

x_3 - dose of phosphorus application;

x_4 - dose of potassium application;

x_5 - content of nitrogen in soil;

x_6 - content of organic carbon in soil;

x_7 - average daily temperature;

x_8 - soil moisture content;

For the first phase of development of agricultural crops, one can obtain the following equation

$$z_1 = b_0 + b_1x_{11} + b_2x_{12} + \dots + b_7x_{17} + b_8x_{18},$$

where x_{11} - is the dose of phosphorus application;

x_{12} - dose of nitrogen application;

x_{13} - irrigation rate;

x_{14} - sum of effective temperatures;

x_{15} - soil surface temperature;

x_{16} - relative humidity;

x_{17} - soil moisture content;

x_{18} - planting density;

z_1 - the number of fruits on the plant.

The second phase is described by the following equation

$$z_2 = c_0 + c_1x_{21} + c_2x_{22} + c_3x_{23} + \dots + c_7x_{27},$$

here z_2 - is the number of fruits on the plant;

x_{21} - dose of nitrogen application;

x_{22} - dose of phosphorus application;

x_{23} - irrigation rate;

x_{24} - sum of effective temperatures;

x_{25} - soil surface temperature;

x_{26} - relative humidity;

x_{27} - planting density;

The state of agricultural crops during the ripening period corresponds to the following expression

$$z_3 = d_0 + d_1x_{31} + d_2x_{32} + \dots + d_7x_{37},$$

where z_3 - is the number of ripened fruits on the plant;

x_{31} - planting density;

x_{32} - dose of nitrogen application;

x_{33} - dose of phosphorus application;

x_{34} - irrigation rate;

x_{35} - sum of effective temperatures;

x_{36} - soil surface temperature;

x_{37} - relative humidity;

Crop yield as the final state of the plant, depending on the states at the previous stages, is described by the following equation

$$z_4 = f_0 + f_1 y + f_2 z_1 + f_3 z_2 + f_4 z_3$$

Therefore, a key component of every socio-economic system is agriculture and the agro-industrial complex. This can be attributed to the fact that these industries and management domains supply food to people, which is a necessary prerequisite for human survival and meets their

basic needs [1]. Furthermore, it should be mentioned that as food is produced by the agro-industrial complex and serves as a building block for human bodies, there is a direct correlation between high-quality agricultural products and people's present health and lifespan [2; 3]. The issue of food shortages will only worsen due to the expanding global population and the widespread need for judicial justice.

As per the authors' perspective, artificial intelligence technologies play a major role in automating various tasks related to economic and management processes. These tasks include optimizing sowing work, harvesting, monitoring crop conditions, correctly composing feed mixtures, eliminating pests, automating animal feeding, and other related tasks. This article's goal is the aforementioned. It entails organizing and generalizing information about potential artificial intelligence applications in agriculture. These applications can be effectively applied to both the fundamental duties of the agro-industrial complex—namely, supplying the population with wholesome food—and to gain new farming competitive advantages over rivals in the near future.

References

1. Smirnova L.G. New Achievements of science and technology of the agro-industrial complex. J. E 29. 2010.
2. Nabokov V.I., Skvortsov E.A., Bulletin of VIESH. J. E 4. 2018.
3. Fedorenko V.F., Chernoiyanov V.I., Goltypapin V. World trends in the intellectualization of agriculture: a scientific analytical review. (EDPRosinformagrotech), 2018.
4. Amatya S., Karkee M., Gongal A., Zhang Q., Whiting M.D. Biosystems Engineering. J.E. 146. 2015.
5. Dutta R., Smith D., Rawnsley R., Bishop-Hurle, Computers and Electronics in Agriculture. J. E 111. 2015.
6. Forsyth D.A., Pons J. Computer vision. Modern approach. (EDP Williams), 2004.
7. Shanygin S.V. News of higher educational institutions. Mechanical engineering. J. E 3. 2013.
8. Sotvoldiev D., Mukhamedieva D.T., Juraev Z. Journal of Physics: Conference Series. 2020.
9. Mukhamedieva D.T. Journal of Physics: Conference Series. 2020.
10. Mukhamedieva D.T., Sayfiyev J., Journal of Physics: Conference Series. 2019.

REZYUME. Maqolada tuproq unumdorligini hisobga olgan holda yuqori mahsuldor ekin navlarini etishtirish bo'yicha ko'rsatmalar yaratish hamda global muvaffaqiyatlarga tatbiq etiladigan blokcheyn texnologiyasi va sun'iy intellekt mexanizmlari asosida ekinlar va yer unumdorligini baholash dasturini yaratish muhokama qilinadi. Bundan tashqari, zamonaviy axborot texnologiyalari tuproq sifatini yaxshilash, xomashyoni qayta ishlash va mahsulot ishlab chiqarishni optimal boshqarish masalalari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается создание методических рекомендаций по выращиванию высокоурожайных сортов сельскохозяйственных культур с учетом плодородия почвы, а также создание программы оценки урожайности сельскохозяйственных культур и земель на основе технологии блокчейн и механизмов искусственного интеллекта, которые имеют глобальные успехи. Кроме того, анализируются вопросы современных информационных технологий улучшения качества почвы, переработки сырья и оптимального управления производством продукции.

SUMMARY. The article discusses the creation of guidelines for the cultivation of high-yielding crop varieties, taking into account soil fertility, and the creation of a program for assessing crop and land productivity based on blockchain technology and artificial intelligence mechanisms, which are applied to global successes. In addition, issues of modern information technology are analyzed improvement of soil quality, raw material processing and optimal management of product production.

COMPARISON OF BOUNDARY AND VOLUME BASED REPRESENTATION TYPES IN 3D GRAPHICS APPLICATION AREAS

P.B.Nurimov – *doctor of philosophy in technical sciences*

I.O.Isakov – *master's student*

Tashkent university of information technologies Nukus Branch

Tayanch so'zlar: 3D grafika, chegaraga asoslangan tasvirlash, hajmga asoslangan tasvirlash, polygon to'rlar, NURBS, voksellar, konstruktiv qattiq jism geometriyasi, kompyuter grafikasining qollanilishi, CAD, tibbiy tasvirlash.

Ключевые слова: 3D графика, представление на основе границ, представление на основе объема, полигональные сетки, NURBS, воксели, конструктивная твердотельная геометрия, применения компьютерной графики, САПР, медицинская визуализация.

Key words: 3D graphics, boundary-based representation, volume-based representation, polygon meshes, NURBS, voxels, constructive solid geometry, computer graphics applications, CAD, medical visualization.

Introduction. Computer graphics is a dynamic field where professionals from various disciplines collaborate to create visual "windows" into digital worlds. These visual representations, displayed on devices like monitors and

smartphones, help us interact with digital models. At the core is the generation of computer-rendered images, transforming data such as 3D scenes or scientific measurements into visuals. With advancements in processing power and algorithms, computer graphics has become essential across many domains, including:

Entertainment: Visual effects, 3D environments, and video game graphics.

Architecture and Engineering: Design visualization and virtual prototypes.

Medicine: Virtual training and complex procedure planning.

Boundary-based representation types

The wide application of 3D graphics requires robust representation methods. Choosing between boundary-based and volume-based techniques is crucial, as each has distinct advantages for different fields. This paper compares these methods to assess their effectiveness in various applications [1].

A 3D model is defined by its shape and visual features. Representation methods fall into two categories: surface and volume. Boundary-based methods, like polygon meshes and NURBS, focus on an object’s surface, while volume-based methods, such as voxels and CSG, describe the entire volume. Polygon meshes consist of interconnected surface elements like triangles or quadrilaterals, as shown in Figure 1.1.

Figure 1.1: An example of polygon mesh (about 22,000 faces).

Formally, a mesh M can be defined as a tuple (V, K) where $V = \{v_i \in R^3 | i = 1 . . . N_v\}$ represents the set of vertices of the model (points in R^3) and K contains the adjacency information. In other words, K describes how vertices are connected to form edges and faces within the mesh. For instance, a mesh consisting of a single triangle could be represented as $(\{v_0, v_1, v_2\}, \{\{v_0, v_1\}, \{v_1, v_2\}, \{v_2, v_0\}, \{v_0, v_1, v_2\}\})$, where the first part lists the vertices, and the second part lists the edges and the triangular face formed by them [2].

In computer graphics, the most common mesh types are triangular and quadrilateral meshes. For rendering, points of segments or triangles are typically rendered. Consequently, quadrilateral meshes are often converted into triangles by dividing each quadrilateral into two triangles.

Polygon meshes have limitations due to their discrete nature, as curved surfaces are approximated by flat faces, losing smoothness and detail. NURBS (Non-Uniform Rational B-Splines) offer a solution by representing a broader set of curves using blending functions. The term "non-uniform" refers to the flexibility of the knot sequence, allowing more control over curve shapes. A NURBS curve of order k is defined as:

$$P(t) = \frac{\sum_{i=0}^n w_i P_i N_{i,k}(t)}{\sum_{i=0}^n w_i N_{i,k}(t)}$$

In this context, n represents the number of control points, P_i are the control points, $\{N_{i,k}(t)\}$ is the blending function similar to that used in B-spline curves, and w_i are weights that adjust the curve’s shape. Using the tensor product surface approach, we can extend the NURBS curve definition to create NURBS surfaces in a manner similar to Bézier patches:

$$S(u, v) = \frac{\sum_{i=0}^n \sum_{j=0}^m w_{ij} P_{ij} N_{i,k}(u) N_{j,m}(v)}{\sum_{i=0}^n \sum_{j=0}^m w_{ij} N_{i,k}(u) N_{j,m}(v)}$$

NURBS inherit B-splines' local control property, meaning adjusting a single control point only affects the local surface, allowing for easy manipulation of large areas. This makes NURBS essential in advanced modeling software like Maya and Rhino. Figure 2.1 shows a 3D model created with NURBS.

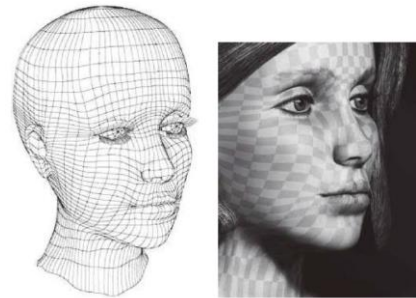

FIGURE 2.1: NURBS surfaces modelling. (Left) NURBS head model from the “NURBS Head Modeling Tutorial” by Jeremy Bim (available at <http://www.3drender.com/jbirn/ea/HeadModel.html>.) (Right) The grid on the final rendered version shows the UV parameterization of the surface.

Volume-based representation types

Voxels are commonly used to represent volumetric data, serving as a natural extension of two-dimensional images into three dimensions. Similar to how a digital image is made up of a matrix of pixels, a volumetric image consists of volume elements, or voxels, organized in a regular 3D grid (see Figure 3.1).

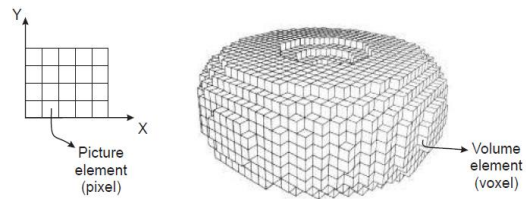

FIGURE 3.1: From pixels to voxels.

Each voxel in a 3D grid represents a specific volume, storing data such as density, temperature, or color. Voxels are widely used in medical imaging, like CT and MRI, to create volumetric representations of anatomical structures, encoding data like tissue types (see Figure 3.2) [4].

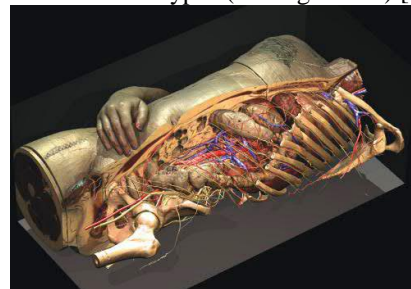

FIGURE 3.2: An example of voxels in medical imaging. (Courtesy of Voxel-Man <http://www.voxel-man.com>.)

Constructive Solid Geometry (CSG) represents 3D object volumes using Boolean operations on basic shapes (primitives). The CSG model is typically structured as a binary tree, with leaf nodes as primitives and branch nodes as Boolean operations (see Figure 4.1).

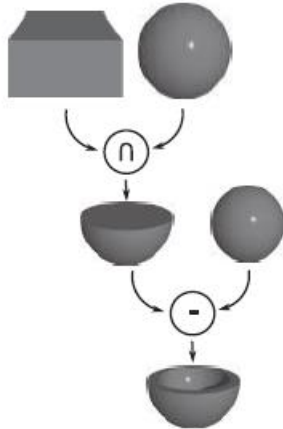

FIGURE 4.1: *Constructive solid geometry. An example of a CSG tree.*

Primitives in CSG can be defined using implicit equations, identifying the set of points that satisfy the inequality $f(x, y, z) < 0$, where $f(\cdot) = 0$ serves as the implicit surface function. Points where $f(x, y, z) > 0$ are considered to be outside the volume bounded by the surface defined by $f(\cdot)$ a convention typically assumed. Certain primitives, like a cube, may be defined by multiple implicit equations [4].

Results

Meshes are popular in video games, animation, and VR/AR for their detailed surfaces and ease of manipulation in animations. NURBS, however, offer advantages in accurately describing both simple and complex surfaces, making them ideal for CAD, automotive design, and high-precision modeling of smooth surfaces like car bodies.

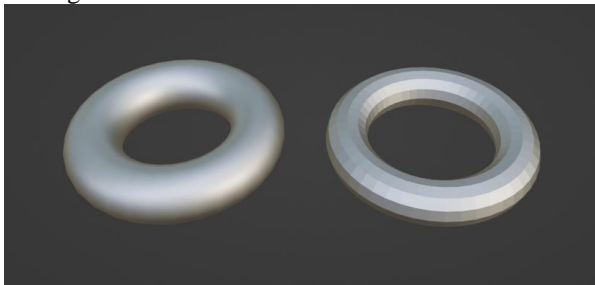

Figure 5.1: *A torus model with NURBS on the left side. Mesh on the right side.*

Figure 5.1 shows a torus model represented in two different ways - one as a NURBS model and the other as a mesh model. Their differences are illustrated in Figure 5.2, which shows that in NURBS modeling, the model is controlled through control points, where each point has its own weight and makes it easier to create smooth surfaces. In mesh modeling, however, the model consists of vertices (control nodes), and these nodes are used to directly control only that specific area, providing the ability to define the surface. This makes mesh modeling particularly suitable for creating complex organic forms and characters.

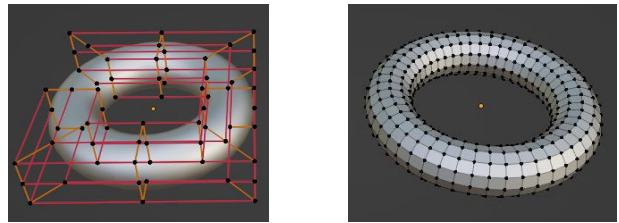

Figure 5.2: *Torus model with NURBS control points on the left and mesh model with control points on the right.*

Let's now look at voxels and constructive solid geometry, which describe volumetric data. Voxels can simultaneously represent both the surface and interior of an object, similar to how pixels represent a 2D image. Voxels are used in medical imaging and in game environments, such as in games with destructible environments like Minecraft. Voxels are good for representing internal structure details but have less detail in surface representation compared to meshes.

Now, regarding solid models, they represent the full volume of an object and often use geometric primitives: spheres, cylinders, cubes. Solid models are used in engineering, CAD, and manufacturing where precise volume and mass calculations are important. Their limitations include being very intensive for rendering and having limited flexibility in representing highly complex surfaces. Figure 5.3 shows a torus represented using different types of representation.

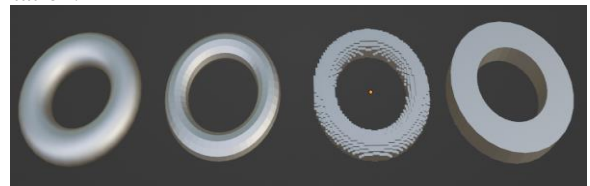

Figure 5.3: *from left 1. NURBS, 2. Mesh, 3. Voxel, 4. CSG representation of torus model.*

These four types of rendering have advantages and disadvantages related to specific fields. For example, meshes work well in the video game industry, film and animation because they are easy to modify since they are based on highly adaptable surfaces - we can take models in VR and AR as examples. NURBS, on the other hand, performs well in fields like CAD and automotive design because it's very easy to create smooth curved surfaces using mathematical expressions. As we mentioned before, voxels are convenient for visualizing volumetric data in medicine, for imaging tissues in physical space. Talking about constructive solid geometry, it is used in solid model engineering, based on its specific properties such as volume and mass.

Conclusion. Boundary-based and volume-based representations offer unique benefits in 3D graphics. Boundary methods, like meshes and NURBS, excel in surface-focused applications such as animation, gaming, and CAD. In contrast, volume methods, like voxels and CSG, are essential for internal analysis in medical imaging and engineering. While boundary methods offer flexibility in surface design, volume methods are crucial for structural data. Future advancements may integrate both approaches, enhancing 3D graphics across various domains.

References

1. Introduction to computer graphics a practical learning approach. Fabio Ganovelli. Massimiliano Corsini. Sumanta Pattanaik and Marco Di Benedetto. 2014.
2. Tomas Akenine - Möller, Eric Haines, and Natty Hoffman. Real-Time Rendering, 3rd edition. AK Peters, Ltd., Natick, MA, USA, 2008.

3. Gerald Farin. Curves and Surfaces for CAGD. A Practical Guide, 5th edition, AK Peters, Ltd, Natick, MA, USA, 2001.

4. Michael S. Floater and Kai Hormann. Surface parameterization: a tutorial and survey. In Neil A. Dodgson, Michael S. Floater, and Malcolm A. Sabin, editors, *Advances in Multiresolution for Geometric Modelling*, Mathematics and Visualization, pages 157-186. Springer, Berlin Heidelberg, 2005.

REZYUME. Maqolada 3D obyektarni tasvirlashning yuzaga asoslangan va hajmga asoslangan usullari taqqoslanadi. Yuzaga asoslangan usullar, masalan, poligonal to‘rlar va NURBS, animatsiya va o‘yinlarda yuzani batafsil ifodalash uchun juda mos keladi. Hajmga asoslangan usullar, jumladan, voksel va CSG, tibbiyot va muhandislik sohalarida ichki tuzilmani tahlil qilish uchun ideal hisoblanadi. Tadqiqot ularning afzalliklari, cheklovlari va gibrid yondashuv imkoniyatlarini ko‘rib chiqadi.

РЕЗЮМЕ. Статья сравнивает поверхностные и объёмные методы представления 3D-объектов. Поверхностные методы, такие как полигональные сетки и NURBS, отлично подходят для детальной проработки поверхностей в анимации и играх, тогда как объёмные методы, например воксели и CSG, идеальны для анализа внутренней структуры в медицине и инженерии. Исследование рассматривает их преимущества, ограничения и возможности гибридного подхода.

SUMMARY. The article compares boundary-based and volume-based 3D representation methods. Boundary-based techniques, like meshes and NURBS, excel in surface detail for animation and gaming, while volume-based methods, such as voxels and CSG, are ideal for internal analysis in medical imaging and engineering. The study explores their strengths, limitations, and hybrid potential.

MATEMATIKA FANIDA RAQAMLI DIDAKTIK MATERIALLARNI YARATISH VA TATBIQ ETISHDAGI MUAMMOLAR

B.B.Prenov – fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

K.E.Nurmaxanov – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

G.B.Erejepova – magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: raqamli didaktik materiallar, matematika ta‘limi, muammolar, metodik tavsiyalar, texnologiyalar, ta‘lim samaradorligi.

Ключевые слова: цифровые дидактические материалы, математическое образование, проблемы, методические рекомендации, технологии, эффективность обучения.

Key words: digital didactic materials, mathematics education, challenges, methodological recommendations, technologies, educational efficiency.

Kirish. Zamonaviy ta‘lim tizimida raqamli texnologiyalarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Matematika kabi mantiqiy fikrlash va aniq bilimlarni talab qiluvchi fanlarda raqamli didaktik materiallar o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada matematikada raqamli didaktik materiallarni yaratish va amaliyotga tatbiq etish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar tahlil qilinadi.

Raqamli didaktik materiallarning ahamiyati. Raqamli didaktik materiallar (RDM) — zamonaviy ta‘lim jarayonida pedagogik vazifalarni samarali hal qilishga yordam beradigan axborot texnologiyalari asosida yaratilgan vositalar. Ular ta‘limni interaktiv, vizual va oson tushunarli shaklda tashkil qilish imkoniyatini beradi. Ayniqsa, matematika kabi murakkab va abstrakt fanlarda bunday materiallar o‘quvchilarning mavzuni chuqur tushunishlari, bilimlarni o‘zlashtirishlari va ularni amalda qo‘llashlari uchun qulay sharoit yaratadi [1:98].

1. O‘quv jarayonini interaktiv qilish. RDM yordamida o‘quvchilar faqatgina nazariy bilim olmay, balki o‘zlari bevosita ta‘lim jarayonida faol ishtirok etadilar. Masalan:

- **Simulyatsiyalar va interaktiv grafikalar:** O‘quvchilar murakkab matematik jarayonlarni simulyatsiyalar orqali vizual tarzda kuzatishlari mumkin.

- **Interaktiv testlar va masalalar:** O‘quvchilarning darhol javob berib, xatolarini tahlil qilishlariga yordam beradi.

2. Mavzuni vizualizatsiya qilish. Matematika mavzulari ko‘pincha abstrakt bo‘lganligi sababli, tushunchalarni o‘zlashtirishda qiyinchiliklar tug‘iladi. Raqamli vositalar:

- Geometriyada fazoviy figuralarni uch o‘lchovli (3D) shaklda tasvirlab, ularni turli tomondan ko‘rish imkonini beradi.

- Algebra va analizda murakkab grafiklarni avtomatik chizib, ularning xatti-harakatlarini real vaqtida tahlil qilish imkonini beradi.

3. Individual yondashuvni ta‘minlash. RDM o‘quvchilarni bilim darajasiga qarab turli xil mashqlar va topshiriqlarni taklif qilishga imkon beradi. Bu esa o‘quvchilarning:

- o‘z qobiliyatlariga mos ravishda bilim olishlariga;
- bilimlarini mustaqil rivojlantirishlariga yordam beradi.

4. Mustaqil ta‘limni rivojlantirish. RDM yordamida o‘quvchilar mustaqil ravishda darslarni o‘rganishlari, o‘zlashtirishlarini baholashlari va murakkab masalalarni yechishda yangi usullarni o‘zlashtirishlari mumkin [2:113]. Masalan:

- Onlayn platformalar va mobil ilovalar yordamida mavzularni qayta ko‘rish va mustahkamlash.

- Virtual laboratoriyalar orqali matematik tajribalarni amalga oshirish.

5. Ta‘lim samaradorligini oshirish. RDM o‘qituvchilarga:

- Dars vaqtini tejash va uni yanada mazmunli o‘tkazish imkonini beradi.

- Nazariy qismdan amaliyotga tez o‘tishni ta‘minlaydi.

- Ko‘plab resurslarni bir joyda to‘plash va ulardan tezkor foydalanish imkonini yaratadi.

6. O‘quv motivatsiyasini oshirish. Raqamli materiallar:

• Ta'lim jarayonini o'quvchilar uchun qiziqarli va o'yin shaklida tashkil etadi.

• O'quvchilarning texnologiyalarga bo'lgan qiziqishidan foydalangan holda bilim olish jarayonini kuchaytiradi.

7. Ta'lim sifati va adolatligini ta'minlash. RDM yordami bilan ta'lim resurslari geografik yoki moliyaviy cheklovlardan qat'i nazar keng auditoriya uchun mavjud bo'lib, ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Masalan, qishloq maktablari uchun yuqori sifatli dars materiallari yetkazib beriladi [3: 135].

8. Raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish. Bugungi kunda raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish har bir o'quvchining kelajakda muvaffaqiyatli kasb egasi bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. RDM yordamida o'quvchilar:

• Turli texnologik vositalardan foydalanishni o'rganadilar.

• Matematik masalalarni yechishda zamonaviy dasturlar bilan ishlashga odatlanadilar.

Raqamli didaktik materiallarning ahamiyati ulkan bo'lib, ular nafaqat matematik bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradi, balki zamonaviy ta'lim jarayonining sifatini oshirishda, o'quvchilarni yangi texnologiyalarga jalb qilishda va ularning bilim olish jarayonini individuallashtirishda asosiy omil sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday materiallarni to'g'ri va samarali qo'llash uchun o'qituvchilarning yuqori malakaga ega bo'lishi va texnik infratuzilma yetarli bo'lishi zarur [4:147].

Asosiy muammolar

1. Metodik muammolar:

o Raqamli materiallar o'quv dasturiga to'liq mos tushmasligi.

o Didaktik materiallarning maqsadli auditoriyaga mos ravishda tayyorlanmasligi (masalan, yosh xususiyatlari yoki bilim darajasiga e'tibor bermaslik).

o Matematika darslarining interaktiv raqamli materiallar orqali haddan tashqari avtomatlashtirilishi, bu esa o'quvchilarni analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdan uzoqlashtirishi mumkin.

2. Texnik muammolar:

o Internetga bog'liqlik: onlayn platformalar yoki mobil ilovalar uchun internet sifati past bo'lgan hududlarda bu materiallardan foydalanish qiyin.

o Qurilma va dasturiy ta'minotning moslashmasligi. Ko'pgina raqamli materiallar faqat muayyan operatsion tizim yoki platformalarda ishlashi mumkin.

o Yaratilgan materiallarning texnik nuqsonlari, masalan, noto'g'ri hisoblash algoritmlari yoki grafiklarning noto'g'ri aks ettirilishi.

3. Moliyaviy muammolar:

o Raqamli resurslarni yaratish uchun maxsus dasturiy ta'minot va texnologiyalarning yuqori narxi.

o Ta'lim muassasalarida bunday materiallarni qo'llash uchun zarur infratuzilma yetishmovchiligi.

4. O'qituvchilarning malaka masalalari:

o O'qituvchilarning texnologiyadan foydalanish ko'nikmalarining yetishmasligi.

o Raqamli didaktik materiallardan qanday samarali foydalanish bo'yicha o'quv dasturlarining yo'qligi.

Raqamli didaktik materiallarni yaratish va tatbiq etishdagi muammolarni hal etish yo'llari

Raqamli didaktik materiallarni (RDM) yaratish va ulardan foydalanishda duch kelinadigan muammolar ta'lim

sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun metodik, texnologik, moliyaviy va kadrlar tayyorlash sohalarida muvofiqlashtirilgan yondashuv zarur. Quyida bu muammolarni hal qilishning asosiy yo'llari keltiriladi [5:115].

1. Metodik muammolarni hal etish yo'llari

1.1. RDMni o'quv dasturlariga moslashtirish

• **Mahalliy ta'lim standartlariga mos materiallar yaratish:** Har bir fan uchun milliy o'quv dasturlari asosida moslashtirilgan didaktik materiallarni ishlab chiqish zarur.

• **Fanning xususiyatlarini inobatga olish:** Matematika, masalan, mavzular ketma-ketligi va murakkabligi hisobga olinishi kerak.

• **Tahliliy metodlarni rivojlantiruvchi topshiriqlarni kiritish:** Raqamli materiallar faqat yechimlarni avtomatik taqdim etmasligi, balki o'quvchilarning mantiqiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi kerak.

1.2. Kontent sifatini oshirish

• RDMni yaratayotganda ularning vizual, lingvistik va funksional jihatlarini puxta ishlab chiqish kerak.

• Tajribali o'qituvchilar va metodistlarni material yaratishda jalb qilish.

1.3. RDMdan foydalanish bo'yicha metodik qo'llanmalar tayyorlash

• O'qituvchilarga didaktik materiallarni qanday ishlatish bo'yicha amaliy ko'rsatmalar beruvchi metodik tavsiyalarni taqdim etish.

• O'quvchilar uchun qadam-baqadam foydalanish bo'yicha yo'riqnomalar tayyorlash.

2. Texnologik muammolarni hal etish yo'llari

2.1. Ko'p platformali moslikni ta'minlash

• **Universal platformalar:** RDM barcha qurilmalar va operatsion tizimlarda ishlaydigan tarzda ishlab chiqilishi kerak. Masalan, kompyuter, planshet, va smartfonlarga mos dasturlar yaratish.

• **Oflayn rejimda foydalanish:** Internetga ulanish imkoniyati cheklangan hududlar uchun oflayn ishlaydigan raqamli resurslar ishlab chiqish.

2.2. Texnik infratuzilmani rivojlantirish

• Ta'lim muassasalarini zamonaviy kompyuterlar, interaktiv doskalar va yuqori tezlikdagi internet bilan ta'minlash.

• Texnik xizmat ko'rsatishni tashkil qilish: RDM bilan ishlashda duch kelinadigan texnik muammolarni tezda hal etish uchun IT mutaxassislarini jalb qilish.

2.3. Texnologiyalarni integratsiyalash

• **Virtual va kengaytirilgan reallik vositalarini joriy etish:** Geometriyada 3D modellar va matematik jarayonlarni vizualizatsiya qilishda VR va AR texnologiyalaridan foydalanish.

• **Sun'iy intellekt texnologiyalari:** Har bir o'quvchi uchun individual o'quv yo'nalishlarini tavsiya qiladigan tizimlarni joriy qilish.

3. Moliyaviy muammolarni hal etish yo'llari

3.1. Davlat va xususiy sektor hamkorligi

• Ta'limni raqamlashtirish bo'yicha davlat dasturlarini moliyalashtirish.

• Xususiy kompaniyalarni RDM ishlab chiqish va taqdim etish jarayoniga jalb qilish orqali qo'shimcha mablag' kiritish.

3.2. Ochiq manbali platformalar va resurslardan foydalanish

• Qimmatbaho dasturiy ta'minotlarni sotib olish o'rniga bepul ochiq manbali resurslardan foydalanish. Masalan, GeoGebra, Desmos kabi matematik vositalar.

• Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash va milliy platformalarni yaratish.

3.3. Ta'lim grantlarini kengaytirish

• RDM ishlab chiqish uchun ilmiy-texnik grantlar va xalqaro loyihalar tashkil etish.

• Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishga qaratilgan mablag'larni jalb qilish.

4. O'qituvchilar malakasini oshirish

4.1. Maxsus trening va seminarlar tashkil etish

• O'qituvchilar uchun zamonaviy texnologiyalarni o'rganishga qaratilgan muntazam treninglar tashkil qilish.

• Interaktiv vositalardan foydalanish, raqamli resurslar yaratish va ularni darslarda qo'llash bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish.

4.2. Tajriba almashish

• Raqamli didaktik materiallar yaratishda ilg'or tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini boshqa pedagoglar bilan bo'lishish imkonini beradigan platformalar yaratish.

• Mahalliy va xalqaro miqyosda onlayn va oflayn konferensiyalar, forumlarni tashkil qilish.

4.3. Pedagoglarning texnologik ko'nikmalarini baholash va rivojlantirish

• O'qituvchilarning texnologiyadan foydalanish darajasini aniqlash uchun diagnostika tizimini joriy qilish.

• Texnologik bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun individual o'quv dasturlarini ishlab chiqish.

Raqamli didaktik materiallardan samarali foydalanish uchun muammolarni kompleks hal qilish muhim. Bu yo'lda metodik yondashuvlarni takomillashtirish, texnik infratuzilmani rivojlantirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish va o'qituvchilarning malakasini oshirish muhim o'rin tutadi. Ushbu yechimlar ta'lim sifatini oshirishga va matematikani o'qitishda innovatsion yondashuvlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Matematika fanida raqamli didaktik materiallarni yaratish va tatbiq etish jarayonida uchraydigan muammolar ta'lim jarayonining sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun o'quv dasturlari, texnologiyalar va pedagogik yondashuvlar o'rtasida uzviy bog'liqlikni ta'minlash zarur. Bu esa o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishda muhim omil bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Ahmadov I. "Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'limda qo'llanilishi". 2022.
2. Karimov Sh. "Matematika o'qitishda raqamli platformalar va ularning samaradorligi". 2021.
3. Begimov U. "Didaktik materiallarni yaratishdagi metodologik muammolar". 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamlashtirish bo'yicha qarorlari. 2019-2023.
5. UNESCO. "Digital Tools for Education". 2022.

REZYUME. Ushbu maqolada matematika fanida raqamli didaktik materiallar yaratish va tatbiq etish jarayonida yuzaga keladigan metodik, texnologik, moliyaviy va pedagogik muammolar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mavjud muammolarni hal etish bo'yicha tavsiyalar taqdim etilgan. Muallif raqamli vositalarning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini ta'kidlab, ularning samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil qiladi.

РЕЗИОМЕ. В статье рассматриваются методические, технологические, финансовые и педагогические проблемы, возникающие при создании и внедрении цифровых дидактических материалов в преподавании математики. Также представлены рекомендации по их решению. Автор подчеркивает важность цифровых инструментов в образовательном процессе и анализирует пути повышения их эффективности.

SUMMARY. This article addresses the methodological, technological, financial, and pedagogical challenges encountered in the creation and implementation of digital didactic materials in mathematics education. Recommendations for solving these issues are also provided. The author emphasizes the importance of digital tools in the educational process and analyzes ways to enhance their efficiency.

OSESIMMETRIK JISMLARDA NOSTATSIONAR ISSIQLIK TARQALISH MASALASINI CHEKLI ELEMENTLAR USULIDA SONLI MODELLASHTIRISH

Sh.O.Sapayev – tayanch doktorant

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: osesimmetrik, nostatsionar, silindirik koordinatalar, diskret model, temperatura.

Ключевые слова: осесимметричный, нестационарный, цилиндрические координаты, дискретная модель, температура.

Key words: axisymmetric, non-stationary, cylindrical coordinates, discrete model, temperature.

Kirish. Bir qator muhim fizik uch o'lchovli masalalar ikki o'lchovli elementlardan foydalanib hal qilinishi mumkin. Turli issiqlik o'tkazuvchanlik ko'effitsientlariga ega konsentrik silindrlar orqali radial issiqlik oqimi masalasi bunday masalalarga misol bo'la oladi. Yetarlicha uzun silindrda issiqlik oqimi ham radial, ham o'qlar bo'ylab tarqaladi [1].

Ushbu maqola ChEUGa asoslanib, uch o'lchovli osesimmetrik jismlarda issiqlik tarqalishining nostatsionar masalalarini yechishning sonli modeli ishlab chiqilgan, masalani yechish algoritmi va dasturiy ta'minoti yaratilgan.

Bir xil bo'lmagan osesimmetrik jismlar uchun geometrik xususiyatlarning harorat maydoniga ta'siri o'rganiladi, issiqlik oqimi to'rtburchaklar yoki aylana kesmali silindrsimon bo'shliq mavjud bo'lganda tahlil qilinadi.

Masalaning qo'yilishi. Osesimmetrik nostatsionar issiqlik tarqalish masalasi silindrik koordinatalar sistemasi (r, z, θ) quyidagi differensial tenglama bilan aniqlanadi [2]:

$$K_{rr} \frac{\partial^2 T}{\partial r^2} + \frac{1}{r} K_{rr} \frac{\partial T}{\partial r} + \frac{K_{\theta\theta}}{r^2} \frac{\partial^2 T}{\partial \theta^2} + K_{zz} \frac{\partial^2 T}{\partial z^2} + Q = \rho c \frac{\partial T}{\partial t}, \quad (1)$$

bu yerda $T=T(r, z, \theta, t)$ - temperatura maydoni; $K_{rr}, K_{\theta\theta}, K_{zz}$ - mos yo'nalishlardagi issiqlik o'tkazish koefitsientlari; $Q=Q(r, z, \theta, t)$ - jism ichidagi issiqlik manbalarining quvvati; ρ - materialining zichligi; c - materialning issiqlik sig'imi; r - simmetriya o'qidan elementning markazigacha bo'lgan masofa; θ - azimutal burchak.

Agar uch o'lchamli jism Oz o'qiga nisbatan geometrik simmetriyaga ega bo'lsa, u holda bu jism osesimmetrik jism deb ataladi. Bundan tashqari, o'rganilayotgan fizik miqdor θ azimutal burchakga bog'liq bo'lmasa, u holda (1) differensial tenglama quyidagicha bo'ladi:

$$K_{rr} \frac{\partial^2 T}{\partial r^2} + \frac{1}{r} K_{rr} \frac{\partial T}{\partial r} + K_{zz} \frac{\partial^2 T}{\partial z^2} + Q = \rho c \frac{\partial T}{\partial t}, \quad (2)$$

Masalaning muayyan yechimi uchun boshlang'ich va chegaraviy shartlari ko'rsatilishi kerak. Radiatsiya orqali issiqlik tarqalishining faqat uchta turini hisobga olamiz.

Birinchi turdagi chegaraviy shartlar - jismning S_1 sirt yuzasidagi temperatura T_{s_1} :

$$T_{s_1} = T(r, z, t), \quad r, z \in S_1 \quad (3)$$

Ikkinchi turdagi chegaraviy shartlar - jismning S_2 sirt yuzasida q issiqlik oqimi:

$$K_{rr} \frac{\partial T}{\partial r} \ell_r + K_{zz} \frac{\partial T}{\partial z} \ell_z = -q, \quad (4)$$

bu yerda ℓ_r, ℓ_z - S_2 sirtiga tashqi normalning yo'nalishi kosinuslari.

Agar S_2 sirt izolyatsiya qilingan bo'lsa, u holda $q=0$ bo'ladi

Uchinchi turdagi chegaraviy shartlar - konvektiv issiqlik almashinuvi osesimmetrik jismning S_3 yuzasida sodir bo'lsa:

$$K_{rr} \frac{\partial T}{\partial r} \ell_r + K_{zz} \frac{\partial T}{\partial z} \ell_z = -h(T_s - T_b), \quad (5)$$

bu yerda T_s - S_3 sirtidagi temperatura, T_b - jismning ichidagi temperatura, h - issiqlik almashinish koefitsienti.

Dastlabki shartlar - bu t_0 vaqtning o'zida jismning temperaturasi:

$$T_0 = T(r, z, t_0),$$

Bu holda, (1)-tenglama va (3)-(5)-chegara shartlaridan tashkil topgan sistemani yechish funksionalni minimalashtirishga olib keladi [3]:

$$\begin{aligned} \Phi(r, z) = & \int_V \frac{1}{2} \left[r K_{rr} \left(\frac{\partial T}{\partial r} \right)^2 + K_{zz} \left(\frac{\partial T}{\partial z} \right)^2 - 2rQT + 2\lambda \frac{\partial T}{\partial t} T \right] dV + \\ & + \int_{S_1} qT dS + \int_{S_2} \frac{h}{2} (T - T_b)^2 dS \end{aligned} \quad (6)$$

bu yerda V - hajm; S_1 - issiqlik oqimi berilgan sirt yuzasi;

S_2 - konvektiv issiqlik almashinuvi sodir bo'ladigan sirt yuzasi.

Masalaning chekli-elementli yechimi. CheU da masalani yechishda osesimmetrik sohaning kesimi n ta kichik sohalarga (chekli elementlarga) bo'linadi, ular odatda uchburchak shaklida qabul qilinadi (1-rasm). Keyingi

barcha formulalar uchburchak chekli elementlar uchun keltiriladi. Funksional soha barcha chekli elementlarning yig'indisi sifatida yoziladi. Shunda (6) quyidagi ko'rinishni oladi:

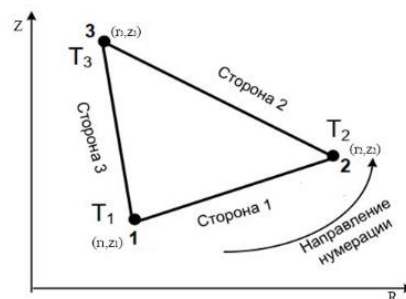
$$\begin{aligned} \Phi(r, z) = & \sum_{e=1}^n \left[\frac{1}{2} \int_{V^{(e)}} \{g^{(e)}\}^T \cdot [D^{(e)}] \cdot \{g^{(e)}\} dV - \int_{V^{(e)}} \left(rQ^{(e)} - \lambda \frac{\partial T}{\partial t} \right) \cdot T^{(e)} dV \right. \\ & \left. + \int_{S_1^{(e)}} T^{(e)} \cdot q^{(e)} dV + \int_{S_2^{(e)}} \frac{h}{2} \cdot [(T^{(e)} - T_b)^2] \cdot h^{(e)} dS \right] \end{aligned} \quad (7)$$

bu yerda $\{g^{(e)}\}^T = \left[\frac{\partial T^{(e)}}{\partial x} \quad \frac{\partial T^{(e)}}{\partial y} \right]$,

$$[D^{(e)}] = \begin{bmatrix} rK_{rr}^{(e)} & 0 \\ 0 & rK_{zz}^{(e)} \end{bmatrix} - \text{issiqlik o'tkazuvchanlik matritsasi.}$$

sasi.

Bunday holda, $r = (r_1 + r_2 + r_3)/3$ simmetriya o'qidan elementning markazigacha bo'lgan masofani anglatadi.

1-rasm. Uchburchak chekli element

Tugun qiymatlari orqali (e) chekli element ichidagi harorat o'zgarishini ifodalaymiz:

$$T^{(e)} = N(r, z)T(t),$$

yoki matritsa shaklida:

$$T^{(e)} = [N_1(r, z) N_2(r, z) N_3(r, z)] \begin{Bmatrix} T_1(t) \\ T_2(t) \\ T_3(t) \end{Bmatrix}, \quad (8)$$

Funksional ekstremum sharti bitta chekli element uchun quyidagi differensial tenglamalar tizimiga olib keladi:

$$[c^{(e)}] \frac{\partial \{T\}}{\partial t} + [k^{(e)}] \{T\} + \{f^{(e)}\} = 0, \quad (9)$$

bu yerda

$$[c^{(e)}] = \int_{V^{(e)}} \lambda [N^{(e)}] [N^{(e)}]^T dV, \quad (10)$$

$$[k^{(e)}] = \int_{V^{(e)}} [B^{(e)}] [D^{(e)}] [B^{(e)}]^T dV + \int_{S_2} h [N^{(e)}] [N^{(e)}]^T dS, \quad (11)$$

$$\{f^{(e)}\} = - \int_{V^{(e)}} (rQ) [N^{(e)}]^T dV + \int_{S_1} q [N^{(e)}]^T dS - \int_{S_2} h T_b [N^{(e)}]^T dS. \quad (12)$$

bu yerda

V^e - chekli element hajmi;

$[N^{(e)}]$ - shakl funksiyalarini o'z ichiga olgan matritsa;

$[B^{(e)}]$ - shakl funksiyasining hosilalarini o'z ichiga olgan matritsa;

Osesimmetrik issiqlik tarqalish masalasini hal qilishda integral (10) quyidagi shaklga ega (issiqlik sig'imi matritsasi):

$$[c^e] = \frac{2\pi\lambda A}{180} \begin{bmatrix} c_{11} & c_{12} & c_{13} \\ c_{21} & c_{22} & c_{23} \\ c_{31} & c_{32} & c_{33} \end{bmatrix}, \quad (13)$$

bu yerda

$$\begin{aligned} c_{11} &= 12r_1^2 + 2r_2^2 + 2r_3^2 + 6r_1r_2 + 6r_1r_3 + 2r_2r_3, \\ c_{11} &= 12r_1^2 + 2r_2^2 + 2r_3^2 + 6r_1r_2 + 6r_1r_3 + 2r_2r_3, \\ c_{12} &= c_{21} = 3r_1^2 + 3r_2^2 + r_3^2 + 4r_1r_2 + 2r_1r_3 + 2r_2r_3, \\ c_{13} &= c_{31} = 3r_1^2 + r_2^2 + 3r_3^2 + 2r_1r_2 + 4r_1r_3 + 2r_2r_3, \\ c_{22} &= 2r_1^2 + 12r_2^2 + 2r_3^2 + 6r_1r_2 + 2r_1r_3 + 6r_2r_3, \\ c_{23} &= c_{32} = r_1^2 + 3r_2^2 + 3r_3^2 + 2r_1r_2 + 2r_1r_3 + 4r_2r_3, \\ c_{23} &= 2r_1^2 + 2r_2^2 + 12r_3^2 + 2r_1r_2 + 6r_1r_3 + 6r_2r_3. \end{aligned}$$

$[k^{(e)}]$ dagi hajm integrali quyidagi formula bilan topiladi:

$$[k^{(e)}] = \frac{2\pi r K_{rr}}{4A} \begin{bmatrix} b_1b_1 & b_1b_2 & b_1b_3 \\ b_2b_1 & b_2b_2 & b_2b_3 \\ b_3b_1 & b_3b_2 & b_3b_3 \end{bmatrix} + \frac{2\pi r K_{zz}}{4A} \begin{bmatrix} c_1c_1 & c_1c_2 & c_1c_3 \\ c_2c_1 & c_2c_2 & c_2c_3 \\ c_3c_1 & c_3c_2 & c_3c_3 \end{bmatrix} \quad (14)$$

(11) dagi ikkinchi integral, agar chekli elementning 2 va 3 tugunlari orasida konveksiya sodir bo'lsa quyidagicha bo'ladi.

$$\int_{s_{23}} h[N]^T [N] dS = \frac{2\pi h L_{2-3}}{12} \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & (3r_2 + r_3) & (r_2 + r_3) \\ 0 & (r_2 + r_3) & (r_2 + 3r_3) \end{bmatrix}. \quad (15)$$

$\{f^{(e)}\}$ da sirt integrali quyidagi ko'rinishga ega:

$$\int_{s_2} hT_\infty [N]^T dS = \frac{2\pi L_{1-2} h T_\infty}{6} \begin{bmatrix} 2 & 1 & 0 \\ 1 & 2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} \begin{Bmatrix} r_1 \\ r_2 \\ r_3 \end{Bmatrix}. \quad (16)$$

Agar osesimmetrik jismda issiqlik manbalari bo'lmasa va issiqlik oqimi q elementning 2, 3 tugunlari orasida berilgan bo'lsa, u holda elementning «yuk vektori» (integral (12)) ga teng:

$$\int_{s_1} q[N]^T dS = \frac{2\pi L_{2-3} q}{6} \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 2 \end{bmatrix} \begin{Bmatrix} r_1 \\ r_2 \\ r_3 \end{Bmatrix}. \quad (17)$$

Agar elementning 1, 2 yoki 3, 1 tugunlari orasidagi tomonlarida konveksiya orqali issiqlik yo'qolsa, u holda matritsa (16) o'zgaradi[2].

Nostatsionar issiqlik tarqalish masalasini yechish uchun chekli elementlar to'ri uchun oddiy differentsial tenglamalar tizimi yoziladi:

$$[C] \frac{\partial \{T\}}{\partial t} + [K] \{T\} + \{F\} = 0, \quad (18)$$

bu yerda

$$[C] = \sum_e [c^{(e)}]; \quad [K] = \sum_e [k^{(e)}]; \quad \{F\} = \sum_e \{f^{(e)}\}.$$

(18) tenglamadagi vaqt hosilasini uning chekli farqli analogi bilan almashtirib, issiqlik tenglamasini ChEU yordamida yechish uchun oshkormas sxemasini olamiz [1, 2]:

$$\left(\frac{2}{\Delta t} [C] + [K] \right) \{T\}^{n+1} = \left(\frac{2}{\Delta t} [C] - [K] \right) \{T\}^n - 2\{F\}^{n+1}. \quad (19)$$

Shunday qilib, agar vaqtning t_n lahzasida harorat

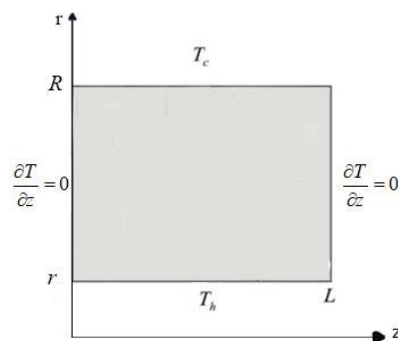
vektori $\{T\}^n$ ma'lum bo'lsa, unda osesimmetrik jismining $t_{n+1} = t_n + \Delta t$ vaqt lahzasidagi harorati (19) tenglama tizimini Gauss usuli bilan yechish natijasida aniqlanadi.

Hisoblash eksperimenti va natijalarini muhokama qilish.

1-masala. Bir jinsli bo'lgan po'latdan yasalgan silindrdan nostatsionar issiqlik tarqalish masalasi ko'rib chiqildi (2-rasm). Po'lat silindr o'lchamlari $R=0.7m$, ichki radius $r=0.2m$ va $L=0.5m$. Po'lat quyidagi termofizik xususiyatlarga ega:

$$\lambda = 46W / (m \cdot C), \quad \rho = 7800kg / m^3, \quad c = 460J / (kg \cdot C).$$

Silindrning ichki chegarasida doimiy temperatura saqlanadi: $r=0.2m$ da $T_h=100^\circ C$ va $r=0.7m$ da $T_c=20^\circ C$ bo'lgan tashqi muhit bilan konveksiya mavjud.

2-rasm. Silindr kesimi va chegaraviy shartlar

Silindrning boshlang'ich temperaturasi $T_0 = 50^\circ C$.

Boshlang'ich va chegaraviy shartlar quyidagicha:

$$t = 0: T = T_0, 0 \leq z \leq L, 0 \leq r \leq R;$$

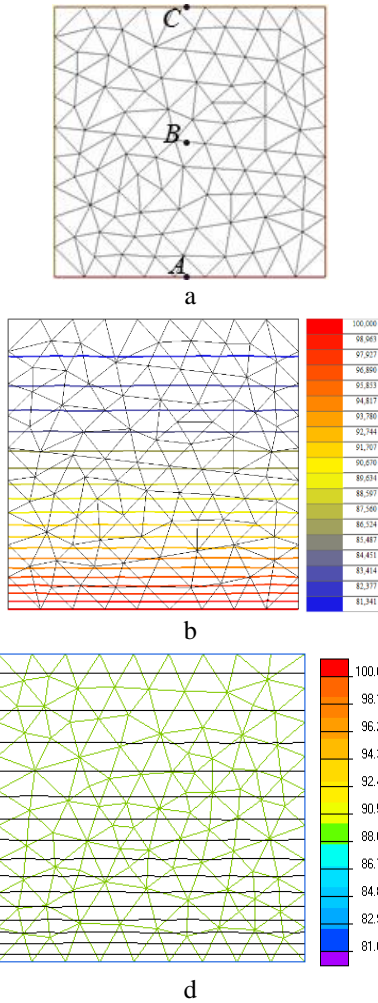
$$z = 0: \frac{\partial T}{\partial z} = 0, t > 0; \quad z = L: \frac{\partial T}{\partial z} = 0, t > 0;$$

$$r = 0.2: T = T_h, t > 0; \quad r = 0.7: T = T_c, t > 0;$$

3.a – rasmda silindrning kesimining chekli elementlar tasvirining umumiy ko'rinishi keltirilgan. 3.b – 3.d rasmlarda mos ravishda ChEU da yaratilgan algoritm asosidagi natijalar va Elcut dasturiy paketida yechilgan natijalar izoleniyalari keltirilgan. Vaqtning $t=36000s$ grafik taqqoslash natijalarining yaqinligini ko'rsatadi.

Masalani yechishda chekli elementlar to'ri quyidagi xarakteristikalari qo'llaniladi: 192 ta tugun nuqta, 115 ta chekli element, tenglamalar yechish sistemasining tartibi $n=192$, tenglamalar sistemasining nolga teng bo'lmagan elementlari lentasining kengligi 20, yakuniy vaqt $t=36000s$. (vaqt qadami $\Delta t=1800s$).

1-jadvalda silindir kesimining turli nuqtalaridagi temperaturaning sonli qiymatlari $t=36000s$ da taqqoslanadi. Berilgan natijalar shuni ko'rsatadiki, yechimlar Elcut dasturi natijalariga 98% ga to'g'ri keladi, bu esa ishlab chiqilgan sonli model va masalani yechish algoritmining to'g'riligini tasdiqlaydi.

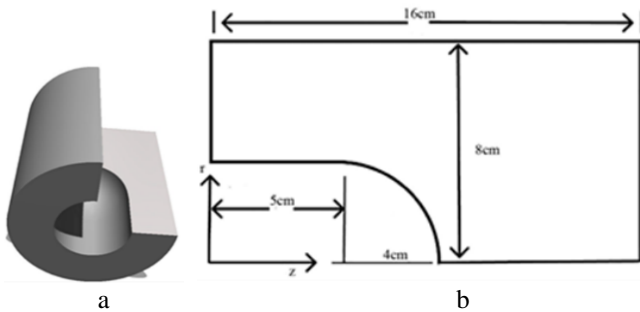

3-rasm. Chekli elementlar tasviri va temperatura izolinialari

1-jadval. Temperatura maydoning nazorat nuqtalaridagi sonli qiymatlari

Nuqtalar	A	B	C
Elcut	100	87.76	82.82
ChEU	100	86.52	81.86

2-masala. Bir jinsli bo'lmagan po'latdan yasalgan osesimmetrik jismda issiqlik tarqalish masalasi ko'rib chiqiladi, bu yerda jismdagi harorat taqsimotini aniqlash kerak (4.a-rasm): jismning ichki yuzasidan doimiy $T_h = 100^{\circ}C$ va tashqi yuzalarida $T_c = 20^{\circ}C$ konvektsiya mavjud. Jismning simmetriya kesimi va o'lchamlari 4.b-rasmda ko'rsatilgan. Po'latning termofizik xususiyatlar yuqorida 1-masalada keltirilgan.

4-rasm. Osesimmetrik jism (a) va jismning simmetriya kesimi (b)

Jismning boshlang'ich temperaturasi $T_0 = 20^{\circ}C$. Boshlang'ich va chegaraviy shartlar quyidagicha:

$$t = 0 : T = T_0, 0 \leq z \leq 16, 0 \leq r \leq 8;$$

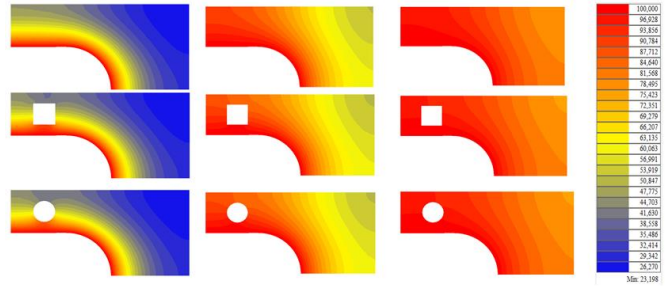
$$r = 4, 0 \leq z \leq 5 : T = T_h;$$

$$r = 0, 9 \leq z \leq 16 : \frac{\partial T}{\partial r} = 0; 0 \leq r \leq 8, z = 16 : T = T_c;$$

$$r = 8, 0 \leq z \leq 16 : T = T_c; 4 \leq r \leq 8, z = 0 : T = T_c;$$

5-rasmda jismning turli vaqtdagi ($t = 6, 30$ va $60s$) temperatura izotermalari keltirilgan (vaqt qadami $\Delta t = 6s$).

Issiqlik oqimi, harorat farqlari ta'sirida, jismning ichki yuzasidan tashqi yuzasiga o'tadi. Jismning geometrik xususiyatlarining harorat maydoniga ta'sirini o'rganish uchun qo'yilgan masala to'rtburchak va aylana silindrsimon bo'shliq mavjud bo'lganda ko'rib chiqiladi. Bo'shliqning yuzasi issiqlik izolyatsiyasi bilan qoplangan. Olingan sonli natijalarni tahlil qilish uchun 2-jadvalda bo'shliq chegarasidagi (3sm; 5sm) nuqtaning turli vaqtlarda temperatura qiymatlari ko'rsatilgan.

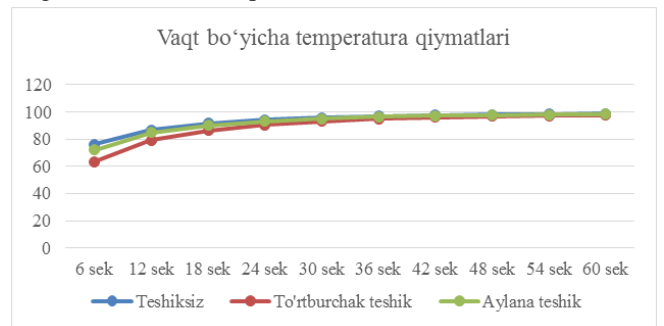

5-rasm. Turli vaqtlardagi temperatura izotermalari ($t = 6, 30$ va $60s$)

2-jadval. Vaqtlar bo'yicha temperatura qiymatlari

Nuqta (3; 5)	6 s	18 s	30 s	48 s	60 s
Teshiksiz	76,279	91,578	95,883	98,069	98,626
To'rtburchak teshik	63,415	86,321	93,186	96,809	97,731
Aylana teshik	72,12	90,301	95,135	97,667	98,339

Osesimmetrik jismning geometrik hususiyatlar o'zgarishi issiqlik oqimini qayta qatsimlanishiga sabab bo'ladi. Bo'shliqning konfiguratsiyasi uning yaqinidagi harorat maydoniga ham ta'sir qiladi. Teshiksiz holatda issiqlik oqimiga qarshi tasirlar bo'lmaydi. To'rtburchak va aylana ko'rinishdagi silindrsimon bo'shliqlar bo'lgan vaqtda jismning bo'shliq atrofidagi temperatura o'zgarishini 6-rasm orqali ko'rish mumkin.

5-rasm. Vaqt bo'yicha temperatura o'zgarish grafigi

XULOSA. ChEU da uch o'lchamli osesimmetrik jismlarda issiqlik tarqalishning nostatsionar masalasini hal qilishning

sonli modeli qurilgan. Murakkab osesimmetrik jismning ikki o'lovli kesimini diskret modelini qurish va masalani yechish algoritmi ishlab chiqildi. 1-masalani yechish orqali olingan sonli natijalar Elcut dasturidan olingan natijalar bilan taqqoslandi va yaratilgan algoritmi to'g'ri ekanligi

isbotlandi. Bir jinsli bo'lmagan osesimmetrik jism geometrik xususiyatlarining harorat maydoniga ta'siri o'rganildi va issiqlik oqimi strukturaning tanasida to'rtburchaklar yoki aylana kesmalarning silindrsimon bo'shlig'i mavjudligida tahlil qilindi.

Adabiyotlar

1. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике. – М.: «Мир», 1975. 452-б.
2. Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов. – М.: «Мир», 1979. 392-б.
3. Иванников Л. М. Решение двумерной задачи теплопроводности методом конечных элементов в Mathcad. Хабаровск: Тихоокеан. гос. ун-та, 2011. -28 б.
4. Икрамов А.М., Жуманиёзов С.П., Сапаев Ш.О. Компьютерное моделирование двумерных стационарных задач теплопроводности с учетом точечных источников тепла МКЭ. //Проблемы вычислительной и прикладной математики, 2021, 3 (33). –С. 44-53.

REZYUME. Maqolada ChEU ga asosanib, osesimmetrik jismlarda issiqlik tarqalishining nostatsionar masalalarini yechishning sonli modeli ishlab chiqilgan, masalani yechish algoritmi va dasturiy ta'minoti yaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе ЧЭУ разработана численная модель решения нестационарной задачи распределения тепла в осесимметричных телах, созданы алгоритм и программное обеспечение для решения задачи.

SUMMARY. In the article, based on FEM, a numerical model for solving non-stationary problems of heat dissipation in axisymmetric bodies is developed, and an algorithm and software for solving the problem are created.

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАСПОЗНАВАНИЯ РЕЧИ ДЛЯ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ Wav2Vec

Н.У.Утеулиев – доктор физико-математических наук, профессор

Ж.К.Кудайбергенов – докторант

Т.К.Кудайбергенов – магистрант

Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий

Таянч сўзлар: ASR, Wav2Vec, таниб олиш, модел, частота, метрика.

Ключевые слова: ASR, Wav2Vec, распознавание, модель, частота, метрика.

Key words: ASR, Wav2Vec, recognition, model, frequency, metrics.

Введение. В настоящее время растет число исследований, посвященных автоматической обработке малоресурсных языков. Следует отметить, что современные технологии обработки естественного языка активно развиваются и находят применение в различных областях, включая автоматическое распознавание речи. Но отсутствие развитых речевых технологий для малоресурсных языков остаётся актуальной проблемой сегодняшнего дня. Системы автоматического распознавания речи (ASR) достигли значительного прогресса в последние годы, преимущественно для широко распространенных языков. Однако многие языки, такие как каракалпакский, по-прежнему остаются недостаточно представленными в исследованиях ASR. Предлагаемая статья направлена на устранение этой проблемы путем разработки структуры сбора данных, которая захватывает аудио экземпляры и их соответствующие текстовые представления. Используя модель Wav2Vec, мы стремимся создать эффективную систему ASR, которая переводит устный каракалпакский язык в письменный текст.

Каракалпакский язык [3] – язык каракалпакского народа, это один из тюркских языков, который используется в основном в Узбекистане. Несмотря на его культурное значение, язык не имеет достаточных цифровых ресурсов, что делает его сложной целью для разработки ASR.

Wav2Vec – это фреймворк само обучаемый вид обучения, разработанный Facebook AI Research, который произвел революцию в области распознавания речи. Модель работает, обучаясь представлениям сырых звуковых волн, что позволяет ей захватывать

нюансы речи без необходимости в больших размеченных наборах данных. Wav2Vec использует двухступенчатый процесс обучения:

Предварительное обучение: На этом этапе модель обучается предсказывать замаскированные сегменты аудио из окружающего контекста, используя большое количество неаннотированных аудио данных. Этот шаг помогает модели понять фонетические и лингвистические особенности, присущие речи.

Тонкая настройка: После предварительного обучения модель проходит тонкую настройку на меньшем размеченном наборе данных, где она учится сопоставлять аудио представления с текстом. Этот подход трансферного обучения значительно снижает количество необходимых размеченных данных, что делает его особенно эффективным для языков с ограниченными ресурсами, таких как каракалпакский. Wav2Vec показал передовые результаты по различным стандартам, превосходя традиционные методы ASR. Его архитектура включает свёрточные слои, которые извлекают признаки из аудиовхода, за которыми следуют слои Transformer, которые захватывают дальние зависимости в данных. Это сочетание позволяет Wav2Vec обрабатывать разнообразные речевые паттерны, что делает его подходящим для языков с богатым фонетическим разнообразием.

Сбор данных. Первым шагом было создание Java-приложения для захвата аудио потоков с микрофона. Приложение читает предложения построчно из заранее определенного текстового файла и записывает аудио в формате WAV.

Реализация захвата аудио. Java-код использует пакет javax.sound.sampled для захвата аудио. Каждое

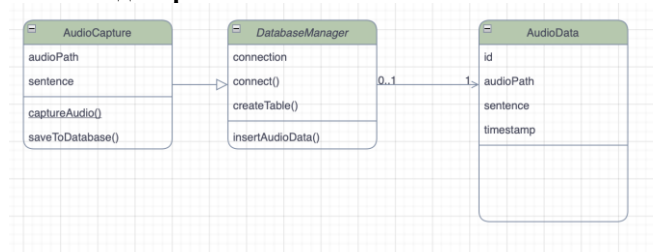
записанное предложение сохраняется как отдельный WAV-файл, обеспечивая высокое качество аудио для последующей обработки.

```
// Фрагмент Java-кода для захвата аудио
import javax.sound.sampled.*;
public class AudioCapture {
    public void captureAudio(String sentence) {
        // Логика захвата аудио
    }
}
```

Хранение в базе данных. Для обеспечения эффективного управления данными каждый аудиофайл связывается с соответствующим предложением в базе данных SQLite. Схема базы данных включает поля для пути к аудиофайлу, текста предложения и временных меток.

```
CREATE TABLE audio_data (
    id INTEGER PRIMARY KEY,
    audio_path TEXT NOT NULL,
    sentence TEXT NOT NULL,
    timestamp DATETIME DEFAULT
CURRENT_TIMESTAMP);
```

UML-диаграмма:

Пред обработка: Перед подачей аудио данных в модель Wav2Vec мы предварительно обрабатываем аудиофайлы, чтобы обеспечить единообразие в частотах дискретизации и глубине битов. Этот шаг имеет решающее значение для производительности модели. Этап предварительной обработки включает:

Нормализация: Регулировка уровней громкости аудиофайлов, чтобы предотвратить искажения.

- Обрезка тишины: Удаление ведущих и заключительных пауз для снижения шума в наборе данных.

- Переход на другую частоту дискретизации: Обеспечение того, чтобы все аудиофайлы имели частоту дискретизации 16 кГц, стандарт для модели Wav2Vec.

Аугментация [4] данных: Для повышения устойчивости модели мы реализовали техники аугментации данных. Это включает:

- Изменение скорости: Небольшое изменение скорости воспроизведения аудиофайлов для создания вариаций в наборе данных.

- Инъекция шума: Добавление фонового шума для имитации реальных условий, улучшая способность модели к обобщению.

Реализация. Обучение модели Wav2Vec

Предобработанные аудиоданные используются для тонкой настройки модели Wav2Vec. Процесс обучения включает подачу модели пар аудиофайлов и их соответствующих транскрипций, чтобы научить сопоставлению речи с текстом. Мы использовали трансферное обучение, начав с предобученной модели

Wav2Vec и тонко настроив ее на нашем каракалпакском наборе данных.

Метрики оценки. Для строгой оценки производительности системы ASR мы применяем несколько метрик, которые предоставляют информацию о ее точности и надежности:

Коэффициент ошибок слов (WER): WER является стандартной метрикой в ASR, которая количественно оценивает количество ошибок в предсказанной транскрипции по сравнению с эталонной транскрипцией. Он рассчитывается по формуле:

$$WER = (S + D + I) / N$$

где S – количество замен, D – количество удалений, I – количество вставок, а N – общее количество слов в эталонной транскрипции. Например, WER в 5% означает, что 5 из каждых 100 слов были некорректно транскрибированы, что обычно считается приемлемым для многих приложений ASR.

Коэффициент ошибок символов (CER): Подобно WER, CER сосредоточен на точности на уровне символов, что особенно полезно для языков со сложными письменностями или фонетическими вариациями. CER рассчитывается аналогичным образом, но учитывает ошибки на уровне символов. Эта метрика важна при работе с языками, где слова могут иметь множество вариаций в написании и произношении, так как она предоставляет более детальную оценку производительности модели.

Коэффициент реального времени (RTF): RTF измеряет эффективность системы ASR, вычисляя время, затраченное на обработку аудио, относительно длины аудиовхода. Он рассчитывается как:

$$RTF = \text{Processing Time} / \text{Audio Duration}$$

RTF менее 1.0 указывает на то, что система обрабатывает аудио в реальном времени, что критично для практических приложений, таких как живая транскрипция или голосовые команды. Например, RTF 0.5 означает, что система может обрабатывать аудио в два раза быстрее фактического воспроизведения.

Точность, полнота и F1-оценка: Эти метрики предоставляют дополнительную информацию о производительности модели в различении правильных и неправильных транскрипций:

Точность измеряет долю правильно предсказанных слов из всех предсказанных слов, рассчитываемую как:

$$Precision = TP / (TP + FP)$$

где TP – количество истинных положительных (правильно предсказанные слова), а FP – количество ложных положительных (неправильно предсказанные слова). Полнота измеряет долю правильно предсказанных слов из всех фактических слов в эталоне, рассчитываемую как:

$$Recall = TP / (TP + FN)$$

где FN – количество ложных отрицательных (упущенные слова).

F1-оценка – это гармоническое среднее точности и полноты, предоставляющее сбалансированную меру производительности, особенно полезную при неравномерном распределении классов:

$$F1 = 2 * Precision * Recall / (Precision + Recall)$$

Матрица путаницы: Матрица путаницы предоставляет визуальное представление о производительности модели ASR, показывая

количество истинных положительных, ложных положительных, ложных отрицательных и истинных отрицательных для каждого класса (слова). Эта матрица помогает выявить конкретные области, где модель может испытывать трудности, такие как определенные слова или фонемы, которые часто классифицируются неправильно.

Анализируя эти метрики, мы можем получить полное представление о сильных и слабых сторонах системы ASR. Эта оценка не только информирует о последовательных улучшениях модели, но и направляет разработку стратегий для повышения ее устойчивости и точности в реальных приложениях.

Результаты. Предварительные результаты показывают обещающие уровни точности в переводе аудио на каракалпакском языке в текст. Модель достигла WER 12.5% и CER 8.3% на валидационном наборе, демонстрируя потенциал нашего подхода.

Несколько кейс-стадий иллюстрируют производительность системы в различных структурах предложений и фонетических вариациях. Модель проявила устойчивость в распознавании разнообразных речевых паттернов, включая:

Вариации спикеров: Тестирование с записями от нескольких спикеров продемонстрировало адаптивность модели.

Сложные предложения: Модель сохраняла точность даже с более длинными и сложными структурами предложений.

Обратная связь от пользователей:

Первоначальная обратная связь от носителей каракалпакского языка показала, что транскрипции были контекстуально точными, хотя некоторые фонетические нюансы можно улучшить. Эта обратная связь крайне важна для последовательных улучшений модели.

Хотя первоначальные результаты обнадеживают, остаются проблемы, включая диалектные вариации и фоновый шум во время захвата аудио. Будущая работа будет сосредоточена на повышении устойчивости к шуму и расширении набора данных, чтобы включить больше диалектов и контекстов речи.

Дальнейшие исследования будут исследовать интеграцию более продвинутых техник, таких как: Модели "от начала до конца" [5]: Исследование архитектур ASR "от начала до конца", чтобы упростить процесс обучения и потенциально улучшить производительность. Мультимодальное обучение: Включение визуальной информации (например, движений губ) может дополнить аудиоданные и улучшить точность. Эффективная система ASR для каракалпакского языка может улучшить образовательные ресурсы, способствовать сохранению языка и облегчить доступ для говорящих на каракалпакском в цифровой среде. Это соответствует более широким целям языкового разнообразия и культурного сохранения во все более глобализованном мире.

Закключение. Данное исследование представляет собой комплексный подход к разработке системы ASR для каракалпакского языка с использованием модели Wav2Vec. Создавая надежный набор данных, реализуя эффективные методы предварительной обработки и аугментации, а также используя глубокое обучение, мы стремимся способствовать сохранению и цифровому представлению каракалпакского языка. Первоначальные результаты обнадеживают, прокладывая путь для будущих исследований, направленных на уточнение и улучшение системы.

Литература

1. Steffen Schneider, Alexei Baevski, Ronan Collobert, Michael Auli. Wav2Vec: Unsupervised Pre-training for Speech Recognition. 2019.
2. Hamza Kheddara, Mustapha Hemisb and Yassine Himeurc. Automatic Speech Recognition using Advanced Deep Learning Approaches: A survey. 2024.
3. Ethnologue. Languages of the World: Karakalpak. 2023.
4. Zhenyu Zhou, Shibiao Xu¹, Shi Yin, Lantian Li, Dong Wang. A Com-prehensive Investigation on Speaker Augmentation for Speaker Recognition. 2024.
5. Jinyu Li. Recent Advances in End-to-End Automatic. 2020. Speech Recognition A Review of Recent Advances.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола чуқур ўрганиш техникалари, хусусан, Wav2Vec моделидан фойдаланиб қароқалпоқ тили учун автоматик нутқ таниб олиш (ASR) бўйича янги ёндашувни тақдим этади. Тадқиқот микрофон орқали овоз оқимларини олиш ва ушбу аудио файлларни қайта ишлаш методологиясини баён этади.

РЕЗЮМЕ. Эта статья представляет собой новый подход к автоматическому распознаванию речи (ASR) для каракалпакского языка, использующий методы глубокого обучения, в частности модель Wav2Vec. В исследовании изложена методология захвата аудиопотоков с микрофона и обработки этих аудиофайлов.

SUMMARY. This paper presents a new approach to Automatic Speech Recognition (ASR) for the Karakalpak language, leveraging deep learning techniques, specifically the Wav2Vec model. The study outlines the methodology for capturing audio streams from a microphone, processing these audio files.

UO*К:581.4:633.8(575.1+252.33)

CLIMACOPTERA LANATA (PALL.) BOTSCH. ЎСИМЛИГИНИНГ**ГЕОГРАФИК ТАРҚАЛИШИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР****А.В.Ажнев** – биология фанлари доктори (DSc), профессор

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

О.М.Мамарахимов – биология фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: *Climacoptera lanata*, ареал, харита, GBIF, Google Earth Pro.**Ключевые слова:** *Climacoptera lanata*, ареал, карта, GBIF, Google Earth Pro.**Key words:** *Climacoptera lanata*, range, map, GBIF, Google Earth Pro.

Кириш. Турларнинг тарқалиш қонуниятларини аниқлаш замонавий ботаник тадқиқотларининг асосий вазибаларидан биридир. Мумкин бўлган ёндашувлардан бири турларнинг яшаш жойлари ва атроф-мухит омилларининг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 23.11.2023 йилдаги ПФ-199-сонли “Республикада яшиллик даражасини янада ошириш, “Яшил макон” умуммиллий лойиҳасини изчил амалга ошириш орқали экологик барқарорликни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги фармонида кўра, Орол денгизининг қуриган тубида шўрланган тупроқларда етиштириш учун мос келадиган ўсимлик турларини аниқлаш бўйича кўплаб тадқиқотлар ўтказилмоқда. Бунда ўсимликларнинг нафақат экстремал шароитларга мослашиш қобилиятига, балки экотизимнинг биологик функцияларини тиклаш имкониятларига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунингдек, шўрланган ерларда ўсишга мослашган ўсимликлар аниқланиб, ишлаб чиқаришга тавсия этилади. Бу эса, чўлланишга қарши курашиш ва Орол худуди экотизимини тиклаш бўйича стратегияларни ишлаб чиқишга ёрдам беради ва ўз навбатида маҳаллий аҳолининг ҳаёт сифатини яхшилашга хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда дунё олимлари ўсимликлар ва ҳайвонот оламини тарқалиши ифодалашда турли хил дастурлардан фойдаланиб келмоқдалар. Яъни, *GBIF* ва *Google Earth Pro* усуллари турларнинг тарқалишини моделлаштиришнинг самарали алгоритмидан ҳисобланади [6]. Ушбу усулдан табиатда ўсимликларнинг ҳозирда ва кейинги йиллардаги тарқалишини ўрганиш учун яратилган бўлиб, турлар ва жамоаларнинг сўнгги тарқалиш ҳолатини, потенциал тарқалишини башорат қилиш учун ишлатилмоқда. Кўплаб нашрларда ўсимликларнинг потенциал ўсиш жойлари моделлари тасвирланган. Лекин бу усул ўсимлик жамоаларининг яшаш жойларини башорат қилиш учун камдан-кам ҳолларда қўлланилган [7]. Одатда, *GBIF* ва *Google Earth* моделлари жаҳон иқлим маълумотларига асосланади. Ўсимликларнинг умумий диапозони жуда кенг: улар кўпинча бир нечта қитъаларни ва бир нечта биоиклимий зоналарни қамраб олади, аммо экологик талаблар турли ҳудудлардаги турлар учун хар хил бўлиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини қошидаги илмий лойиҳа доирасида юқорида айтиб ўтилган муаммолар ечимини устида илмий-амалий ишлар олиб борилди. AL-632204169-сонли амалий лойиҳасига кўра дастлаб қатор ўсимликларнинг қабул қилинган услублар асосида худудга мос тупроқларда тарқалиши ўрганилди. Унга кўра, энг аввало лойиҳа доирасида

ўрганилган майдонлардаги маълумотлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ботаника институтини Ўзбекистон Миллий гербарийи (TASH) ва кўшни Қозоғистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон республикаларининг марказий гербарийлари шунингдек *GBIF* гербарий маълумотлари базасидан фойдаланган ҳолда *Google Earth* модели асосида *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. ўсимлигини таҳлил қилиш кўзда тутилди.

Орол денгизи қуриши оқибатларини тугатишнинг икки йўли бор. Булар – уни сув билан тўлдириш ёки қуриган денгиз ўрнида яшил қопламалар, тўқайзорлар ва келгусида ўрмонзорлар барпо этишдир. Чунки, Орол денгизининг қуриган туби, асосан қумликлардан иборат бўлиб, таркибида ўсимликларнинг ўсиб ривожланиши учун етарли даражадаги унумдор қатлам мавжуд эмас. Яъни, ёз ойлари ўта иссиқ ва қишда совуқ, гармсел ва шўрланган мухитдан иборат. Шу сабабли ушбу худуд учун мослашган, юқорида кўрсатиб ўтилган стресс омилларга генотипик жиҳатдан бардошли ўсимликларни танлашга эътибор қаратиш лозим [1].

Юқоридагиларни ҳисобга олиб шу худуд учун мос *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. ўсимлиги танлаб олинди.

Climacoptera lanata (Pall.) Botsch. (Amaranthaceae Juss.) оиласига мансуб, бир йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 10-60 см пояси шохланган, узун тарвақайлаган туклар билан қопланган, туклари қалин; барглари кетма - кет жойлашган, ярим букланган.

Ўсимлик шўрланган тупроқларда ўсади. Ўсиш даври март ойидан бошланиб, ҳаётининг дастлабки даврида секин ўсади, ёз ойларида жуда интенсив ўсади. Июль-август ойларида охирида ёзнинг энг иссиқ ва энг қуруқ палласида гуллаб, уруғлари октябрь ойининг охирида - ноябрь ойининг бошларида пишиб етилади (1-расм). *C.lanata* куз, қиш мавсумларида чорва молларининг тўйимли озуқаси ҳисобланади. Маълумотларга кўра, *Climacoptera lanata* нинг 100 кг қуруқ массасида 25 -37 озука бирлиги сақлайди.

1-расм. *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. ўсимлигининг уруғлаш пайтидаги (Мўйноқ, № 43°48'29"N 58°58'47"E контур, 2.10.2021й.) умумий кўриниши.

Climacoptera lanata (Pall.) Botsch. Жануби- шарқий Европада, Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон ва Ғарбий Хитойда тарқалган. У қуйи Волгада (жуда камдан-кам ҳолларда) ва Ўрта Осиёда ярим чўл ва чўлларда учрайди. *C.lanata* суғориладиган тупроқларда, шўр ботқоқлар, тақирлар, тақирга ўхшаш тупроқлар, шўрланган кумлар ва шўрланган конларнинг энг характерли ўсимликларидан бири ҳисобланади [2].

Марказий Осиё чўлларида *C.lanata* нинг ёш ниҳоллари дастлаб февраль-март ойларида пайдо бўлади, лекин аста-секин ривожланади ва фақат май ойларидан бошлаб куртаклари ҳосил бўлади, июнь ойининг ўрталаридан-июль ойининг бошларида гуллайди, аммо мевалари фақат октябрда тўлиқ етила бошлайди. Мева босқичида улар энг катта массани ҳосил қилади. Ўсимлик сентябрда, ёз фаслининг кескин исиши натижасида қисман қурий бошлайди ва фақат совуқдан кейин октябрнинг охирида – ноябрда тўлиқ қурийди.

Об-ҳаво шароитининг кескин совиши натижасида вегетациясини тугатмаган айрим новдалари узила бошлайди, аммо уларнинг асосий қисми куз, киш давомида ва ҳатто қисман баҳоргача сақланиб қолади. Мевалари одатда ноябрь - декабрь ойларининг охиригача аста - секин тўкила бошлайди [4].

Ўсимлик ярим шўрланган тақир ерларда ва шўр ботқоқларнинг атрофида нисбаттан кўп миқдорда тарқалишини кузатиш мумкин. Йилнинг сернам келган йиллари бошқа турдаги ўсимликларнинг қулай об-ҳаво шароитида ўсимликлар қопламанинг нисбаттан зичлашиши оқибатида *C.lanata* ярусларда камроқ кўзга ташланиши мумкин ва камдан-кам ҳолларда доминант ўсимликлар сифатида, қулай йилларда $7,0 \pm 1,3$ ц/га гача қуруқ вазн ҳосил беради [5].

С.Д.Асфендияров номидаги Қозоғистон Миллий тиббиёт университети, фармацевтика технологиялари кафедраси олимлари *Climacoptera lanata* нинг этдор ер устки қисмидан турли хил кимёвий моддалар, жумладан флавоноидлар, фенолик бирикмалар, антиоксидантлар шунингдек, калций, калий ва магний каби минералларнинг бой ассортименти туфайли илмий жамоатчиликни ўзига жалб қилишини билдирган. Ўсимликни фармацевтикада қўллаш имкониятлари уни интенсив тадқиқотлар мавзусига айлантириши, айниқса янги дори-дармонларни ишлаб чиқиш учун биоактив бирикмалар манбаи сифатида муҳим имкониятларини очиб бериши мумкинлигини таъкидланган [3]. Шу жиҳатдан ўсимликни бошқа географик минтақалар ва қўшни ҳудудларда тарқалишини ҳам тадқиқ этиш зарурияти туғилди.

Тадқиқотларга кўра, *C.lanata* кўшни Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Туркменистоннинг чўл ҳудудларида ҳам кенг тарқалган бўлиб, фақат чўлланишга мансуб бўлмаган жойларда нисбаттан камроқ учрайди.

Climacoptera Botsch. туркумининг ареали мавжуд манбалардаги маълумотлар, Ўзбекистон Миллий гербарийси (TASH), Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Туркменистон илмий тадқиқот институтларида сақланаётган гербарий намуналари асосида аниқланди. Таъкидлаш жоизки, 150 йил мобайнида Европанинг жануби-шарқий қисмида, Ўрта Осиё, Эрон ва Ғарбий Хитойнинг чўл ҳудудларида турли тадқиқотчилар томонидан ўрганилиб, туркум вакиллари 1500 дан ортиқ гербарийлари

тайёрланган. Айнан шундан 511 та нусхаси Ўз РФА Ўзбекистон Миллий гербарийси (TASH) га тегишлидир. Ушбу туркумга оид *C.lanata* турининг эса 350 дан зиёд гербарийлар намуналари йиғилган бўлиб, турга оид маълумотлар қабул қилинган услублар асосида нуқталар билан имкон қадар белгиланиб, энг чекка масканлар туташ ва узук- (штрих) чизиклар билан бирлаштирилди (*ареал чизмаси киритилди*).

C.lanata нинг ареали Ўзбекистоннинг жанубида Қашқадарё чўлларидан (Нишон, Муборак, Касби), шимоли-шарққа қараб Сурхондарёнинг (Қизирик, Музработ, Жарқўрғон, Шеробод, Қумқўрғон туманлари) чўллари орқали Ғарбий қисмида Бухоро вилоятининг (Ғиждувон, Қорақўл, Олот, Ромитан, Бухоро тумани, Пешку, Шофиркон ва Қораулбозор туманлари) шимоли-ғарбида Навоий вилоятининг (Конимех, Зафаробод, Нурота ва Ғазғон туманлари) қуйи чўли бўйлаб Жиззах вилоятининг (Фориш, Зафаробод, Арнасой, Дўстлик ва Мирзачўл туманлари) пастки Айдар кўли бўйларигача етиб боради.

Сирдарё вилоятида (Пахтабод, Содоба, Боёвут, Хавас ва Янгиер туманларида) чўл ҳудудларидан айланиб ўтиб, Фарғона водийси айрим ҳудудларида, хусусан Поп тумани ва Ёзёвон чўлларида учратиш мумкин.

Қорақалпоғистон - Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, *Climacoptera lanata* нинг тарқалган энг катта ҳудуди ҳисобланади. Қорақалпоғистоннинг асосий қисмини Қизилқум чўли, Орол денгизи ва унинг қуриган саҳни ва Устюрт платоси эгаллаган бўлиб Нукус шаҳри, Амударё, Беруний, Кегейли, Қонлиқўл, Қораўзак, Қўнғирот, Мўйноқ, Нукус, Тахиатош, Тахтақўпир, Тўртқўл, Хўжайли, Чимбой, Шўманой ва Элликқалъа туманлари ҳамда Устюрт бўйлаб кенг тарқалганлигини кўриш мумкин. Айниқса, *C.lanata* ҳаётий шаклига кўра, бир йиллик ўсимлик бўлганлиги ҳамда ўзидан кўллаб уруғ ҳосил қилганлиги учун маданий экин учун мўлжалланган ерларни (*агар маданий ўсимликка ишлов берилмаса*) ҳам эгаллаб бораётганлигини кўриш мумкин. Қорақалпоғистон ерларида ўсимликнинг миграциясини худди инвазив турларга ўхшаш бўлиб, айрим ҳудудларда ўсимлик доминантлик қилишини кузатиш мумкин.

Бугунги кунда *Climacoptera lanata* республикамизнинг бошқа ҳудудларига қараганда, асосан Орол денгизининг қуриган тубида шиддат билан тарқалиб бораётган ўсимлик саналади. Шимолроқда Қозоғистон республикасининг (Қоратов паст текистликлари, Ақтубе, Бетбақдала, Қизилорда, Қизилэмчак, Бойканур, Жезказғон, Ултау, Жанбул, Толосс ва ҳ.к.) асосий чўлларида кенг тарқалганлигини кўриш мумкин. Қирғизистон республикаси (Жалолобод вилоятининг Ўзган, Шўра Башот, Қора-Қулжа ва Сўзак) чўл ҳудудларида нисбаттан камроқ тарқалган бўлиб, у ердан Хитойнинг чўл ҳудудларигача бориб етади. Туркменистон республикаси (Туркманбоши, Балқонобод, Ашхобод, Туркманобод ва Каспий бўйларигача) бўйлаб кенг тарқалганлигини кузатиш мумкин. Эронда, асосан бу ўсимлик Туркменистон республикаси билан чегарадош ҳудудларида учрайди. Россиянинг Европа қисмидан жануби-шарқига Каспий денгизи бўйлаб, унинг қирғоқларига яқин жойларидан то Қозоғистон ҳудудларигача қараб кенг тарқалиб борган (2 -расм).

2-расм. *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. ўсимлигининг умумий тарқалиши

Шимолроқда жойлашган бошқа худудларда *Climacoptera lanata* нинг ўсиши хақида хозирча маълумот йўқ.

Хулоса ва тақлифлар.

1. *C. lanata* Ўрта Осиёда фақат чўл ва қуйи адир

Адабиётлар

1. Абдрахманов Т., Бобоев С.Ф., Жаббаров З., Файзуллаев О., Маҳаммадиев С. Оролнинг қуриган худуди экологик ҳолатини яхшилаш учун илмий асосланган тадқиқотлар ва амалий натижалар. Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси. 10/1-2022. -Хива, 8-12-б.

2. Введенский А.И. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. III. Издательство «ФАН» Узбекской ССР –Ташкент: 1972. -С.102.

3. Кумарханова Ф.Е., Устенова Г.О. Евразийский журнал медицинских и естественных наук. Перспективы применения климакоптеры туполистной (*Climacoptera obtusifolia*) в фармацевтической технологии. -С. 81-82.

4. Флора СССР. Том 6. Главный редактор акад. В.Л.Комаров. Редактор VI тома Б.К.Шишкин. Составили: И.Т.Васильченко, С.Г.Горшкова, М.М.Ильин, О.И.Кузенева, О.Э.Кнорринг, О.А.Муравьева, А.И.Толмачев, Б.К.Шишкин, Е.И.Штейнбер. Издательство Академии Наук СССР.

5. Халимов Ф.З., Аликулов Б.С., Рузиев Ю.С., Рузиев Ф.А., Хайитов Д.Г., Жиянқулова Ш.К., Исмаилов З.Ф. Продуктивность биомассы галофитных растений кызылкума. / Научное обозрение. Биологические науки. 2017. № 4.

6. Phillips S.J., Dudik M., *Ecography*. 31, 2008, 161–175.

7. Phillips S.J., A Brief Tutorial on Maxent (American Museum of Natural History, New York, 2017)

РЕЗЮМЕ. Мақолада *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. ўсимлигининг морфологияси, экологияси ва географик тарқалиши хақида маълумотлар келтирилди. *Google Earth Pro* дастури асосида ушбу турнинг тарқалишини ифодаловчи харитаси яратилди.

РЕЗЮМЕ. В статье предоставлена информация о морфологии, экологии и географическом распространении растения *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. На основе программы *Google Earth Pro* создана карта, отражающая распространение этого вида.

SUMMARY. This research paper presents the morphology, ecology and geographical distribution of the *Climacoptera lanata* (Pall.) Botsch. The map illustrating its distribution is created using the *Google Earth Pro* software.

QORAQALPOG‘ISTON FLORASIDA ZAHARLI O‘SIMLIKLAR VA ULARNIG TARQALISHI

О.Темирбек – *biologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: zaharli o‘simliklar, yovvoyi flora, oyla, turkum, tur, chenopodiaceae, brassicaeae, fabaceae, asteraceae, cuscutateae, asclepiadaceae, boraginaceae, asteraceae.

Ключевые слова: ядовитые растения, дикая флора, семейство, род, вид, chenopodiaceae, brassicaeae, fabaceae, asteraceae, cuscutateae, asclepiadaceae, boraginaceae, asteraceae.

Key words: poisonous plants, wild flora, family, genus, species, chenopodiaceae, brassicaeae, fabaceae, asteraceae, cuscutateae, asclepiadaceae, boraginaceae, asteraceae.

Zaharli o‘simliklar haqida gadimdan malum bo‘lsa-da, ular ustida ilmiy tekshirish ishlari kamdan-kam yutilgan.

Zaharli o‘simliklar dunyoning hamma joylaridan topiladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi florasida o‘sadigan zaharli o‘simliklar haqida prof. S.E.Erejevov (1975) ma‘lumot beradi. Bu o‘zi yozgan «Qoraqalpog‘istonda o‘sadigan asosiy zaharli va zararli o‘simliklar» monografiyasida yovvoyi holatida o‘sadigan 245 tur o‘simlikni keltirib o‘tgan va o‘larning eng asosiylariga isbotlama bergan. Biz ma‘lumotlarga (1966,1978,1968-1983, 1982-1983, 1987, 1989) suyangan holda floradagi zaharli o‘simliklarning tarqalishin analiz qilib ko‘rganimizda bir qancha qiziqarli malumotlarni olishga miyassar bo‘ldik (jadval 1.).

Qoraqalpog‘istonning yovvoyi florasida 41 oylaga mansub bo‘lgan, 104 turkimga kiradigan 153 tur zaharli o‘simliklarga ega. Shulardan, shuradoshlar (*Chenopodiaceae*) oylasining 12 turkumi 24 turga ega

этаклари худудлар - Ўзбекистон (Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро, Навоий, Жиззах ва Сирдорё ҳамда Наманган вилоятида кичик ареалли), Қозоғистон (Қоратовнинг паст текистликлариди, Ақтубе, Бетбақдала, Қизилорда, Қизилэмчак, Бойканур, Жезқазгон, Ултау, Жанбул, Толосс), Қирғизистон (Жалолобод вилоятининг Ўзган, Шўра Башот, Қора-Қулжа ва Сўзак худудлариди), Туркменистон Республикасида (Қизилқум чўллари бўйлаб, Туркманбоши, Балқонобод, Ашхобод, Туркманобод ва Каспий бўйларигача) кенг тарқалган.

2. *C. lanata* Эронда Каспий денгизи бўйлаб ва Россиянинг Европа қисмидан жануби-шарқига, унинг қирғоқларига яқин жойларидан то Қозоғистон худудларигача умумий ареалга эга бўлиб, унинг шарқий чегаралари туташ, фақат Европа қисмидан оралиғида узилган ареалга эга.

bo‘lgan zaharli o‘simliklarni o‘zida mujassamlashtirgan. Bu oyladan faqat shurak (*Chenopodium*) turkumining o‘zi 9 tur zaharli o‘simliklarga ega ekanligi aniqlandi. Keyingi o‘rinlarda karamdoshlar (*Brassicaceae*) 9 turkum, 12 tur, dukkakdoshlar (*Fabaceae*) 11 turkum, 13 tur, murakkabguldoshlar (*Asteraceae*) 10 turkum, 13 tur ekanligi malum bo‘ldi.

Shunday qilib, Qoraqalpog‘istonning yovvoyi florasida 876 turni (Erejevov, 1978) tashkil etsa, shuning 17,5% ni zaharli o‘simliklar tashkil etishi aniqlandi. Shulardan, ayiqtavondoshlar (*Ranunculaceae*), sho‘radoshlar (*Chenopodiaceae*), karamdoshlar (*Brassicaceae*), dukkakdoshlar (*Fabaceae*), sutlamadoshlar (*Cuscutaceae*), chirmoviqdoshlar (*Asclepiadaceae*), kampirshapondoshlar (*Boraginaceae*), yityuzumdoshlar (*Solanaceae*) va murakkabguldoshlar (*Asteraceae*) oylalari kelgusida zaharli o‘simliklar ustida ilmiy tekshirishlarin olib borishda asosiy manbalaridan hisoblanadi.

Jadval 1. Qoraqalpog'iston florasida zaharli o'simliklarning tarqalishi

№	Oyla	Turkum	Tur	Usturt	Amudaryo sohili	Qizilqum
1	2	3	4	5	6	7
1	Equisetaceae L. C. R i c h. ex DC- Qirqbug'imdoshlar	Equisetum L.-Qirqbug'im	E.ramosissimum D e s f.- Qirqbug'im	-	+	-
2	Ephedraseae D u m o r t.- Zag'ozadoshlar	Ephedra L.- Za'goza, qizilcha	1)E. distachya L.- Qizilcha	+	-	-
			2) E.equisetina B u n g e- Qizilcha	-	-	+
			3)E.lomatolepis S h r e n k. Qizilcha	-	-	+
			4) E. Strobilaseae B u n g e - Qizilcha	-	-	+
3	Nymphaeaceae S a l i s b- Nilufardoshlar	Nuphar S m i t h - Nilufar	N. lutea (L.) S m i t h - Sariq nilufar	-	+	-
4	Ranunculaceae J u s s.- Ayiqtovondoshlar	1. Clematis L.-Ilonpechak	C. orientalis L.- Ilonchup, tuyasingir	+	+	+
		2.Cerafocepala M o e n s h.- Uchma, otashak	1) C.falcata (L) P e r s.- Ilmoqtumshuq uchma	+	-	+
			2) C. testiculata (C r a n t s) R o t h - Tu'gritumshuq uchma	+	+	+
		3.Ranunculus L. -Ayqtovon	1) R. platyspermus F i s s h. ex DC. Ayqtovon, shitr	+	-	-
			2) R.sceleratus L.- Zaharli ayqtovon	-	+	+
4.Thalictrum L. -Sanchiqut	Th. isopyroides C. A. M e y.- Sanchiqo't	+	-	-		
5. Adonis L.- Sumurut, adonis	A. parviflora F I s s h.ex.DC- Mushuk yt, sassiqmatal	+	-	-		
5	Berberidaceae J u s s.- Zirkdoshlar	Leontice L. Ersovun	L. incerta all - Ersovun	+	-	+
6	Papaveraceae J u s s.- Kuknordoshlar	1)Roemeria M e d i c.- Qiz'g'oldoq	1) R. orientalis B o i s s.- Qiz'g'oldoq	+	-	+
			2) R. refracta D C.- Egilgan qiz'g'oldoq	-	+	+
7	Fumariaceae D C. - Shotaradoshlar	1) Corydalis V e n t.- Burmaqora	C. schangini (P a l l.) V. F e d t s c h.- Shangin burmaqorasi	+	-	-
			2) Fumaria L.- Shotara	F. vaillanti L o i s e l.- Vaylant shotarasi	+	+
8	Cannabaceae E n d l.- Nashadoshlar	Cannabis L.- Nasha	C. ruderalis J a n i s c h.- Yovvoyi nasha	-	+	-
9	Urticaceae J u s s.- Gazandadoshlar	Urtica L. - Gazanda	U. dioica L.- Ikki uyli gazanda, achitqi o't, gazanda	-	+	-
10	Caryophyllaceae J u s s.- Chinniguldoshlar	1) Vaccaria N. M. W o l f.- Qoramug'	V. luspanica (M i l l.) R a u s c h e t. Ispan qoramug'i	-	+	-
			2) Saponaria L.- Ersovun	S. spathulifolia (F e n z l.) V v e d.-Belga uqshash bargli ersovun	-	-
11	Chenopodiaceae V e n t.- Sho'radoshlar	1) Chenopo dium L.- Shura	Ch. album L.- Oqshura	-	+	-

		2)Atriplex L.- Olabuta	A. hastata L.- Olabuta	-	+	-
		3)Camphorosma L.- Kamforosma	C. monspeliaca. L.- Komforosma lessinga	+	-	-
		4) Panderia F i s c h. et M e y.- Panderiya	P. turcestanica I l j i n. Turkstan panderiyası	-	-	+
		5) Agriophyllum B i e b.- Kumarchik	A. squarrosum (L) M o q.- Kumarchik	-	-	+
		6)Kalidium M o q.- Potashnik	1) K. caspicum (L) U n g.-S t r e n b.- Shıtır	+	-	+
			2) K. foliatum (P a l l.) M o q.- Шытыр	-	-	+
		7) Halostachys C.A. M e y.- Qarabaraq	H. caspica (Bieb) C.A. M e y.) - Qarabaraq	-	+	-
		8. Salsola L.- Shura	1) S. arbuscula P a l l.- Boyalısh	+	+	+
			2) S. arbusculiformis D r o b.- Boyalısh	+	-	-
			3) S. Chivensis M. P o p.- Xiva boyalıshı	+	-	+
			4) S. colina P a l l. -Alañ boyalıshı (xolmovaya)	-	+	+
			5) S. Foliosa (L) S h r a d.- Boyalısh	+	+	-
			6) S. iberica S e n n e n et P a u- Tuyaqarin	-	+	+
			7) S. micranthera B o t s h.- Aqsar	-	+	-
			8) S. paletzkiana L i t v. Cherkez	+	+	+
			9) S.richteri (M o q.) -K a r. et. L i t v.- Cherkez, Rixter solyankasi	+	+	+
		9. Girgensohnia B u n g e-Girgensoniya	G.oppositiflora (P a l l.)- Bozang	+	+	+
		10. Anabasis L.- Itsigak	1) A. aphylla L.-Itsigak	+	+	+
			2) A.gontscaravii I l j i n-Turkston ejevnigi	+	-	-
			3) A. salsa B e n t h. ex V o l k e n s- Biurgun	+	+	+
			4) A. undulata I l j i n- Biurg'un	+	-	-
		11. Nanophyton L e s s.- Nanofiton, Tashbiurg'un	N. sibirica (R a l l.) B u n g e- Tashbiurgun	+	-	-
		12. Halogeton C.A. M e y.- Galogeton	H. Glomeratus (B i e b.) C.A.M e y.- Galogeton	+	-	-
12	Plumbaginaceae J u s s.- Kermekdoshlar	Limonium M i l l. -Kermek, itsigak	L. Otolepis(S r e n k.) K u n t z e- Itsigak, kermak	+	+	-
13	Capparaceae J u s s.-Kovardoshlar	Capparis L.-Kovar, kovul	C. ovata D e s t.-Kovar, kovul, geul	+	+	+
14	Brassicaceae B u r n e t t-Karamdoshlar	1. Arabidopsis (DC.) H e y n h.-Arabidopsis	A. pumila (S t e p h) M. B u s c h -Arabidopsis pumila	+	+	+
		2. Spirorhynchus K a r. et. K i r.-Serponosik	S. sabulosus K a r. et. K i r.- Qum uraqburni	+	-	+
		3.Malcolmia R.Vr.- Malkolmiya	M. grandiflora (B u n g e) O.K u n t z e.-Katta bargli malkolmiya	-	-	+
		4.EuclidiumR.Vr.-Krepkoplodnik	Eu.syriacum (L) R.Vr.- Qargatirnoq, shıtır	+	+	+
		5. Alyssum L.-Momoqaltiroq	1) A.desertorum S t a p f.- Chul momoqaltirog'i	-	-	+
2)A. marginatum S e u d. ex. B o i s s. - Momoqaltiroq	-		-	+		

		6. Eruca M i l l. – Indov, inleu	E. sativa M i l l. – Ekma indov, inleu	-	+	-
		7. Crambe L. – Qatron	C. edentula F i s c h. et. M e y. ex. K o r s c h. – Tishsiz qatron	+	-	-
		8. Lepidium L. – Torol, mingbosh	1) L. latifolium L. – Keńgbargli torol, mingbosh	-	+	-
			2) L. perfoliatum L. – Teshikbarg torol, mingbosh	+	-	+
			3) L. ruderales L. – Sasiq torol	-	+	-
9. Nasturtium R.Vr. – Jeruxa, brunkeress	N. officinale R. Vr. – Jeruxa, brunkeress	-	+	-		
15	Tamaricaceae L i n k. – Yulg'undoshlar	Tamarix L. – Yulg'n, jıńıl	T. laxa W i l l d. – Yulg'un, jıńıl	+	+	+
16	Malvaceae J u s s. – Gulxayridoshlar	1. Abutilon M i l l. – Dağolkanop	A. theophrasti M e d i k. – Teofrast dağalkanopi, besbiyday	-	+	-
		2. Althaea L. – Altey, gulxayri	A. armenica T e n. – Arman gulxayrisi	-	+	-
17	Euphorbiaceae J u s s. – Sutlamadoshlar	Euphorbia L. – Sutlama, molochay	1) Eu. densa S c h r e n k – Sutlama, qozıqulaq	+	-	+
			2) Eu. nderiensis L e s s. – Sutlama, qozıqulaq	+	-	+
			3) Eu. irgisensis L i t v. – Irgiz sutlamasi	+	-	-
			4) Eu. seguieriana N e c k. – Seguera sutlamasi	+	-	-
			5) Eu. Sclerocyanthium (E u g. K o r. et M. P o p.) P r o k h., . Sclerocyanthium popovii P r o k h. –Qattiq bokal sutlama	+	-	-
18	Thymelaeaceae J u s s. – Timeleyadoshlar	Thymelaea M i l l. – Timeleya	Th. passerina (L) C o s s. et. G e r m. – Chumchuk timeleyasi	-	+	-
19	Fabaceae L u n d l e y – Dukkakdosshlar	1) Goebelia B u n g e – Talxak	G. alopecuroides (L) B u n g e – Sasiq buyon, oqmiya	-	+	-
		2) Sophora L. – Tuxumak	S. lehmannii B u n g e – Sasiq sho'p	+	-	+
		3) Ammodendron F i s c h. – Quyonsuyak	A. floribundum L i n g. – Quyonsuyak	+	-	-
		4) Medicago L. – Beda	M. lupulina L. – Qashqarbeda	-	+	-
		5) Melilotus M i l l. – Qashqarbeda	M. albus M e d i k. – Oq qashqarbeda	+	+	-
		6) Trifolium L. – Sebarga	M. repens L. – Urmalovci sebarga, oqbosh jongıshqa	-	+	-
		7) Eremosparton F i s c h. et M e y. – Eremosparton	1) E. aphyllum (P a l l.) F i s c h. et M e y. – Shpirgi, sigirquyriq	-	-	+
			2) E. laccidum L i t v. – Sipirgi, sigirquyriq,	-	-	+
		8) Sphaerophysa DC.- Krugloplodnik	S. salsula (P a l l.) D S. – Partildovuq	-	+	-
		9) Smirnovia B u n g e – Smirnoviya	S. turkestana B u n g e Partildovuq, turkectan smirnoviyasi	-	+	+
		10) Glycyrriza L. - Miya, buyan	G. glavra L.- Tuksiz miya, shrinmiya	-	+	-
2) G. zaissanica S e r g. – Boyan, shrinmiya	-		+	-		
11) Vicia L.-Boqla	V. angustifolia L. – Ensizbargli boqla	-	+	-		
20	Rutaceae	Haplophyllum	1) H. bungei T r a u t v. – Bunge	-	-	+

	J u s s. – Rutadoshlar	J u s s. – Toshbaqaut, tselnolistnik	tcelnolistnigi			
			2) H.obtusifolium L e d e b. – Topır bargli tcelnolistnik	+	-	+
21	Zygophyllaceae R. B r o w n i n F l i n d e r s – Tuyatovondoshlar	1) Peganum L. –Isiriq	P. harmala L. – Isiriq, ádraspan	+	+	+
		2) Zygophyllum L. – Tuyatovon	Z. eichwaldii C. A. M e y. – Tuyatovon	+	+	+
		3) Tribulus L.- Temirtikan	T. terrestrus L. – Temirtikan	-	+	+
		4) Nitraria L. – Oq tikan	N. sibirica P a l l. – Sibir selitryankasi, oq tikan	+	+	+
22	Bibersteiniaceae J. A g a r d h.- Bibershteinlar	Bibersteinia S t e p h. – Bibershteyniya, qontepar	V. multifida DC. – Bibershteyniya qontepar	+	-	-
23	Apiaceae L i n d l. – Soyabonguldoshlar	1) Ferula L. – Ferula, kovrak, shair	F. caspica B i e b. – Kaspiy kovragi	+	-	-
		2) Dorema D. D o n. -Dorema	D. sabulosum L i t v. – qum doremasi	+	-	-
		3) Chaerophyllum L. – Buten	C. prescottii DC. – Preskotta buteni	+	-	-
24	Dipsacaceae J u s s. To'ngiz taroqdoshlar	Cephalaria S c h r a d. – Cefhalaria	C. syrica (L.) – Suriya cefhalariasi	-	+	-
25	Asclepiadaceae R. B r o w n - Sutpechakdoshlar	Cynanchum L. – Sutpechak, tsinanxum	C. sibiricum W I l l d. – Sibir sutpechagi, sutpechak	-	+	-
26	Gentianaceae J u s s. – Gazako'tdoshlar	Centaurium H i l l. – Tsentaurium	C. meyeri (B u n g e) D r u s e – Meyer tsentauriumi	-	+	-
27	Convolvulaseae J u s s. – Pechakdoshlar	Convolvulus L. – Pechak	1) C. divaricatus R g l. et S c h m a l h. – Pechak	-	+	+
			2) C. Hamadae (V v e d.) V. P e t r. – Gamada parthagi, partek	-	-	+
28	Cuscutaceae D u m o r t. - Chirmovuqdoshlar	Cuscuta L. – Chirmovuq, zarpechak	1) C. approximata B a d.- Ingichka poyali chirmovuq, zarpechak	-	+	-
			2) C. Breviflora V i s – Sariq chup, maraz chup	-	+	-
			3) C. campestris V u n c k. – Sariq chup, marazgul	-	+	-
			4) C. cupulata E n g e l m. – Sariq chup	+	-	-
			5) C. lehmanniana B u n g e – Sariq chup, jorgemis	+	-	+
			6) C. mongyna V a h l. – Sariq chup jorgemis	-	+	-
			7) C. pedicellata L e d e b. - Sariq chup, merez chup	-	-	+
			8) C. chinensis L a m. – Xitoy chirmovuği, Sariq chup, merez chup	-	-	-
			9) C. pellucida B u t k. – Sariq chup, merez chup	+	-	-
			10) C. stapfiana P a l i b. –Stapova merezguli, sariq chup, merez chup	+	-	+
29	Boraginaceae J u s s. s.- Kampirchapondoshlar	1) Tournefortia L. – Turnefortsiya	T. sogdiana M. P o p. – Toshboqa juxari	+	-	+
		2) Heliotropium L. – Ko'kmaraz, g'ijlamos	1) H. arguzioides K a r. et. K i r. –Kukmaraz	+	+	+
			2) H. dasycarpum L e d e b. – Sertuk kukmaraz	+	-	+
			3) H. ellipticum L e d e b. –Ellipssimon	-	-	+

			kukmaraz(geliotrop) 4) H.micranthum (P a l l.) B u n g e – Kukmaraz, maydagúlli geliotrop	-	-	+
		3) Lithospermum L. – litospermum	L.arvense L.-Litospermum, atız vorobeynigi	-	+	-
		4) Cynoglossm L.- Qora ildiz	C.viridiflorum L.-Qoraildiz	+	-	-
		5) Trichodesma R. B r o w n. – Kampirchapon	T. incanum (B u n g e) D.C. – Oq tukli kampirchapon	-	+	+
30	Solanaceae J u s s. – Ituzumdoshlar	1) Solanum L. – Ituzum	1) S. dulcamara L. – Achchiq- chuchuk ituzum	+	-	-
			2)S.nigrum L.-Qora ituzum	-	+	-
			3) S. olgae P o j a r k.– Qizil ituzum	-	+	-
		2) Lycium L. – jangol	L. ruthenicum M u r r. – O‘qtikan,oqshengel, qaramiq	+	+	+
		3) Hyoscyamus L.- Mingdevona	1) H. niger L. – Qora mingdevona	-	+	-
		2) H. pusillus L. – Mingdevona	+	-	+	
		4) Datura L. – Bangidevona	D. stromanium L. – Bangidevona			
31	Scrophulariaceae J u s s. - Sigirquyriqdoshlar	1) Scrophularia L. – Muxallis	1) S.leucolada B u n g e-Oq navdali muxallis	-	-	+
			2) S. Turkomanica B o r n m. et S i n t– Turkman muxallisi	+	-	-
		2) Dodartia L. - Takasaqol	D. orientalis L. - Takasaqol	-	+	-
32	Orobanchaceae V e n t. – Shumg‘iya	1) Orobanche L. – Shumg‘iya	O. aegyptiaca P e r s. – Egipt shumg‘iyasi	-	+	-
		2)Cistanche H o f f m a n n. Et L i n k. – Ilonchup	1) C. flava (C.A. M e y.) K o r s h. – Sariq iloncho‘p	-	-	+
			2) C. salsa (C.A.Mey) G. B e c k – Ilonchup	-	-	+
33	Verbenaceae G a u m e S t. H i l a i r e – Tizimguldoshlar	Verbena L. – Tizimgul	V. officinalis L.- Dorivor tizimgul	-	+	-
34	Lamiaceae L i n d l e y – Labguldoshlar	1) Nepeta L. – Zufo (kotovnik)	N. cataria L. – Mushuk, zufosi	+	-	-
		2) Lalemantia F i s c h. et M e y. - Mallachoy	L. roylena (B e n t h.) B e n t. – Royl mallachoyi	-	+	-
35	Asteraceae D u m o r t. – Murakkabguldoshlar	1)Inula L.-Andiz (devyasil)	I. multicaulis K a r e l. – Kup poyali andiz	+	-	-
		2) Pulicaria G a e r t n. – Gul band (bloshnitsa)	P. vulgaris G a e r t n. (P.prostata G i l l b.) – yo‘yiq gulband	-	+	-
		3) Xanthium L. – Quytikan, oshagan	X. strumarium L. – Quytikan, oshag‘an	-	+	-
		4) Tanacetum L.- Dastorbosh, pijma	T. santolina G. W i n k l. – Santolina dastorboshi	+	-	-
		5) Artemisia L. – Shuvoq	1) A. repens P a l l. - Shuvoq	+	-	-
			2) A. scoparia W a l d s t. et K i t. – Quray	+	+	+
		6) Echinops L. - Qunduz	1)E. dubijanskyi I l i i n – Dubianskiy qunduzi	+	-	-
			2) E. Meyeri I l i i n – Meyer qunduzi	+	-	-
		7) Acanthalepis L e s s. – Akantolepis	A. orientalis L e s s. – Sharq akantolepisi	-	-	+
8) Acroptilon C a s s. – Kakra	A. repens (L.) DC. – Urmalovci kakra	+	+	-		

		9) Cichorium L. - Sachratqi	C. intybus L. –Oddi sachratqi	+	+	+
		10) Lactuca L. -Latuk, sutchup	1) L. orientalis B o I s s. – Sutchup,(latuk) 2)L.tatarica(L.) C.A. M e y. – Tatar sutchupi	+	-	-
36	Alismataceae V e n t. - Alismadoshlar	Alisma L. – Alisma, chastuxa	A. plantago – acuatica L. – Bargizubsimon alisma, bulduruqt	-	+	-
37	Juncaginaceae L.C. R i c h a r d. -Junkagindoshlar	Triglochin L. – Trigloxin	T. palustris L. – Botqoq trigloxini	-	+	-
38	Liliaceae J u s s. – Lologuldoshlar	1) Merendera R a m o n d. – Sangirayquloq	M. robusta B u n g e – Yirik sangirayquloq	-	+	+
		2) Allium L. – Piyoz	A. sabulosum S t e v. - Jua	+	-	+
		3) Rhinopetalum F i s c h. ex A l e x a n d. – Rinopetalum	Rh. Karelimi F i s c h. Ex A l e x a n d. – Rinopetalum	+	+	+
39	Amaryllidaceae J a u m e S t-H i I a i r e - Chuchmumodoshlar	Ixiolirion F i s c h – Chuchmuma	I. tataricum (P a l l) H e r b. – Tatar chuchmumasi	+	-	+
40	Poaceae B a r n h a r t – Boshogdoshlar	Sorghum M o e n c h. - Juxori	S. halepense (L.) P e r s. – Alep juxorisi, gumay	-	+	-
41	Araceae J u s s. - Kuchaladoshlar	Eminium (B l i m e) S c h o t t - Itkuchala	E. lehmannii (B u n g e) O. K u n t z e – Itkuchala	-	-	+

Qoraqalpog‘iston Respublikasi florasida zaharli usimliklarning botanik-geografik xudular bo‘yicha tarqalishi 2-jadvalda kursatilgan.

Jadval 2. Qoraqalpog‘iston Respublikasi florasida zaharli o‘simliklarning botanik-geografik hududlar bo‘yicha nisbiy tarqalishi

Usturt		Amudaryo deltasi		Qizilqum		Usturt, Amudaryo deltasi		Usturt, Qizilqum		Amudaryo deltasi, Qizilqum		Usturt, Amudaryo deltasi, Qizilqum	
Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%	Soni	%
30	19,6	31	20,2	23	15,0	4	2,6	19	12,4	9	5,9	21	13,7

Jadval 2 ning malumotiga ko‘ra, zaharli o‘simliklar asosan Usturt (19,6) bilan Amudaryo sohilida (20,2 %) ko‘p uchraydi. Qizilqumda (15 %) esa 23 tur zaharli o‘simliklar o‘sadigani aniqlandi.

Sutamalar turkimiga kiradigan zaharli o‘simliklar, asosan, Usturtda o‘sib, ikki turi Usturt va Qizilqumda uchradigani aniqlandi. Zarpechak turkumi vakillari: sariq chup va Starfova marazchupi Amudaryo sohili va Qizilqumda uchirasa, zarpechakning boshqa zaharli turlari faqat bir botanik – geografik hududida o‘shishi aniqlandi. Zaharli o‘simliklarning 13,7 % Usturt, Amudaryo deltasi va Qizilqum botanik – geogarafik hududda o‘sadi. Bu o‘simliklarga har qanday ekologik sharoit salbiy ta‘sir etmasligini ko‘ramiz.

Shunday qilib, zaharli o‘simliklar har qanday tuproq va iqlim sharoitlarida bemalol o‘sib, yashash uchun kurashda g‘oliblikni namoyon etmoqda.

Adabiyotlar

1. Ережепов С.Е. Ядовитые и вредные растение Каракалпакии. –Нукус: 1975.
2. Ережепов С.Е. Флора Каракалпакии её хозяйственная характеристика, использование и охрана. –Ташкент: «Fan» Уз ССР. 1978.
3. Коровина О.Н., Таджитдинов М.Т., Сарыбаев Б. Иллюстрированный определитель высших растений Каракалпакии и Хорезма,Том 1-2. -Ташкент: «ФАН» Уз ССР. 1982-1983.
4. Определитель растений Средней Азии (Критический конспект флоры) Том 1-V11. -Ташкент: «ФАН», Уз ССР. 1968-1983.
5. Сохобидинов С.С. Ўсимликлар систематикаси 2-кисм. -Тошкент: 1966.
6. Ҳамидов А., Набиев М., Одилов Т. Ўзбекистон ўсимликлари аниқлагичи. -Тошкент: «Ўқитувчи» 1987.
7. Мухамадхонов С., Жонгуразов Ф. Ўсимликшуносликка оид русча-ўзбекча изоҳли луғот. –Тошкент: «Мехнат»,1989.

РЕЗЬМЕ. Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi florasida o‘sadigan zaharli o‘simliklarning umumiy soni va ularning botanik-geografik hududlar bo‘yicha nisbiy tarqalishi bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается общее число видов ядовитых растений произрастающих во флоре Республики Каракалпакстан, а также их распространение по ботанико-географическом областям.

SUMMARY. The article describes the total number of species of poisonous plants growing in the flora of the Republic of Karakalpakstan, as well as their distribution in botanical and geographical areas.

**THE USE OF PERENNIAL VINES FOR VERTICAL LANDSCAPING
IN THE LANDSCAPING OF THE CITY OF SAMARKAND**

M.E.Shukurova – doctoral student

E.Z.Ravshanova – student

Institute of biochemistry of Samarkand state university named after Sharof Rashidov

Tayanch so‘zlar: lianalar, doimiy yashil, moslashish, ilashuvchan, morfologiya, ekologiya.

Ключевые слова: лианы, вечнозеленый, адаптационные, вьющееся, морфология, экология.

Key words: lianas, tropical, adaptation, climbing, morphology, ecology.

The development of Floriculture and planting in the regions of the Republic of Uzbekistan in order to popularize the secrets of domestic and foreign flower breeding, floriculture among the population, many practical projects are being carried out at the government level in the following years. In this regard, it is important scientific and practical to study, increase and popularize the biological characteristics of ornamental perennials suitable for the conditions of the city of Samarkand. We know that most urban open spaces will have a unique appearance, mainly due to the composition of plants and their unique location. In contrast, the same type of plant composition and its irregular placement often disrupt the harmony in the form of a noticeable landscape in the form of open space, which contradicts its functional tasks and prevents a person from gaining interest in the landscape. Within ornamental plants, lianas occupy a special place. These plants are little studied scientifically, these plants show a unique landscape. Lianas have formed their own life forms, appearance or appearance in nature, like other plants. Landscaping the facades plays an important role in improving the environment. Greening the facades in areas with high population density and a lack of vegetation serves as an optimal solution. Facade Greening systems differ from vertical greening in that ornamental plants are placed directly on the facades. Vertical greening is the greening of garden and park structures and facades of buildings with lianas. Through vertical greening, the following tasks are carried out in the urban environment: decorative function; increasing the green space by several times; disassembling and insulating the space; at the expense of protection against wind, sun and heat influences, an improvement in environmental and microclimate indicators is achieved. To this end, scientific research is carried out on the study, reproduction and introduction of perennial liana species suitable for soil-climatic conditions of Samarkand. Ornamental perennial liana species are found naturally in the flora of Uzbekistan. Perennial ornamental lianas reproduce using cuttings, leaves and seeds. The most important breeding for each species is under way.

Early scientific work on the morphology, Ecophysiology of lianas was carried out by A.Gumbolt (1806), X.Molla (1827), L.Palma (1827), H.Shenka (1892), I.G. Serebryakova (1962), F.N.Can be seen in the works of Rusanov (1970) and other scientists. Currently, lianas are studied in two groups:

1. Herbaceous (one or perennial)
2. Look like tree

Lianas are very common in tropical and subtropical areas, some of which can be several hundred meters (Calamus) long [3]. Scientists believe that the period of historical origin of the lianas was described as typical of the stone coal age of the Paleozoic era. A.I.Kolisnikov (1974) divides all lianas into two groups.

1. Leaf-shedder
2. Evergreen

The order, species, and systematics of lianas vary. For this reason, their homeland of origin is also different. Depending on the growth and development of lianas, several groups can be distinguished. They are robust and provide elasticity and creaminess to the plant's body. Perennial lianas mostly record leaves in early spring and

shed their leaves at the end of the autumn season. Some species are year-round. The flowers of ornamental lianas are umbrella, rosehip, solitary, Peaty, and the duration of fragrant, pungent-smelling flowering is 10-30 days, depending on the species. Accordingly, perennial lianas are distinguished from each other precisely in terms of flowers, leaves [3-4].

In order to compete with other plants in the development of plant evolution, lianas have embodied this vital form in themselves. Given the diversity of lianas, most scholars have recommended that they be studied in several groups. For example:

1. Leaning lianas (*Calamus, rubus caesius, rose*, etc).
2. Root-rotting lianas (*Campsis, hedera*, etc.) [8].
3. Chirping lianas (*Aristolochia, Lonicera, Wisteria, Actinidia*, etc).
4. Lianas growing by leaf band (*Clematis, Atragene*)
5. Pendant lianas (*Vitis, Ampelopsis, Parthenocissus, Passiflora*, etc.) [3].

The research was carried out in the Greenhouse of the Sharaf Rashidov Samarkand State University in Samarkand, which is considered the center of the Samarkand region, as well as in the Botanical Garden. In the course of studies, breeding methods of growing lianas clematis, hook-billed lianas were studied, involving rotting lianas through lonicera, wisteria, actinidia, leaf band. Perennial ornamental lianas reproduce well mainly from cuttings or seeds. Cuttings were taken from selected species. For reproduction, first of all, uninfected cuttings were selected. It was usually stored for 15-20 minutes in ornamental liana cuttings and a 1% solution of fungicide or potassium permanganate. The growth of plants in certain environments largely depends on the level of development of the root system. The strong growth and development of the plant root system plays a key role in the growth-development of the upper organs of the Earth [3].

Containers prepared for planting are prepared. Prepared cuttings are planted on top 1-2 cm apart, and the soil is laid 2 cm over the picking. Where the experiments were carried out, the average air temperature was ensured to be 20-25 grade. The light was 2500-3000 Lux and was observed for 40-45 days. It was observed that the growth indicator of your roots improved if humidity and ventilation were sufficient [1].

As a result of our research, lianas were described, which are especially distinguished by their decorative appearance and scenic features, which are rare in the city of Samarkand. A table of perennial lianas used in landscaping has been formed.

Lonicera japonica Thunb.

Division: *Magnoliophyta*
Class: *Magnoliopsida*
Family: *Caprifoliaceae*
Category: *Lonicera*
Species: *Lonicera japonica*
Thunb

Lonicera japonica is widely cultivated as an ornamental plant. High frost resistance. In the city of Samarkand, this species is suitable for urban conditions with its beautiful flowers and a long day of flowering in June-July. The scent of the *Lonicera japonica* flower is fragrant and spreads over tens of meters. The flowers of *Lonicera japonica* are bilingual white and yellowish. In autumn, a black spherical with a diameter of 3-4 mm of the fruit consists of several seeds [12].

Wisteria sinensis (Sims)
Sweet

Division: *Magnoliophyta*
Class: *Magnoliopsida*
Family: *Fabaceae*
Category: *Wisteria*
Species: *Wisteria sinensis* (Sims) Sweet

Wisteria sinensis is a liana with a decorative appearance with a perennial landscape. *Wisteria sinensis* blooms in the spring season from April to May, can also re-bloom in August-September. Flowers are

2-5 cm long purple, light purple, weakly scented, very dense inflorescences 15-30 cm long. Resistant to urban conditions and cold temperatures up to -25°C, grows very quickly[8]. In the city of Samarkand, today the glycine Liana is mainly planted on the streets, in gardens. Attracts the attention of people with the attractive appearance of their flowers.

Campsis radicans (L.)
Seem

Division: *Magnoliophyta*
Class: *Magnoliopsida*
Family: *Bignoniaceae*
Category: *Campsis*
Species: *Campsis radicans* (L.) Seem.

Campsis radicans are planted along the ground in trees, other plants, structures or corridors. Perennial ornamental liana growing up to 10 meters in length.

Campsis radicans forms a covering that densely covers buildings. The leaves are opposite and complex. It blooms mainly in the summer months. Widely used in decorative landshaft and vertical greening [12].

Table 1. RECOMMENDATIONS FOR THE ASSORTMENT OF PERENNIAL LIANAS FOR VERTICAL LANDSCAPING IN THE LANDSCAPING OF THE CITY OF SAMARKAND

№	The Species of name	Total length meter	Scenic ness		Drought resistant	Cold resistant	Reaction to light	Lifespan year	Dust resistance	Application
			Flower	Leaf						
1	<i>Parthenocissus quinquefolia</i> (L.) Planch	20-30		+	R.	R.	R.s.r	70	R.	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
2	<i>Wisteria sinensis</i> (Sims) Sweet	15-20	+	+	R	M.r	L.l.p	70	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
3	<i>Lonicera periclymenum</i> L.	10-15	+	+	R	R	L.l.p	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
4	<i>Lonicera caprifolium</i> L.	15	+	+	R	R	L.l.p	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
5	<i>Lonicera japonica</i> Thunb.	10	+	+	R	R	L.l.p	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
6	<i>Campsis radicans</i> (L.) Seem.	10	+	+	R	R	L.l.p	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
7	<i>Clematis serratifolia</i> Rehd	20	+	+	R	R	L.l.p	20	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
8	<i>Clematis jackmanii</i> T. Moore	3-4.5	+	+	R	R	L.L.p	20	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
9	<i>Schizandra chinensis</i> (Turcz.) Baill.	6-8	+	+	R	R	R.s.r.	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
10	<i>Menispermum dahuricum</i> DC. Lunosemyannik	4	+	+	R	R	L.l.p	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
11	<i>Hedera colchica</i> C. KoCh.	30	+	+	R	R	L.l.p	50	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences
12	<i>Hedera helix</i> L.	3-20	+	+	R	R	L.l.p	80	R	Pavilions are walls, fences, pergolas, fences

Conditional characters: R.- resistant. M.r.- Moderately resistant L.l.p.– Light loving plants. R.s.r. - relatively shade resistant

The table above lists 12 species of perennial ornamental Liana. Among the ornamental perennial lianas, the fastest growing is *Parthenocissus quinquefolia* up to 20-30 meters in total length. The flower of the listed lianas other than *Parthenocissus quinquefolia* is beautiful due to the nature of the scenery. The leaves, on the other hand, have 12 species of Liana that are also scenic. Perennial lianas on the table are all resistant to drought and Frost. *Parthenocissus quinquefolia* and *schizandra chinensis* are relatively shade tolerant, *wisteria sinensis*, *lonicera periclymenum*, *lonicera japonica*, *campsis radicans*, *clematis serratifolia*, *clematis jackmanii*, *schizandra chinensis*, *menispermum dahuricum*, *hedera colchica*, *hedera helix* are light-loving plants. The habitable lianas are *Hedera helix* 80 years, *parthenocissus quinquefolia* and *wisteria sinensis* 70 years, *lonicera periclymenum*, *lonicera caprifolium*, *lonicera japonica*, *campsis radicans*, *schizandra chinensis*, *menispermum*

dahuricum, *hedera colchica* 50 years, *clematis serratifolia*, *clematis jackmanii* 20 years. All types of lianas in the table have high dust resistance. Ornamental perennial lianas are used in the decoration of pavilions, walls, fences, pergolas, fences. (Table 1)

It was noticed that the studied species of liana in tropical and temperate climates exhibit features characteristic of the region. In the conditions of the Samarkand region, an increase in air temperature leads to a decrease in soil moisture. To do this, it is desirable to constantly monitor humidity and temperature in areas where liana species are planted. The studied species of liana reproduce well mainly by seeds and cuttings with high germination. *Hedera helix* is widely used in the landscaping of the city of Samarkand, mainly because of its evergreenness and longevity during the four seasons of the year. All perennial vines are resistant to drought, frost, pollen.

References

1. Przywara L., Pandey K. K. Sanders P. M. Length of stigmata as an indicator of ploidy level in *Actinidia deliciosa* // N.Z.J. Bot. 1988. 26. № 2. -P. 179-182.
2. Balagurova Compiled A. M. Opit introduksii vidov Roda *Actinidia* Lindl. V usloviah G. Tashkenta // Dendrology Uzbekistana. Organization: Science, 1975. T. VI. S. 177-226.
3. Kalmykova Compiled A. L. Ispolzovanie Lian V vertikalnom ozelenenii naseleennykh punktov stepi I lesostepi Povoljya. Diss. ... Kand. s / X naok. -Volgograd: 2009. -P.159.
4. Liani, biology IX I ispolzovanie. -L.: "Nauka", 1973. -P.260.
5. Denisov N.I. Derevyanistie Liani Rossiyskogo Dalnego Vostoka: biology, introduction, ispolzovanie, ohrana. Diss. ... Doc.. Biol. Nauk. -Vladivostok: 2004. -P. 376.
6. Falkova T.V., Donyushkina E. A., Fursa D. I., Smirnova T. A. Ustoychivost vidov clematisa razlichnogo ekologo-geograficheskogo proiskhozhdeniya v atmosfernoy zasukhe. Ecology. 1987. № 6. -S. 64-67.
7. Ismailov M.I. Itogi introduksii drevsnix Severnoy Ameriki v Tsentralnom botanicheskom Sadu // izv. MOST RT. OTD. Biol. I MED. Nauk. 2001a. № 1 (142). -S. 49-70.
8. Shikanyan T.D. Azbuka manziltного design. -M.: Gladez Boxing, 2010. -P.144.
9. Belinskaya N.K., Shokova R.N. Zasuxoustoychivost Lian iz Roda *Clematis* (Ranunculaceae) // Botanichesky Journal. 1977. T. 62. № 9. S. 1341-1345. <https://uztext.com/45796-text.html>
10. Adilov Z.H. Landscape design. Tutorial. ODG 712.00: 712.4.01. -Tashkent: 2021. -P. 280.
11. <https://tekhnosfera.com/urboekologicheskij-podhod>.
12. Эргашева Г.Н. Исторические аспекты по интродукции, география распространения и испытания в культуре древовидных лиан. -Петрозаводск: 2017, -С. 694-699.

REZYUME. O'rganilgan liana turlari tropik va mo'tadil iqlim mintaqaga xos xususiyatlarni o'zida namoyon etganligi kuzatildi. Samarqand viloyati sharoitida havo haroratining ortishi tuproqdagi namlikning kamayishiga olib keladi. O'rganilgan liana turlari asosan urug' va qalamchadan yaxshi ko'paytirildi unuvchanligi yuqori. Samarqand shahrini ko'kalamzorlashtirishda asosan yilning to'rt faslida doimiy yashil va uzoq umr ko'rganligi uchun *hedera helix* dan keng foydalanishni joriy etildi.

РЕЗЮМЕ. Было замечено, что изученные виды лианы в тропическом и умеренном климате проявляют в себе черты, характерные для региона. В условиях Самаркандской области повышение температуры воздуха приводит к снижению влажности почвы. Изученные виды лианы хорошо размножаются преимущественно семенами и черенками с высокой всхожестью. В озеленении города Самарканд широко используется *Hedera helix*, в основном из-за его вечнозелености и долголетия в течение четырех сезонов года.

SUMMARY. It was noticed that the studied species of liana in tropical and temperate climates exhibit features characteristic of the region. In the conditions of the Samarkand region, an increase in air temperature leads to a decrease in soil moisture. To do this, it is desirable to constantly monitor humidity and temperature in areas where liana species are planted. The studied species of liana reproduce well mainly by seeds and cuttings with high germination. *Hedera helix* is widely used in the landscaping of the city of Samarkand, mainly because of its evergreenness and longevity during the four seasons of the year.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI OYKONIMLERIN RAYONLASTIRIW MASELELERI

O.O.Baltabayev – geografiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, doktorant

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: toponim, oykonim, rayon, rayonlashtirish, kartografik usul.**Ключевые слова:** топоним, ойконим, район, районирование, картографический метод.**Key words:** toponym, oikonym, region, zoning, cartographic method.

Kirisiv. Toponimlar – jer betindegi barlıq tábiyiy hám jasalma obyektlerdiń atamaların óz ishine aladı. Olar ádette belgili bir tilde payda boladı hám sol tilde sóylesiwshi xalıqlardıń lingvistikalıq hám mádeniy miyrasınıń bir bólegi bolıp esaplanadı. İnsanlar ózleriniń jergilikli geografıyalıq atamaları menen maqtanış etedi, sebebi bul atamalar olardıń tariyxın, milliy xarakterin ózinde sáwlelendiredi. Ásirese, jergilikli atamaları úyreniw hár bir mámleket, xalıq tariyxın úyreniw, milliy tildi rawajlandırıwda áhmiyetli derek esaplanadı.

Geografıyalıq atamalar óz ózinen payda bolmaydı, bálkim olar ózleriniń orınlaytuǵın wazıypalarınan kelip shıǵıp, hár qıylı toponimikalıq nızamlıqlar tiykarında payda boladı. Geografıyalıq atamaları úyreniw procesi sol aymaq tábiyiy sharaytı, tábiyat komponentlerinen xabardar bolıwı talap etedi. Sonday-aq, aymaqlar toponimiyasınıń ózine tánligi, tariyxı tamırları hám mádeniy miyras elementi sıpatındaǵı áhmiyeti, qalıplesiw hám ózgeriwine tásir etiwshi social-geografıyalıq faktorlardı da kompleks túrde ashıp beriwge úlken itibar beriledi. Sol tiykarda Qaraqalpaqstan Respublikası oykonimlerin bir pütün aymaqlıq sistema sıpatında social hám mádeniy geografıyalıq jaqtan kompleks izertlew úlken áhmiyetke iye. Toponimlerdiń eń keń tarqalǵan túrlerinen biri bolǵan xalıq jasaw orınlarınıń atamaları – oykonimlerdi úyreniwshi taraw oykonimika (grekshe, oykos – “úy”, “jasaw orını”, “mákan”) dep ataladı [8:93]. Oykonimler qala, qalasha (posyolka), awıl sıyaqlı elatlı punktlerdiń atamalarınan ibarat.

Jumistıń maqseti hám wazıypaları. Jumistıń maqseti Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵın oykonimleriniń ózgeshelikleri tiykarında rayonlastırıwdan ibarat. Usı maqsetti ámelge asırıwda tómendegi wazıypalar belgilep alındı: 1. Toponimikalıq rayonlastırıw boyınsha usı tarawdaǵı belgili toponimist alımlardıń pikir hám tájiriybelerin úyreniw; 2. Respublika oykonimleriniń stratigrafıyalıq, leksika-semantikalıq, topoterminologiyalıq ózgesheliklerin ilimiy analizlew tiykarında respublikanı oykonimikalıq rayonlastırıw hám kartasın islep shıǵıw.

Tiykarǵı bólim. Hámmeimizge belgili, tábiyiy ortalıqtıń hár túrliligi, jergilikli xalıqlardıń tariyxı, ekonomikası hám mádeniy turmıs tárizi, til ózgeshelikleri geografıyalıq atamalarıń aymaqlıq ózgesheliklerin payda etedi. Bul ózgeshelikler bolsa toponimikalıq rayonlastırıwdıń tiykarǵı kriteriyası sıpatında xızmet etedi. Rayon – bul aymaq (geotoriya) ózin qalıplestiriwshi elementlerdiń jıyındısı boyınsha basqa aymaqlardan birdeyligi, quramlıq elementlerdiń óz ara baylanıslılıǵı, bir pütünligi menen anıq kórinetuǵın aymaq (geotoriya), bunda birlik – bul aymaq rawajlanıwınıń obyektiv shárti hám nızamlı nátiyjesi esaplanadı [1:67]. V.A.Juchkevich toponimikalıq rayonlastırıw boyınsha eń kóp ilimiy miynetlerdi baspadan shıǵarǵan belorusıyalı geograf qanıge esaplanıp, usı rayonlastırıwdıń tiykarǵı principleri sıpatında geografıyalıq (aymaqlıq), lingvistikalıq hám tariyxıy principlerdi kórsetip ótken [4:166]. Alım óziniń Aldıńı Awqam aymaǵın siyasiy-administrativlik bóliniw torı sheńberinde 30 toponimikalıq rayonǵa hám olardı jas jaǵınan 9 toparǵa

ajratqan. Ózbekstan, atap aytqanda, Qaraqalpaqstan tiykarınan áyyemgi dáwir toponimleri keń tarqalǵan aymaqlar sıpatında kórsetip ótilgen [3:112-113].

Rossiyalı geograf alım A.G.Manakov bolsa, formant usılı tiykarında Rossiyanıń Evropadaǵı bólimi, Ukraina hám Belorusıyanı toponimikalıq rayonlastırǵan. Bunda Shıǵıs Evropa tegisligindegi elatlı punktleriniń atamalarında slavyan toponimikalıq formantları– prefiksler, suffiksler hám qosımshalardıń ushırasıwı kartografıyalıq usul járdeminde statistikalıq jaqtan analizlengen. Shıǵıs Evropa tegisliginiń túrli bólimleri toponimleri quramında belgili bir “tus” (belgi) qosatuǵın belgili bir formantlardıń ústemligi anıqlanǵan hámde sol tiykarda úyrenilgen regionı 7 toporegionǵa bólgen [5:6].

Ilimiy ádebiyatlarda járiyalanǵan Ózbekstan aymaǵın toponimikalıq rayonlastırıwdıń birǵana (jalǵız) tájiriybesin A.Nizomov, G.Raximova, N.Rasulovaniń 2013-jılda baspadan shıqqan “Toponimika” atamasındaǵı oqıw qollanbasında kóriw múmkin. Usı avtorlar Ózbekstan aymaǵın Tashkent-Mirzashól, Zarafshan, Qızılqum, Tömengi Ámiwdárya, Ústirt, Fergana, Surxandárya, Qashqadárya sıyaqlı 8 toponimikalıq rayonǵa bólgen [7:60-67] hám olarǵa tómendegishe sıpatlama berilgen.

Tashkent-Mirzashól toponimikalıq rayonu Sırdáryanıń orta aǵımı Shırshıq hámde Ahangaran alaplarında jaylasqan bolıp, Tashkent-Mirzashól batıǵın óz ishine aladı. Toponimikalıq rayonda “kent” qosımtalı atamalar arealı keń tarqalǵanlıǵına itibar qaratilǵan.

Qızılqum toponimikalıq rayonu Ámiwdárya hám Sırdárya aralıǵında jaylasqan bolıp, Qızılqumniń Ózbekstanǵa qarastlı bólimin óz ishine aladı. Rayonda salıstırmalı kóp tarqalǵan toponimler túrli gidronimler bolıp, olar tiykarınan qudıqlar ataması menen baylanıslı túrde qalıplesken geografıyalıq atamalar esaplanadı. Ulıwmalıq esapta 100 ge jaqın toponimler “qudıq” terminini, 20 dan artıǵı bolsa “taw” terminini járdeminde payda bolǵanlıǵı atap ótilgen.

Zarafshan toponimikalıq rayonu Zarafshan alabınıń orta hám tömengi bólimlerin óz ishine aladı. Toponimikalıq rayonniń shıǵıs hámde batis bólimlerinde soǵdiy, parsı ózekli, oraylıq bólimlerinde bolsa, túrkiy ózekli toponimler keń tarqalǵan. Aymaqta jigirmadan artıq “taw” qosımtalı oronimler arealı bar ekenligi rayonniń ózgesheligi sıpatında ajratıp kórsetilgen.

Qashqadárya toponimikalıq rayonu Qashqadárya alabın óz ishine aladı. Bul jerde stratigrafıyalıq qatlamnıń barlıq qatlamları anıq kórinip turadı. Toponimikalıq rayon etnotoponimlerge baylıǵı menen ajırılıp turıwı tilge alınǵan.

Surxandárya toponimikalıq rayonu respublikamızdıń qubla bóliminde jaylasqan Surxandárya basseynin óz ishine aladı. Arqa, shıǵıs hám batis táreplerden oronim hám gidronimlerdiń kópligi, oraylıq bólimi pás tawlar, qublada bolsa, shól tegislikler menen baylanıslı oronimlerdiń kópligi, stratigrafıyalıq qatlama túrkiy hámde parsı ózektegi kórinisleri gegemonlıq etiwı hám “qorgan”, “abad” qosımtalı oronimler arealınıń anıq kóriniwı usı toponimikalıq rayonniń tiykarǵı ózgeshelikleri sıpatında kórsetilgen.

Tómengi Ámiwdárya toponimikalıq rayonu Xorezm alabı hám Aral boyınıń qubla ayaqların óz ishine alǵan. *Ob, jap, arna* terminli gidronimlerdiń tarqalǵanlıǵı, oykonimlerdiń quramında “qala” terminli arealdıń qalıpleskenligi, etimologiyası belgisiz bolǵan áyyemgi iran tilli ózektegi toponimlerdiń bolıwı, arqa hám qubla ayaqları oronimleri shól relyefine tán túrde qalıpleskenligi toponimikalıq rayonnıń ózine tán ózgeshelikleri sıpatında kórsetip ótilgen.

Ústirt toponimikalıq rayonu Ústirt platosınıń Ózbekstangá tiyisli aymaǵın óz ishine aladı. Toponimikalıq rayonda barlıq túrdegi geografıyalıq atamalar júdá siyrek túrde tarqalıwı, geografıyalıq atamalar tiykarınan, batıqlar, biyiklikler túrindegi oronimler ekenligi, gidronimlerdiń barlıq kórinisindegi túrleri kem ushırasıwı toponimikalıq rayonnıń ózine tán ózgesheligi sıpatında kórsetilgen.

Fergana toponimikalıq rayonu Fergana oypatlıǵınıń Ózbekstan aymaǵındaǵı bólimin óz ishine aladı. Gidronimlerdiń patamonim túrleri keń tarqalǵanlıǵı, limnonimlerdiń tawlı ayaqlarda siyrek ushırasıwı, qubla-batis hámde arqa-batis bólimlerinde soǵd, parsı ózektegi toponimlerdiń, qalǵan barlıq ayaqta túrkiy ózekli toponimlerdiń tarqalǵanlıǵı, sonday-aq, toponimlerdiń basqa túrlerge salıstırǵanda oykonimler muǵdar jaǵınan jetekshiligi rayonnıń tiykarǵı ózgeshelikleri sıpatında kórsetip ótilgen.

Bul rayonlastırıw sxemasında Ózbekstannıń barlıq aymaǵı alınǵan bolıp, bul tájiriye kóbirek tiyisli ilimiy mashqalanıń ulıwmalıq túrde qoyılıwı menen sıpatlanadı. Atap aytqanda, kórilip atırǵan jumısta toponimikalıq rayonlastırıwdıń anıq kriteriyaları kórsetilmegen, toponimler quramınıń statistikalıq (muǵdarlıq) analizi ámelge asırılmaǵan hám ajratılǵan toponimikalıq rayonlar kesiminde óz ara salıstırılmaǵan, rayonlastırıw tek ǵana bir aymaqlıq dáreje (tekshe)de ámelge asırılǵan. Sonıń menen birge, bunda tek ǵana oykonimler emes, bálkim, toponimlerdiń barlıq túrleri rayonlastırıw obyektı sıpatında alınǵan.

Izertlew procesinde Qaraqalpaqstan Respublikasında házirgi waqıtta bar bolǵan barlıq oykonimlerdiń quramı (1-yanvar 2021-jıl maǵlıwmatı boyınsha 12 qala, 26 qalasha (posyolka) hám 1113 awıllıq elatlı punktleri, yaǵnıy jámi 1151 elatlı punkt bar) rayonlar kesiminde úsh tárepten úyrenildi, anıq muǵdarlıq, statistikalıq tiykarında analizlendi hám ulıwmalastırıldı. Bular – til tárepten, yaǵnıy spektral-stratigrafıyalıq, mazmun, yaǵnıy leksika-semantikalıq hámde sóz jasalıwı jaǵınan, yaǵnıy terminologiyalıq tárepleri esaplanadı. Ámelge asırılǵan analizlerdiń ulıwmalastırılıwı Qaraqalpaqstan Respublikası oykonimiyasındaǵı aymaqlıq qatlamlardıń anıq ajratıp alınıwına imkan berdi [2].

Bunda, eń aldǵı menen Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tórt qubla, yaǵnıy Ámiwdárya, Beruniy, Ellikqala hám Tórtkúl rayonları hámde respublikanıń basqa ayaqları ortasında oykonimiyanıń túrli ózgesheliklerindegi aymaqlıq ayırmaşılıqlar kózge taslanadı. Atap aytqanda, oykonimlerdiń til strukturasına itibar berilse, tórt qubla rayonda oykonimlerdiń tiykarǵı bólimi, yaǵnıy 77,3% ózbekshe, respublikanıń qalǵan bóliminde bolsa barlıq oykonimlerdiń 88,5% qaraqalpaqsha. Sol sebepli, Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵı oykonimiyasınıń til quramı jaǵınan eki – **Arqa** hám **Qubla oykonimikalıq rayonǵa** ajratıw tiykarlı dep tabıldı.

Hár eki oykonimikalıq rayonda rayonlar kesiminde oykonimlerdiń leksika-semantikalıq hámde terminologiyalıq jaqtan quramı úyrenilgende, ayırım ishki ózgeshelikler baqlandı. Sol ózgesheliklerdi esapqa alıp,

Qaraqalpaqstannıń Arqa hám Qubla oykonimikalıq rayonları quramında bir neshe kishi oykonimikalıq rayonlardı ajratıw múmkin.

Arqa oykonimikalıq rayon aymaǵında jámi 767 oykonim bar bolıp, sonnan 679, yaǵnıy 88,5%, qaraqalpaqsha oykonimler esaplanadı. Rayon oykonimleriniń leksika-semantikalıq quramı hámde payda bolıwında qatnasqan topoterminler jaǵınan aymaqlıq ózgeshelikleri bar. Olardı esapqa alıp, Arqa oykonimikalıq rayondı tórt, yaǵnıy **Aral boyı** (Bozataw, Moynaq hám Taxtakópir rayonları), **Arqa-shıǵıs** (Kegeyli, Nókis, Qaraózek hám Shımbay rayonları), **Batis** (Shomanay hám Qońırat rayonları) hám **Oraylıq** (Nókis q., Qanlıkól, Taqiyatas hám Xojeli rayonları) **kishi oykonimikalıq rayonlarǵa** bóliw múmkin.

Bozataw, Moynaq hám Taxtakópir rayonı oykonimlerin Aral boyı kishi oykonimikalıq rayon sıpatında ajratıw múmkin. Bul jerdegi jámi 88 oykonimniń 41, yaǵnıy 46,6% gidronimlerden payda bolǵan oykonimlerden ibarat. Sebebi, aldın bul jerde kól, dárya ózekleri kóp bolǵan hám xalıq awıllardıń jaylasıwın belgilew (identifikaciyalaw) ushın kóbirek suw obyektlerinen paydalanǵan, yaǵnıy awıl qaysı suw obyektı jaqında jaylasqan bolsa, kóbinese xalıq qorǵanına tiyisli gidronim boyınsha atama qoyatuǵın bolǵan. Házirgi kúnge kelip bul kól hám dárya ózekleriniń kópshiligi qurıp joq bolıp ketken, biraq awıllardıń atamaları sol ayaqlardıń tariyxıy gidrografıyasın bildiretuǵın derek yamasa ózine tán “iz” bolıp turıptı. Bul kishi rayon oykonimleriniń payda bolıwında *kól* hám *ózek* topoterminleri jámi oykonimlerdiń 20, yaǵnıy 22,7% qatnasqan.

Arqa-shıǵıs kishi oykonimikalıq rayonǵa kiriwshi Kegeyli, Nókis, Qaraózek, hám Shımbay rayonlarında jámi 389 oykonim bar bolıp, sonnan 203, yaǵnıy 52,2% etnooykonimlerden ibarat. Bul jaǵday arqa-shıǵıs kishi oykonimikalıq rayonnıń eń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Etnooykonimlerdiń keń tarqalǵanlıǵı usı ayaqlarda ótken tariyxıy dáwirlerde qaraqalpaqlardıń urıw-qawimleri kól hám jaqlar boyında jasaǵanlıǵı menen baylanıslı. Sonday-aq, bul kishi oykonimikalıq rayonda oykonimlerdiń 97, yaǵnıy 24,9%, *awıl* topotermini qatnasında payda bolǵan bolıp, bulda onıń ózine tán ózgesheligin belgilep beredi.

Qońırat hám Shomanay rayonları aymaǵı Batis kishi oykonimikalıq rayon sıpatında ajratılıwı múmkin. Bunda oykonimiyanıń tiykarǵı leksika-semantikalıq ózgesheligi zamanagóy (standart) oykonimlerdiń kópligi menen baylanıslı. Kishi rayonda jámi 153 oykonim bolıp, sonnan 72, yaǵnıy 47% zamanagóy (standart) atamalardan ibarat. Jańa ózlestirilgen jerlerdiń kópligi Ústirt platosında jaylasqan xalıq jasaw orınlarına zamanagóy (standart) atamalarıń qoyılıwı hám keyingi jıllarda húkimet tárepinen kóplegen atamalarıń almasıwı zamanagóy (standart) atamalarıń ústemlik etiwine sebep bolǵan. Oykonimlerdiń payda bolıwında qatnasqan topoterminlerden eń úlken úles (7,2%) *awıl* topoterminine tiyisli.

Nókis qalası, Qanlıkól, Taqiyatas hám Xojeli rayonları Oraylıq kishi oykonimikalıq rayon sıpatında ajratıldı. Bul kishi oykonimikalıq rayonnıń ózine tán ózgesheligi jergilikli oykonimiyanıń leksika-semantikalıq quramında gidronimlerden payda bolǵan oykonimler, etno hám antropooykonimlerdiń úlesleri bir-birine júdá jaqınlıǵı menen sıpatlanadı. Bul aymaқта xalıq jasaw orınlarına atama beriwde tariyxta urıw-qawim atamaları, jaqın jaylasqan suw obyektleri, sonday-aq, urıwlarındaǵı baylar hám aqsaqaldıń ismleri keń qollanıǵan. Usı kishi oykonimikalıq rayonda jámi 137 oykonim bar bolıp, sonnan

LANDSHAFTLARDAN FOYDALANISHDA TURLI YONDASHUVLARNING QO‘LLANILISHI

P.A.Xasanov – tayanch doktorant

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: landshaftlar, yondashuv, foydalanish, antropogen, nazariy, atrof-muhit, ekologik, metodlar.

Ключевые слова: ландшафты, подход, использование, антропогенные, теоретические, экологические, экологические, методы.

Key words: landscapes, approach, use, anthropogenic, theoretical, environmental, ecological, methods.

Kirish. Bugungi kunda landshaftlarga bo‘lgan yondashuvlar har qanday xo‘jalik tarmoqlarida, xususan qishloq xo‘jaligi, suv xo‘jaliklari, o‘rmon xo‘jaligi, dehqon xo‘jaliklari va boshqa xo‘jalik tarmoqlarini atrof muhit muhofazasini hisobga olgan holda ekologik jamiyat qurish, loyihalashtirish inobatga olinadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining UNEP atrof-muhit bo‘yicha yetakchi global organ bo‘lib, ushbu tashkilot iqlim o‘zgarishi, tabiat va biologik xilma-xillikning yo‘qolishi va ifloslanishi kabi sayyoraviy inqirozning asosiy sabablarini o‘rganish orqali keng jabhada transformatsion o‘zgarishlarni amalga oshirmoqda [15]. Jumladan, O‘zbekiston ham UNEP va IUCN xalqaro tashkilotlariga a‘zo davlatlardan biridir. Landshaft komplekslarini o‘rganish va oqilona foydalanishda bu tashkilotlarning dunyo miqyosida o‘rni katta hisoblanadi.

Tabiiy geografik muhit va undagi tarkibiy qismlarini o‘rganish asnosida 20-asrning boshlariga kelib, fanning tadqiqot obyektini tizimlashtirishda fanlararo modifikatsion shaklda, bir butun bog‘langan komponentlar to‘plami sifatida ko‘rib chiqish zarurati tug‘ildi. Albatta fanning shakllanishida V.V.Dokuchayev va A.Gumbold kabi olimlarning qarashlari asos bo‘lgan edi.

Asosiy qism. Geografiya fanlari tizimida - tabiiy-hududiy komplekslar - landshaftlarni, ularning morfologik birliklarini, xususiyatlarini o‘rganadigan landshaftshunoslik fani paydo bo‘ldi. Karl Troll tomonidan “landshaft ekologiyasi” (gorizontal va vertikal) qarashlari 1930-yillarning oxirida taklif etildi. Landshaftlarni idrok etishda ikkita talqin vujudga keldi. N.L.Beruchashvili landshaftni landshaft-tasviriy tuzilmani tashkil etuvchi va hududning o‘ziga xosligini belgilovchi tabiiy, tarixiy, ma‘daniy, an‘anaviy ekologik boshqaruv va boshqa komplekslarning o‘zgaruvchan birikmasi sifatida tushunadi [1,11].

Tizimli yoki raqamlashtirilgan - landshaft yondashuvi asosida katta maydonga ega obyektlarni xarita yordamida o‘rganish, loyihalash hamda ulardan foydalanishda eng maqbul yechimdir. Qishloq xo‘jaligi, chorvachilik, tog‘-ko‘kon sanoati yerlari kabi hududlardan unumli foydalanish, biologik xilma-xillikni saqlash, inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta‘minlaydi (1-rasm).

1-rasm. Landshaftlardan foydalanishda turli yondashuvlar.

Landshaftlardan foydalanishda yondashuvlarning mazmun mohiyati hududni tabiiy-hududiy komplekslar majmui sifatida o‘rganish bo‘libgina qolmay balki hududning landshaft strukturasi, uning dinamik tahlilini, barqaror rivojlanishdan tashqari ta‘silarga bo‘lgan qarshilik kuchini baholashni, va eng ustuvor jihatlarni hisobga olinishni taqazo etadi. Metodologik yondashuvni amalga oshirishda landshaft xaritasini tuzish hamda landshaftni aniqlash asosida ma‘lum bir hududning keyingi tahlili ishlab chiqiladi. Landshaft xaritalari asosida o‘rganilayotgan hududdagi tabiiy geografik jarayonlar, hodisalar va boshqa vaziyatlarning, “o‘tmish-hozir-kelajak” rejalashtirilgan umumiy xulosasi olinadi. Yondashuv orqali hududdagi tabiiy komplekslarning o‘ziga xosligi aniqlanib, tabiiy sharoitlarini hisobga olib, tabiiy resurslarni baholash mumkin.

Landshaftlardan to‘g‘ri va oqilona foydalanish masalasi hozirgi kundagi kun tartibidagi masala bo‘lib turibdi. Masalan, agar arid iqlim mintaqalarida tuproq va o‘simlik qoplami harakteriga qarab baholansa, cho‘l va chalacho‘llar maydoni quruqlikning 43% ini ishg‘ol etadi. Arid iqlim mintaqasida sug‘oriladigan yerlar maydoni 260 mln ga, qolganlari lalmi yerlar va yaylovlardan iborat [3]. Landshaft boshqaruvi kontseptsiyasi so‘nggi yillarda global ravishda ummalashayotgan muhim amaliyot hisoblanadi. Yondashuvlarning har hil variantda namoyon bo‘lishi, juda ko‘plab talqinlar asosida kechayotgan bo‘lsada, keng qamrovlarning barchasi inson va uning keyingi istiqbollari haqidadir. Misol qilib biologik xilma-xillikni saqlashning ustuvor yo‘nalishlari, iqlim o‘zgarishiga doir chora va tadbirlar, atmosfera havosini ifloslanishini oldini olish, tuproqlarning xossa va xususiyatlarini saqlash, tog‘-ko‘kon sanoati hududlarining tabiatga bezararligini oshirish, suv xo‘jaligi kabi masalalarda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kundagi ekologik muammolarni oldini olishda insoniyatning boshqa bir sivilizatsion ko‘rinishga o‘tishini talab qiladi. Bunga esa jamiyatning barcha qatlami bir xil javob qaytarmaydi. Masalan ba‘zi davlatlar xalqaro kelishuvga ko‘ra ishlab chiqilgan konsepsiyalarga amal qilmaydi, yoki to‘liq emas. Bunda jamiyatning tayyorligi emas balki iqtisodiy-ijtimoiy muhit sababchi bo‘ladi. Landshaftlardan foydalanishdagi yondashuvlar tabiiy muhit va iqtisodiy sektor(korxonalar, tashkilot, muassasalar)lar, davlat, mintaq va dunyo miqyosidagi umumiy hamfikirlikni, shartlarni bajarishni anglatadi. Har bir hududning landshaftlarida ekologik muvozanat buzilishi mavjud bo‘lib, yondashuv va yechimlar orqali tizimlashtirilsagina natija beradi.

Landshaft yondashuvlarining har turlichaligiga qaramay Jeffri Sayer va hamkasblari (2013) ishlab chiqqan 10 ta tamoillar asosida yahlit bo‘lgan tizim ko‘zga tashlanadi, biroq insoniyatga to‘laqonli yet-

kazish oson ish emas. Tajribalarga tayanilsa, adaptiv va integratsiyalashgan boshqaruv tizimlarini joriy etilishi orqali landshaftlarning har bir komponentlari hamda ulardagi tabiiy jarayonlar bilan birga barqarorlikka erishiladi [4,6,7].

Shuni e'tiborga olish kerakki, foydalanilayotgan landshaft hududi inson tomonidan sezilarli darajada o'zgartirilgan bo'lib, hozirgi qiyofasi, tabiiy hamda antropogen omillarning o'zaro uyg'unlashuvidan hosil bo'ladi. Albatta, fazoviy texnologiyalar (GAT) asosida juda ko'plab yondashuv va loyihalarning tezkorligi oshishi, aniq ma'lumotlarning yig'ilishi osonlashuvi kuzatiladi. Faqat hududning tahliliy yondashuvi har bir komponentlarning alohida xulosasiga tayanadi, chunki bitta komponentga tegishli jarayon boshqa komponentga sezilishi kam yoki sekin bo'lishi mumkin. Landshaftlarning har bir tarkibiy qismidagi xususiyatlarni hisobga olib, antropogen ta'sir ko'lamini aniqlash bilan yondashuv shakllantiriladi [9,10,12].

Landshaftlarning eng barqaror qismlari: relyef, tuproq, iqlim elementlari, kabi asosiy qismlar bilan tavsiflanadi. Landshaftlardan foydalanishda landshaft xaritasidan tashqari har bir tarkibiy qismning alohida xaritasi va ma'lumotlari to'planib qayta tahlil qilinadi. Masalan: har bir hududning muhandislik-qurilish sharoitlarini baholashda tabiiy sharoitlarning xususiyatlari, geologik, geomorfologik strukturasi, yer osti va yer usti suvlari kabi jarayon, hodisalar, shuningdek inson-ta'sirida tabiiy muhitda qanchalik o'zgarishlar sodir bo'lganligi bilan belgilanadi. Qazib oluvchi tog'-kon sanoatida ishlab chiqarishni rivojlantirish, asosiy resurslarni saqlash zarurati tog'-kon hududlari aholisining hayot faoliyatida, shuningdek, o'simliklar va hayvonot, tuproq, suv, kabi komponentlarda yuqori sifatda ishlab chiqilgan "yashil koridor" shakliga o'tilishi bilan belgilanadi. Atrof muhit muhofazasida, turli xil o'rganishlar ta'sirlarining aniq tashxisi muhim sanaladi. Aholi va tabiiy-muhitni bir butunlikka bog'laydigan landshaftlardagi o'zgarishlar ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yechimlarini xolisona bartaraf etishga qaratiladi.

Antropogen ta'sirlarga chidamlilik landshaft shakllarida ko'zga tashlanadi. Landshaft hududining ekologik tabiiy asosini tuzish uchun landshaft xaritasi asosida muhofaza etiladigan tabiiy hududning ba'zi landshaft xillari bilan aloqadorligini solishtirish orqali tipik va noyob bo'lgan tabiiy komplekslarning vakilini aniqlash kerak bo'lib, ekologik "nochor" hududlarni aniqlash imkonini oshiradi. Bu esa "yangi" qo'riqlanishi lozim bo'lgan hududlarni belgilashda asos bo'ladi [5,13,14].

Turizm sohasi va rekreatsiyani rivojlantirishda landshaftlarning paydo bo'luvchi yuklarga chidamliligini hisobga olib, ma'daniy-tarixiy va landshaft-rekreatsion salohiyati tahlil qilinadi. Landshaftlarni turizm va rekreatsion ko'rsatkichlari, hududdagi geotizimlarni GAT asosida rejalashtirish hamda juda ko'plab tabiiy geografik

xususiyatlarni qamrab oladi. Bularga: relyef, mikroiklim xususiyatlari, gidrologik tarmoqlari va b. kiradi. Ushbu elementlar asosida turizm va rekreatsiyaning rivojlanishi uchun zamin yaratadi. Misol qilib olganda, o'rmon, cho'l, tog', adir, buloq, bahavo yerlar va hokazo. Mazkur yondashuvda landshaftlarning barqarorligini saqlash va har hil tahdidlarni oldini olish uchun konsepsiyalar ishlab chiqilib hayotga tadbiiq etilishi lozim. Antropogen ta'sir ko'lamini qanchalik ortgani sari landshaftlardagi o'zgarishlar shunchalik ortadi. Shu bois ushbu yondashuvda "hudud sig'imi", zichlik koeffitsienti inobatga olinishi va yashil zonalar tashkil qilinishi bilangina muammoni yechish mumkin. Yashil yo'llar landshaft strukturasi chiziqli komponentlari sifatida, shuningdek, yashil infratuzilmaning muhim elementlari bo'lib, ko'p funktsiyali maqsadlarda rejalashtirilishi, loyihalashtirilishi va boshqarilishi mumkin bo'lgan bio-koridorlarni ifodalaydi [8,10]. Ular ekotizimning chidamliligini oshirishi, aholi jamoatlarida barqarorlikni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash hamda iqlim o'zgarishi ta'sirini yumshatishni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish shartlariga to'liq rioya etilgan holda mavzuga oid hududga mos masshtabdagi xaritalar, sxemalar ishlab chiqiladi. Hudud bo'yicha qilingan tahlilga taalluqli iqtisodiy va ijtimoiy tomonlarni hamda ko'lamini baholash ishlari aniqlanishi lozim.

Xulosa. Ta'kidlash kerak, landshaftlardan foydalanishda, landshaft-ekologik yondashuvidan foydalanish uning rivojlanish istiqbollarini hisobga olgan holda hududni funktsional rayonlashtirishni amalga oshirish va shunga mos ravishda oqilona ekologik modelni yaratish imkonini beradi. Rejalashtirish obyektida boshqaruv va barqaror rivojlanish xususiyatlari qamrab olinadi. Landshaftlardan foydalanishda qishloq xo'jaligi tarmoqlari, qurilish-muhandislik obyektlari, tog'-kon sanoati hududlari, turizm-rekreatsiya maskanlari, qo'riqxona, milliy bog' va o'rmon xo'jaliklarining raqamlashtirilgan xaritaga ega bo'lishi hamda atrof muhit muhofazasiga doir baholash ishlari yuqori aniqlikda qilingan bo'lishi shart. Chunki ba'zida vaqt omili sababli o'z davrining yirik, mukammal loyihalari eskirib, talab darajasida bo'lmay qoladi.

Mazkur holatlarda landshaftlardan foydalanishda barqarorlik, iqtisodiy-ijtimoiy foydalanish xususiyatlari, biologik xilma-xillik, landshaft-ekologik va boshqa bir qator prinsip, metodlar bilan bog'liq tarzda olib borilishi maqsadga muvofiq. Bunda ahamiyatlisi shuki, landshaftlarni, atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyatining asosiy obyekti sifatida, landshaftlarning turfa xilligi kontsepsiyasini esa geoekologik tadqiqotlar amalga oshirish uchun yo'naltiriladi. Xususan, birgina qo'rixonalar yoki milliy bog'lar, landshaft-ekologik tamoyilni tashkil etish va faoliyatini optimallashtirish sohasida yetarlicha samarali nazariy va uslubiy asos sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Беручашвили Н.Л. Методы комплексных физико-географических исследований. / Н.Л.Беручашвили, В.К.Жучкова. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С.320.
2. Abdulqosimov A., Yarashev K., Meliyev B. Landshaft komplekslarini kartalashtirishning dolzarb muammolari // Samarqand davlat universiteti ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. 1-son (95). – Samarqand: 2016. 100-104-b.
3. Xodjimatomov A.N., Yarashev Q.S., Boymurotov S.M. Arid hududlar geografiyasi. Darslik -T.: "SARVAR PRINT", 172-b. 2024.6-b.

4. Jeffrey Sayera, Terry Sunderland, Jaboury Ghazoul, Jean-Laurent Pfund, Douglas Sheilb, Erik Meijaard, Michelle Ventura, Agni Klintuni Boedhihartono, Michael Dayb, Claude Garciab, Cora van Oosten, and Louise E. Buck. "Ten principles for a landscape approach to reconciling agriculture, conservation, and other competing land uses" SPECIAL FEATURE: PERSPECTIVE. Proceedings of the National Academy of Sciences May 2013.

5. Konvey, GR (1985). Agroekotizim tahlili. *Qishloq xo'jaligi boshqarmasi*, 20(1), 31–55. [https://doi.org/10.1016/0309-586X\(85\)90064-0](https://doi.org/10.1016/0309-586X(85)90064-0)

6. Hilborn, R., Walters, C.J. va Ludwig, D. (1995). Qayta tiklanadigan resurslardan barqaror foydalanish. *Ekologiya va sistematikaning yillik sharhi*, 26 (1), 45-67. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.26.110195.000401>

7. [Mark](mailto:marc.antrop@rug.ac.be) Antrop Geografiya bo'limi, Gent universiteti, 281 Krijgslaan, S8, B-9000 Gent, Belgiya, marc.antrop@rug.ac.be

8. Родоман Б.Б. «Поляризованный ландшафт»: полвека спустя. // Известия Российской академии наук. Серия географическая. 2002. № 3. -С. 467–480.

9. Abdug'aniev O.I. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimini takomillashtirish va ulardan foydalanishning geoeologik asoslari (Farg'ona vodiysi misolida) // G.f.d. (DSc) ilm. dar. olish uchun taqdim. et. diss. –T., 2023. –291 b.

10. Баранов В.А. «Теоретические основы экологической оптимизации ландшафта» Электронный научно-практический журнал // Сельское, лесное и водное хозяйство. 2012. № 9 [Электронный ресурс]. URL: <https://agro.snauka.ru/2012/09/520>

11. Соколов А.С. “Ландшафтное разнообразие: теоретические основы, подходы и методы изучения”. <https://cyberleninka.ru/article/n/landshaftnoe-raznoobraziye-teoreticheskie-osnovy-podhody-i-metody-izucheniya>

12. Jakub Melicher, Jana Špulerová. “Application of Landscape-Ecological Approach for Greenways Planning in Rural Agricultural Landscape” *Environments* 2022, 9, 30. <https://doi.org/10.3390/environments9020030> <https://www.mdpi.com/journal/environments>

13. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. –М.: «Высшая школа», 1979. –С. 91-109, 222.

14. Хасанов Р.А. “Tabiiy landshaftlarning antropogen modifikatsiyalanishi va agrolandshaftlar o'rganilish tarixi”//Экономика и социум, г.Саратов, ул.Волжская, 28. №12 (115), 2023 www.iupr.ru

15. www.eco.gov.uz

REZYUME. Maqolada landshaftlar va uning xilma-xilligi hamda undan foydalanish istiqbollari haqida so'z boradi. Shuningdek, landshaftning geografik bilimlar tizimidagi o'rni, fundamental va amaliy ahamiyati tahlil qilinib, landshaftlardan foydalanishda yondashuvlarning o'ziga xos tomonlarini aniqlashning asosiy usullariga urg'u beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о ландшафтах и их разнообразии, а также перспективах их использования. Также анализируется роль, фундаментальное и практическое значение ландшафта в системе географических знаний, подчеркиваются основные методы определения конкретных аспектов подходов к использованию ландшафтов.

SUMMARY. The article talks about landscapes and its diversity, as well as prospects for its use. Also, the role, fundamental and practical importance of the landscape in the system of geographical knowledge is analyzed, and the main methods are emphasized of determining the specific aspects of the approaches to the use of landscapes.

QORAQALPOG'ISTONDA AHOLIGA XIZMAT KO'RSATISH SOHALARI HUDUDIIY KLASTERLARINING SHAKLLANISHI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH

К.К.Узакбаев – katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Sh.B.Qurbonov – geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: ijtimoiy soha, aholiga xizmat ko'rsatish, hududiy klasterlar, Nukus klasteri, Xo'jayli klasteri, Chimboy klasteri, Qo'ng'iro't klasteri, To'rtko'l-Beruniy klasteri.

Ключевые слова: социальная сфера, обслуживание населения, территориальные кластеры, Нукусский кластер, Ходжейлийский кластер, Чимбайский кластер, Кунградский кластер, Турткуль-Берунийский кластер.

Key words: social sphere, public service, territorial clusters, Nukus cluster, Khodjeyli cluster, Chimbay cluster, Kungrad cluster, Turtkul-Beruni cluster.

Kirish. O'zbekiston Respublikasidagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy tamoyillaridan biri kuchli ijtimoiy siyosatdir. Mamlakatimizda fuqarolarning ijtimoiy manfaatlarini himoya qilish, har bir oilaning farovonligini ta'minlash bo'yicha keng qamrovli choralar amalga oshirilmoqda. Xususan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari – pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalar, ishsizlar, o'quvchi-yoshlarni ijtimoiy himoya qilish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha faol siyosat olib borilmoqda.

Ijtimoiy soha, xususan aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, korxon va tashkilotlarining faoliyati aholining turmush sifati va tarziga, farovonligiga, iste'mol darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. aholiga xizmat ko'rsatish sohalari tarkibiga savdo, umumiy ovqatlanish, uy-joy kommunal xo'jaligi, maishiy xizmat ko'rsatish, ijtimoiy xizmat

ko'rsatish va ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy sug'urta va pensiya ta'minoti, sog'liqni saqlash, rekreatsiya va turizm, jismoniy tarbiya va sport, ta'lim, madaniyat va san'at, ommaviy axborot vositalari kabi tarmoqlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida”gi PF-158-son Farmoni [1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-dekabrda “Aholiga madaniy xizmat ko'rsatish darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-406-son Qarori [2], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son -2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi Farmoning 1-ilova -IV. Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish bo'limi 37-70 maqsadlarining barchasida respublikamiz hududlarida ijtimoiy sohalarni

jadal rivojlantirish bo'yicha aniq maqsad va vazifalar belgilangan [3]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 9-fevraldagi "Qoraqalpog'iston Respublikasini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi bandligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-66-son Qarorida Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarida sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollarini hamda har bir tuman va shaharning «o'sish nuqtalari»ni belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash chora-tadbirlari ko'rsatib berilgan [4].

Ishning maqsadi va vazifalari. Qoraqalpog'iston Respublikasining shahar va qishloq tumanlarida statistik ma'lumotlar hamda aholi bilan o'tkazilgan sotsiologik so'rovnomalar va suhbatlar asnosida tumanlararo markazlarning aholiga xizmat ko'rsatish markazlari sifatidagi ta'sir areallari (zonalari) aniqlash va aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy klasterlari ajratish ishning maqsadi hisoblanadi. Qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi: Qoraqalpog'iston Respublikasi aholi punktlari orasida masofalarni aniqlash; qishloq tumanlari orasida demografik salohiyatning keskin farqlanishini tahlil qilish; ijtimoiy geografik omillarni o'rganish; hududiy klasterga ajratish mezonlarini belgilash; hududiy klasterlarni ajratish.

Asosiy qism. Qoraqalpog'iston Respublikasi hududining kattaligi, aholi punktlari orasida masofalarning nisbatan uzoqligi, qishloq tumanlari orasida demografik salohiyatning keskin farqlanishi va boshqa ijtimoiy geografik omillar aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini hududiy tashkil etilishiga jiddiy tarzda ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, aholi soni kam, zichligi past bo'lgan shimoliy tumanlarda xizmat ko'rsatish sohalarining keng kamroqli, ko'p tarmoqli tarzda tashkil etish ancha mushkul masala hisoblanadi. Shu bois, mintaqada atrofidagi ijtimoiy va demografik salohiyati kichikroq bo'lgan tuman, OFY va MFY larga xizmat ko'rsatadigan tumanlararo markazlarning o'rni juda katta. Ayniqsa, bu borada ko'p tarmoqli (majmual) tumanlararo xizmat ko'rsatish hududiy markazlari tarzda rivojlanib borayotgan Xo'jayli, Qo'ng'iro't (Oltinko'l shaharchasi bilan), Chimboy, To'rtko'l va Beruniy shaharlarining ta'sir doirasi va hududiy ahamiyati e'tiborga loyiqdir.

Ushbu aholi manzilgohlari muayyan doira (radius, areal) dagi hududlarga xizmat ko'rsatayotgan bo'lib, Qoraqalpog'iston Respublikasida buning ta'sirida aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining bir nechta **hududiy klasterlari** shakllandi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining shahar (Nukus shahri) va qishloq tumanlarida olib borilgan o'rganishlar, aholi bilan o'tkazilgan sotsiologik so'rovnomalar va suhbatlar asnosida yuqorida sanab o'tilgan tumanlararo markazlarning aholiga xizmat ko'rsatish markazlari sifatidagi ta'sir areallari (zonalari) aniqlandi. Shuningdek, Nukus shahriga yaqin joylashgan ayrim tuman, OFY va MFY aholisi kundalik ehtiyojlarni qondirish uchun Nukus shahridagi xizmat ko'rsatish obyekt va muassasalaridan foydalanishi ham aniqlab olindi.

Natijada Qoraqalpog'iston Respublikasida aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining quyidagi 5 ta hududiy klasterlari ajratildi (rasm): 1) Nukus (markazi – Nukus shahri); 2) Xo'jayli (markazi – Xo'jayli shahri); 3)

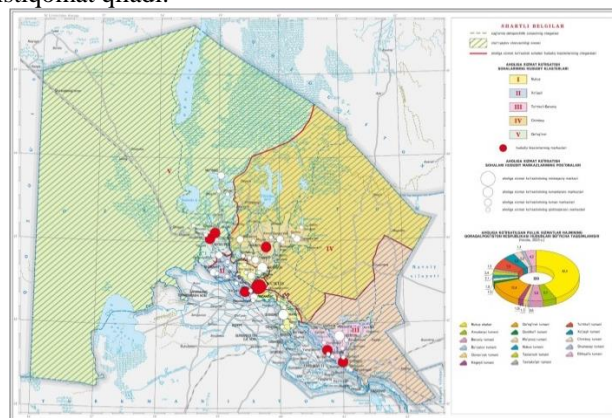
Chimboy (markazi – Chimboy shahri); 4) Qo'ng'iro't (markazi – Qo'ng'iro't shahri (Oltinko'l shaharchasi bilan birga)); 5) To'rtko'l-Beruniy (markazlari – To'rtko'l va Beruniy shaharlari).

Nukus klasteri Nukus shahri, Nukus va Amudaryo tumanlari to'laligicha, Taxiato'sh tumanining Taxiato'sh shahri, Kegeyli tumanining Xalqobod shahri va Juzimbog' OFY hududlarini qamrab oladi. Bu hududiy klasterning aholisi ta'lim, sog'liqni saqlash va, ayniqsa, savdo yo'nalishidagi xizmatlardan foydalanish maqsadlarida ko'p hollarda bevosita Nukus shahriga borishadi.

Hududiy klasterning doimiy aholisining soni (01.01.2024-yil holatiga) 680,85 ming kishini tashkil etib, 473,29 ming kishi shahar joylarida, 207,56 ming nafar aholi esa qishloq joylarida istiqomat qiladi. Hududiy klaster markazi, Nukus shahrining doimiy aholisining soni esa 339,17 ming kishiga tengdir [6].

Xo'jayli klasteri Xo'jayli tumani, Qonliko'l tumanining markazi (Qonliko'l shaharchasi), Qonliko'l, Navro'z, Bo'stan, Janaqala, Qosjap OFYlari, Taxiato'sh tumanining Keneges, Naymanko'l, Sarayko'l OFYlari, Shumanay tumanining ma'muriy markazi – Shumanay shahri hamda Aqjap, Mamiy, Begjap va Birlashik kabi OFYlar doirasida shakllangan. Bu klasterni tashkil etadigan hududlar aholisi turli xizmatlardan foydalanish maqsadida, ayniqsa, savdo va ta'lim borasida Xo'jayli shaharga borishadi. Xo'jayli klasterining doimiy aholisi, 2024-yil boshi holatiga ko'ra, 228,13 ming kishiga teng bo'lib, 113,35 ming kishi shahar aholisi, 114,78 ming kishi qishloq aholisi sanaladi. Markaziy shahar – Xo'jaylida esa 75,54 ming kishi istiqomat qiladi. Bu mintaqada aholi soni jihatidan Nukusdan keyingi ikkinchi shahar hisoblanadi.

Chimboy klasteri Chimboy, Taxtako'pir, Qorao'zak tumanlari to'liq, Kegeyli tumanining asosiy qismi (Juzimbog' OFY va Xalqobod shahridan tashqari), Bo'zatov tumanining asosiy qismi (Aspantay OFYdan tashqari), Mo'ynoq tumanining Qozoqdaryo OFY hududlarini o'z ichiga oladi. Mazkur klasterni tashkil etadigan hududlar aholisi turli xizmatlardan foydalanish maqsadida, ayniqsa, savdo, ta'lim va sog'liqni saqlash borasida Chimboy shahriga borishadi. Chimboy klasterining doimiy aholisi, 2024-yil boshi holatiga ko'ra, 288,67 ming kishiga teng bo'lib, 109,03 ming kishi shahar aholisi, 179,64 ming kishi qishloq aholisi sanaladi. Markaziy shahar – Chimboyda esa 56,46 ming kishi istiqomat qiladi.

1-rasm. Qoraqalpog'iston Respublikasi aholiga xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy klasterlari xaritasi. Xarita Uzakbaev K.K. tomonidan tuzilgan.

Qo'ng'iro't klasteri tarkibiga Qo'ng'iro't tumani, Mo'ynoq tumanining asosiy qismi (Qozoqdaryo OFY dan tashqari), Shumanay tumanining Aybuyir, Diyqanabad, Ketener, Sarmanbayko'l OFYlari, Qonliko'l tumanining Besko'pir, Jayhun, Arzimbetqum OFYlari, Bo'zotov tumanining Aspartay OFY kabi hududlar kiradi. Bu hududiy klasterning markazi Qo'ng'iro't shahri hisoblanib, aholiga xizmat ko'rsatishning hududiy markazi sifatida u o'ziga hududiy jihatdan bevosita tutash (birlashib ketgan desa ham bo'ladi), aholi soni 30 ming kishidan ziyod bo'lgan Oltinko'l shaharchasi bilan birga yagona markaz tarzida ko'rilishi maqsadga muvofiq. Qo'ng'iro't klasteri doirasida 200,05 ming nafar doimiy aholi istiqomat qilib, 100,87 ming kishi shahar aholisi, 99,18 ming kishi esa qishloq aholisi hisoblanadi. Klaster markazi sifatida ajratilgan Qo'ng'iro't-Oltinko'l tizimida 73,64 ming kishi yashaydi (Qo'ng'iro't shahrida 41,98 ming nafar, Oltinko'l shaharchasida 31,66 ming nafar aholi).

To'rtko'l-Beruniy klasteri Qoraqalpog'iston janubidagi 3 ta qishloq ma'muriy tumanlari – Beruniy, Ellikqal'a va To'rtko'l tumanlarini birlashtiradi. Bu hududiy klasterning o'ziga xos jihati shundaki, bitta shaharni uchala tuman uchun yetakchi ahamiyatga ega bo'lgan bitta tumanlararo xizmat ko'rsatish markazi sifatida ajratib bo'lmaydi. Bunga uchala tumanning demografik salohiyati nisbatan yuqoriligi va bir-biriga yaqin darajada ekanligi asosiy sababdir. Bu hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimni ma'lum daraja va mazmunda *To'rtko'l-Beruniy konurbatsiyasi* deb ajratish mumkin.

To'rtko'l-Beruniy hududiy klasterining jami doimiy aholisining soni 604,96 ming kishi bo'lib, 178,84 ming kishi shahar, 426,12 ming nafar aholi qishloq joylarida istiqomat qiladi.

Respublikada shakllangan aholiga xizmat ko'rsatish sohasining hududiy klasterlari, avvalambor, ularning markaziy shaharlari sifatida rivojlanayotgan tumanlararo markazlarning ijtimoiy infratuzilmasini yaxshilash, zamonaviylashtirish, ko'p tarmoqli, majmualar tarzida shakllantirish dolzarb muammo sifatida e'tirof etish mumkin. Bu yo'nalishdagi muammolarning dolzarbligi hududiy klasterlarning demografik salohiyati, uning o'sib borishi, respublika poytaxti, Nukus shahriga nisbatan yaqin yoki uzoqligi kabi omillar ta'sirida shakllanadi va ularning echilishi mahalliy aholiga muhim ijtimoiy qulayliklarni

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-6600413>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-dekabrdagi "Aholiga madaniy xizmat ko'rsatish darajasini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-406-son Qarori. <https://lex.uz/docs/-6713092>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son -2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 9-fevraldagi "Qoraqalpog'iston Respublikasini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi bandligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-66-son Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-6797659>.
5. Qurbonov Sh.B., Uzakbaev K.K., Atabayev A.A. Qoraqalpog'iston Respublikasida aholiga xizmat ko'rsatish sohasini hududiy tashkil etish masalalari. // «Fan va jamiyat», -Nukus: 2024. 39-42-b.
6. www.stat.uz

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida aholiga xizmat ko'rsatish sohasi geografiyasi, uning asosiy yo'nalishlari, hududiy va davriy xususiyatlari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье даётся характеристика развития географии сферы обслуживания в Республике Каракалпакстан, основных направлений исследования территориальной организации этой отрасли.

SUMMARY. The article describes the geography of public service sectors in the Republic of Karakalpakstan, its main directions, territorial and periodic features.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

ОРОЛБЎЙИ МИНТАҚАСИ УЧУН ИНСОН ХАВФСИЗЛИГИ БЎЙИЧА КЎП ТОМОНЛАМА ШЕРИКЛИК ТРАСТ ЖАМҒАРМАСИ

О.Б.Абдимўминов – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти

Ислоҳ Каримов номидаги илмий-маърифий ёдгорлик мажмуаси

Таянч сўзлар: Орол муаммоси, БМТ, Ўзбекистон, Марказий Осиё, инсон хавфсизлиги, Траст жамғарма, экология, кўптомонлама ҳамкорлик.

Ключевые слова: проблема Аральского моря, ООН, Узбекистан, Центральная Азия, безопасность человека, Траст фонд, экология, многостороннее сотрудничество.

Key words: Aral Sea problem, UN, Uzbekistan, Central Asia, human security, Trust Fund, ecology, multilateral cooperation.

Кириш. БМТ тизимида кўптомонлама шерикликка асосланган махсус фондлар мавжуд. Жумладан, гуманитар жамғармалар, тинчлик ва ўтиш даври жамғармалари, тараққиёт жамғармаси, иқлим ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фондлари, глобал, минтақавий ва мамлакат даражасидаги жамғармалар шунингдек, маълум бир минтақани қайта тиклаш ривожлантириш, ёки маълум бир мақсадларни амалга оширишга қаратилган транзит жамғармалари фаолият олиб боради. Уларнинг фаолиятни мувофиқлаштириш бўйича БМТда 2004 йилда кўптомонлама шериклик Траст фонд офиси [2] ташкил этилган бўлиб, мавзур офис молиялаштириш бўйича экспертиза маркази хисобланади.

БМТ таркибидаги кўптомонлама траст жамғармалар дунёнинг **сиёсий** (Афғонистон, Жанубий Судан, Конго, Сомали, Марказий Африка гуманитар жамғармаси, Тинчлик, в.б.), **иқтисодий** (БМТ COVID-2019 фонди, миграция жамғармаси, иқтисодий тараққиёт жамғармаси в.х.), **ижтимоий** (Тараққиёт фондлари, БРМ жамғармаси в.б.) ва **экологик** (Ягона сайёра фонди, Иқлим ўзгаришлари жамғармаси, Яшил иқтисодиёт фонди, Марказий Африка ўрмон ташаббуси фаонди в.б.) аҳвол ўта муракаб бўлган ҳудудларида ташкил этилади.

БМТнинг Оролбўйи минтақаси учун инсон хавфсизлиги бўйича кўп томонлама шериклик траст жамғармаси

Марказий Осиё минтақасида Орол денгизи ва Оролбўйи ҳавзаси йирик экологик муаммога айланган. Ушбу ҳудудда рўй берган экологик инкироз иқтисодий, ижтимоий, табиий ва тиббий зарар келтирмоқда. Орол фожеаси XXI асрнинг дастлабки ўн йилликларидаёқ минтақавий даражадан глобал муаммога айланиб бормоқда. Минтақа мамлакатлари Орол денгизи муаммоси ва унинг оқибатларини бартараф этиш учун миллий, минтақавий ҳамда глобал даражада ҳаракат қилмоқда. Жумладан, бу борда Марказий Осиё давлатлари турли донор давлатлар билан ўзаро ҳамкорликдан ташқари, деярли ўттиз йилдан буён Орол муаммосини БМТ даражасига олиб чиққан ҳолда халқаро ҳамжамият эътиборини ушбу муаммога берфарқ бўлмасликка даъват қилмоқда.

2015 йилнинг сентябр ойида БМТ Бош Ассамблеясининг 70-сессияси доирасида бўлиб ўтган Барқарор ривожланиш бўйича Саммитда Ўзбекистон Республикаси томонидан БМТ шафелигида Орол денгизи учун махсус Мақсадли жамғармани ташкил

этиш таклифи билдирилди [2]. Жамғарма Оролбўйи ҳудудидаги экологик ва ижтимоий-иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш, комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш, бу борада халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, донор давлатлар ва жамғармалар маблағларини сафарбар этиш учун ягона платформага айланишини таъкидланди. Таклиф БМТ Бош котиби Антониу Гуттиеришнинг Ўзбекистонга ташрифи давомида тўлиқ қўллаб-қувватланди.

Таъкидлаш керакки, 2017 йилдан сўнг Марказий Осиё мамлакатларининг Орол муаммоси ва унинг оқибатларини бартараф этиш юзасидан ташаббуслари ҳамда БМТ билан бу борадаги ўзаро ҳамкорлиги янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида [7] ушбу муаммога тўхталиб, БМТ томонидан Орол фожеасидан жабр кўрган аҳолига амалий ёрдам кўрсатиш бўйича шу йил қабул қилинган махсус дастур тўлиқ амалга оширилиши зарурлигини қайд этди. 2018 йил 12 апрелда БМТ Бош Ассамблеясининг A/RES/72/273-сонли “Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Оролни қутқариш халқаро жамғармаси ўртасидаги ҳамкорлик” [4] резолюцияси қабул қилинди. Унда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизимидаги ихтисослашган идоралар ва бошқа ташкилотлар, дастур ва жамғармалар, шунингдек, халқаро молия институтлари Оролни қутқариш халқаро жамғармаси билан ҳамкорликни ривожлантиришга эътибор қаратилди.

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев 2017 йилнинг сентябрида БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзга чиқиб, Орол денгизи куриши оқибатларини бартараф этиш учун халқаро саъй-ҳаракатларни фаол амалга ошириш зарурлигини таъкидлади [7]. Шундан сўнг, Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан 2018 йил 27 ноябрда БМТ қароргоҳида ташкил этилган олий даражадаги тадбир асосида БМТнинг Оролбўйи минтақаси учун инсон хавфсизлиги бўйича кўпшериклик траст фонди (*UN Multi-Partner Human Security Trust Fund for the Aral Sea region in Uzbekistan (MPHSTF)*) ташкил этилди. Шунингдек, Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев ташаббуси билан 2021 йил 18 майда БМТ Бош Ассамблеясининг 75/278-сонли “Оролбўйи ҳудудини экологик инновациялар ва технологиялар зонаси деб эълон қилиш тўғрисида”ги [4] резолюцияси қабул қилинди. Оролбўйи БМТ Бош Ассамблеяси томонидан экологик инновациялар ва

технологиялар зонаси мақоми берилган илк минтақа бўлди [6:392].

Оролбўйи хавзасида иқтисодий, ижтимоий, тиббий ва экологик муаммоларини бартараф этиш борасида кенг қўламли тадбирларни ташкил этиш, минтақадаги ушбу долзарб муаммога жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини қаратиш, техник ва молиявий ресурсларни жалб қилиш, давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг донорлик ёрдамлари ва беғараз кўмакларини мувофиқлаштириш, энг муҳими Орол инқрози оқибатларига қарши самарали ишларини ташкил этиш Траст жамғармасининг асосий вазифасидир. Жамғарманинг иқтисодий ва молиявий манбалари БМТнинг кўпшериклик траст жамғармасининг Нью-Йоркдаги офиси томонидан амалга оширилади.

Япония, Норвегия, Нигерия, Қозоғистон, Жазоир, шунингдек, қатор нодавлат ташкилотлар вакиллари ушбу фонд фаолиятини қўллаб-қувватлади. Хусусан, 2018 йилнинг ўзидаёқ Норвегия фонд жамғармасига 1,2 миллион АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратди. Ўзбекистон ҳукуматининг фонд жамғармасига ҳар йили 2 миллион АҚШ доллари ажратиши белгиланди [5]. Бундан ташқари, БМТ тузумлалари, Европа Иттифоқи, Финляндия, Корея, Ал-Валиид жамғармаси ва бошқа ташкилотлар ҳам ушбу жамғармага молиявий ҳамкорлар сифатида иш олиб бормоқда.

Ўзбекистон, Финляндия, Корея Республикаси ва Европа Иттифоқи ҳукуматларининг 9,1 миллион АҚШ доллари миқдоридаги молиявий кўмаги асосида глобал КОВИД-19 пандемияси чекловларга қарамай, Траст фонд ўз фаолиятида бир неча муҳим ютуқларга эришди, хусусан, Тахтақўпир ўрмон хўжалигининг техник ва молиявий имкониятларини яхшиланди, бунинг натижасида 3 минг гектардан ортиқ ерга қуриган ерда саксовул экиш, курғоқчиликка чидамли ўсимликлардан кўчат етиштириш учун 49 гектар майдон ва 58 гектар яйлов майдонларида кўчатлар барпо этилди, қуруқ денгиз тубида 2 та илмий экспедиция ўтказилди, 1500 та турли нуқталардан 30 дан ортиқ ўсимлик турлари аниқланди ва улар қуриган денгиз тубига экиш учун тавсия этилди. Тахтақўпир туманидаги 5 та маҳалла фуқаролар йиғинидаги 3491 нафар қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминланди. Қўнғирот ва Беруний туманлари ва Нукус шаҳридаги 3 та перинатал марказни таъмирланди. 8900 дан ортиқ она ва 9000 нафар янги туғилган чақалоқ инфратузилманинг янгиланиши ва тиббий хизмат

сифатининг яхшиланишидан бевосита баҳраманд бўлди. Бу Нукус шаҳар перинатал марказида антенатал ўлим даражасининг 40 фоизга, Беруний ва Қўнғирот перинатал марказларида эрта туғилган чақалоқлар ўлимининг мос равишда қарийб 30 ва 17 фоизга камайишига олиб келди [1:7-8]. Жамғарма 2022 йилда 2 242 300 АҚШ доллари миқдоридаги маблағларни ўз фаолиятида амалга оширган ҳолда, шу йили Германия давлатининг ҳам беғараз ёрдаimini қабул қилди [1;2]. Мазкур жамғарманинг тузилиши эса бевосита Оролбўйида истиқомат қилаётган аҳолининг иқтисодий, ижтимоий, тиббий, экологик ва бошқа муаммоларига ҳам жиддий эътибор қарата бошлади.

Хулоса. Траст жамғарманинг ташкил этилиши Орол муаммоси ечимига ўзига хос трансформацион ёндашув сифатида юзага келди. Чунки Орол муаммоси бугунги кунда экологик муаммодан кенг қўламли антропоген фалокатлардан бирига айланиб бормоқда. Орол ва Оролбўйи хавзасидаги жиддий экологик вазият шу ҳудудда истимокмат қилаётган аҳоли генофондига ҳам таъсир кўрсата бошлади. Жамғарма ташкил этилгунга қадар муаммога асосан экологик инқироз сифатида баҳо берилди ҳамда асосан Орол денгизи қуриши, флора ва фаунанинг фаолокатга юз тутиши ҳамда шу қабиларнинг оқибатини юмшатишга эътибор қаратилди. Шунингдек, Траст жамғарма ўз фаолиятида ушбу ҳудудда янги экологик инфратузилмаларни яхшилаш, табиий ресурсларини бошқариш, янги иш ўринларини яратиш, таълим, илм-фан ва соғлиқни сақлашда самарали услубларни жорий этиш ишларини йўлга қўйиш, аёллар ва ёшлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларини ривожлантириш каби ишларини амалга ошириши мақсадга мувофиқ.

Марказий Осиё давлатлари билан БМТ ҳамкорлиги Орол муаммосини ҳал этишда асосий омил ҳисобланади. Биргаликда ҳаракатларнинг давом этиши экотизимларни тиклаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва минтақада сув ресурсларини бошқариш бўйича умумий қарашларга ва қарорлар қабул қилишга олиб келади. Бизнингча, Марказий Осиё давлатлари БМТ доирасида масалага глобал даражада аҳамият қаратиши, ташкилот ва нуфузли донор давлатлар воситасида Орол фожеаси оқибатларини бартараф этиши зарур. Мазкур масалани мувофиқлаштириш учун Нукус шаҳрида доимий фаолият юритувчи “Марказий Осиё минтақасида экологик муаммоларини илмий ва амалий тадқиқ этиш” марказини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар

1. Annual Report 2020 UN Multi-Partner Human Security Trust Fund for the Aral Sea region in Uzbekistan (MPHSTF). – Tashkent: 2021. -P. 7-8.
2. Official web site of The United Nations Multi-Partner Trust Fund Office (MPTFO) <https://mptf.undp.org/page/who-we-are>
3. UN Resolution on “Cooperation between the United Nations and the International Fund for Saving the Aral Sea”. Resolution A/RES/72/273 adopted by the General Assembly UN on 12 April 2018.
4. UN Resolution on “Declaring the Aral Sea region a zone of ecological innovations and technologies”. Resolution A/75/L.83/Add.1 adopted by the General Assembly UN 18 May 2021.
5. БМТ шафелигида Оролбўйи минтақаси учун траст фонди ташкил этилди // <https://daryo.uz/k/2018/11/29/bmt-shafeligida-oralbo%CA%BByi-mintaqasi-uchun-trast-fondi-tashkil-etildi/> (30.12.2018)
6. Мирзиёев Ш. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2024. 392-б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. / “Халқ сўзи”. 2017 йил 20 сентябрь.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси ташаббуси билан ташкил этилган БМТнинг Оролбўйи минтақаси учун инсон ҳавфсизлиги бўйича кўп томонлама шериклик Траст жамғармаси фаолияти ҳақида фикр юритилган. Оролбўйи минтақаси учун инсон ҳавфсизлиги бўйича кўп томонлама шериклик Траст жамғармаси Орол муаммоси ва Оролбўйида истиқомат қилаётган инсонлар ҳаёти ва турмуш тарзини янада яхшилаш бўйича БМТ кўмаги ва ҳомийлигида қатор давлатлар шериклигида ташкил этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается деятельность Тростового фонда Многостороннего партнерства ООН по человеческой безопасности для региона архипелага, который был создан по инициативе Республики Узбекистан. Целевой фонд «Многостороннее партнерство по человеческой безопасности для региона Аральского залива» создан в партнерстве с рядом стран под эгидой ООН для дальнейшего улучшения жизни и образа жизни людей, проживающих в регионе Аральского залива.

SUMMARY. This article discusses the activities of the UN Multilateral Partnership for Human Security for the Aral Sea Region, established at the initiative of the Republic of Uzbekistan. The Multilateral Partnership for Human Security for the Aral Sea Region was established in partnership with a number of countries with the support and patronage of the UN to further improve the lives and livelihoods of people living in the Aral Sea region.

СОВЕТ СУД ТИЗИМИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

А.Абдуллаев – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: суд, ҳуқуқ, Россия, Совет социалистик федератив республика, бўлинмалар, янги суд, шакл, усул, халқ, комиссариат.

Ключевые слова: суд, закон, Россия, Советский социалистический федеральный республика, подразделения, новый суд, форма, метод, народ, комиссариат.

Key words: court, law, Russia, Soviet socialist federal republic, subdivision, new court, form, method, nation, commissariat

Амударё бўлимида октябрь тўнтаридан кейин бўлимда ташкил топган ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари совети ўлкада Россия империяси даврида иш олиб борган ҳуқуқ ташкилотлари ва бошқармалари фаолиятини тугата бошлади. Халқ Комиссарлари Совети бошқарувнинг ўзига хос шакл ва усуллари ишлаб чиқа бошладилар.

Суд-ҳуқуқ тизимига эътибор қаратилди. Мазкур масалалар билан Халқ Комиссарлари Совети, ишчи, деҳқон, солдат депутатлари советлари ижройи кўмиталари тўғридан-тўғри шуғулланди, ҳатто тергов ишларини ҳам олиб борди. Совет давридаги суд-ҳуқуқ тизимининг ривожланишини шартли равишда икки даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

Биринчиси – 1917 йилдан 1922 йилгача бўлган давр. Бу даврда совет судлари шакллана бошлади. Ўлкада юз бераётган ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ўзгаришларнинг объектив ва субъектив ҳолатлари ҳам алоҳида роль ўйнади. Бу даврда ҳар қил фавқулодда трибуналлар, комиссиялар ташкил этилди.

Иккинчи давр – 1922 йиллардан бошланган бўлиб, бу даврда суд тузилиши, суд тартиблари ўрнатилди бошлаган. Айрим фавқулодда ташкил этилган органлар қисман тугатила бошланган.

Кўп ҳолларда фуқароларнинг судда иши кўрилатганда оддий талаблар бажарилмай, фуқароларнинг гуноҳкор ёки гуноҳкор эмаслигини тасдиқлашга имконият қолмаган. Айрим судьялар ўз лавозимига номутаносиб бўлиб, жиноятнинг олдини олиш бўйича етарли иш олиб бормаган [1].

Туркистон Халқ Комиссариатининг 1917 йил 23 ноябрдаги биринчи буйруғи билан Туркистон Республикаси Адлия Комиссариати ташкил топган ва Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси Халқ Комиссарлари кенгаши таркибига киритилган. Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг 1917 йил 12 декабрдаги буйруғига биноан судлар, прокурор назорати, тергов ва адвокат ташкилоти [2], шунингдек,

суд тартиблари, округ суди, суд палатаси ва барча номдаги ҳарбий судлар тугатилиши назарда тутган [3].

1917 йил 24 ноябрда Бутун Россия Марказий Ижройи Кўмитаси томонидан Суд ҳақида декрет қабул қилинди. Декретда суд тузилиши ва судга тегишлилик масалалари белгилаб берилди [4]. Унга асосан округ халқ судлари ташкил этилган бўлиб, фуқаролик ишларини кўриб чиққанда округ халқ судларининг доимий аъзоларидан уч нафар, навбатдаги суд маслаҳатчилари ва битта заҳирадаги суд маслаҳатчилари, жинойи ишларда эса 12 нафар навбатдаги суд маслаҳатчилари ва 2 нафар заҳирадаги маслаҳатчилар доимий суд аъзоларидан биттаси раислик қилган ҳолда қараб чиқилган. Навбатдаги суд маслаҳатчилари, шаҳар ишчи, солдат, деҳқон депутатлари советлари томонидан маҳаллий туман, бўлис советлари таклифига ва рўйхатига асосан тузилган. Ҳар бир сессиянинг навбатдаги рўйхати советларнинг ижройи кўмиталари томонидан яширин асосда тасдиқланган. Декретда халқ маслаҳатчилари ва суд тергови масалаларига эътибор қаратилган. Унга асосан халқ маслаҳатчилари суд терговида қатнашиб нафақат жиноят фактларини очган, балки қонунда кўрсатилган жазо меъёрини озайтириш ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Ҳатто айбдорни ҳар қандай жазодан шартли ёки тўлиқ озод қилишга шуғулланган. Раиснинг ҳулосавий сўзи бекор қилинган. У фақат қонунда кўзда тутилган жазо тури бўйича ҳулоса берган. Халқ маслаҳатчиларининг кенгашида раис кенгаш овозига эга бўлиб қатнашган.

Халқ судлари ҳукми билан қамалганлар маҳаллий халқ судидан шартли ёки муддатидан олдин озод қилишни ёки ўз ҳуқуқини тиклашни сўраши мумкин бўлган. Агар маҳаллий суд лозим топса ишни бирламчи судга қайтарган. Жинойи, фуқаролик ишлари ва кассация бўйича шикоятларни қараб чиқиш муддати бир ой деб белгиланган. Шикоят суд ҳукмининг ижросини тўхтатган.

Шунингдек, апелляция шаклидаги шикоятлар бекор қилиниб, фақат кассация қарорларига рухсат этилган. Агар округ халқ судлари қарорига кассация шикояти тушса, қарорлар бекор қилингандан кейин, иш округ халқ судининг янги таркибига қараб чиқиш учун берилган. Кассация суди жазони енгиллаштириши ёки кечирим ҳам бериш ҳуқуқига эга бўлган [5]. Мазкур декретга биноан, Петроградда олий суд назорати ташкил этилган бўлиб, Олий суд назорати амалдаги қонун билан халқнинг ҳуқуқий онги ўртасида тафовут топса, уни тегишли қонун чиқарувчи органларга янги қонун чиқариш учун тақдим этган. Олий суд назорати қарорини собиқ Совет ҳокимиятининг қонун чиқарувчи органига бекор қилиши мумкин бўлган.

Судда сўзлашув, ҳужжатларни қайси тилда расмийлаштириш судья ва ишчи, солдат, деҳқон депутатлари совети билан биргаликда белгиланган.

Аммо шунини таъкидлаш лозимки, фуқаролик ва жиноий ишларда судлов ишларини юргизиш 1864 йилдаги «Суд уставлари тартиблари» асосида давом этаверган. Чунки, бу тартиб ишчи, солдат, деҳқон депутатлари Марказий Ижройи Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Совети томонидан декрет билан бекор қилинмаганлигини алоҳида айтиш жоиз. Бу тартиб – қоидалар «меҳнаткашлар синфи» кўз қарашига қарши эмас, деб ҳисобланган.

Шу билан бирга, архив ҳужжатлари таҳлиллари шунини кўрсатадики, судларнинг ҳукм ва қарорларида эски империя даври қонунларини бекор қилганлиги ҳам асослаб кўрсатилмаган [6]. Фуқаролик ва жиноий, ҳолислик судларида суд божиси олинган. Агар 100 рубльдан 300 рубль миқдордаги иш қараб чиқилса 2 фоиз бож, агар 3000 дан 100.000 рубльгача 3 фоиз бож, иш 100.000 рубльдан ортиқ пулга баҳоланса, 4 фоиз миқдорда бож олинган.

Агар дастлабки терговни олиб бориш маҳаллий судга тегишлилиги доирасидан чиқса, дастлабки терговни ишчи, солдат, деҳқон депутатлари Совети томонидан тўғридан-тўғри сайлов қуни белгилангунга қадар танланган уч нафар одамдан иборат тергов комиссияси олиб борган.

Тергов комиссияси иш жараёнида ишга аниқлик киритиш учун, у ёки бу ташкилотга, лавозимдаги шахсларга мурожаат қилиши ҳам мумкин бўлган. Тергов комиссияси устидан шикоят округ халқ судига берилган. Жиноий ишлар бўйича тергов комиссиясининг айблов акти судга ўтказиш вақтида қарор билан алмаштирилган. Декретда айблов ва ҳимоя масалаларига ҳам аниқлик киритилган. Суд айбловчи ва ҳимоячи иштирокида ташкил этилган. Ишчи, солдат, деҳқон депутатлари советлари қошида жамоат ҳимоячиларидан ҳайъат аъзолари ташкил этилган бўлиб, уларга пул тўланган.

Декретда ҳолислар суди (Третейский суд) ёки арбитраж судига эътибор қаратилган. Ҳолислар суди томонларнинг келишувига биноан битта воситачи ёки икки томондан ҳам бир хил аъзолар қатнашиб ва битта воситачи иштирокида ташкил этилган. Масала ҳал бўлганидан кейин икки томоннинг келишуви асосида ҳолислар дафтарига ёзилиб, гувоҳларнинг қўл

тамгалари билан расмийлаштирилган. Судга божи тўланган. Ҳолислар суди масалани 4 ой ичида қараб чиқиши зарур бўлган, агар томонларнинг бири судда муддатини чўзишга розилик бермаса, суд ёпилган ва бўлмаган деб ҳисобланган. Ҳолислар судлари устидан кассация шикоятини маҳаллий суд съездлари қараб чиққан, агар ҳолислар суд қарори бекор қилинса, иш умумий судга оширилган.

Шу билан бирга, судда оила-никоҳ масалаларига ҳам эътибор қаратилган. 1918 йил 11 мартда Туркистон Адлия Комиссариати Халқ Комиссариати Совети томонидан чоп этилган «Никоҳни бекор қилиш» ҳақидаги маърузасига асосан расмийлаштирилмаган ажралиш қонуний ҳисобланмаслиги ҳақида бўйруқ чиқарган [7].

Адлия комиссариатининг 1918 йил 24 мартдаги бўйруғига асосан, қамоққа олишдан бошлаб, тинтув сургун ва бошқа амаллар фақат тегишли ташкилотлар, суд ёки тегишли одамлар томонидан ташкилотларнинг ордер ёки мандатлари орқали амалга оширилиши кўрсатиб ўтилган бўлса ҳам совет ҳокимияти вакиллари ўлкада ўзи билганича қамоққа олиб, тинтув ўтказган, ҳатто одамларнинг қозон-товоқларигача мусодара қилганлар.

Суд ҳокимиятига бўйсунмаган фуқаролар «инқилоб» даври, «совет» даври қонуни билан жазоланган. 1918 йилнинг апрел ойига келгандагина эски суд фаолиятига аниқлик киритиш зарурлиги кўзга ташланган. Янги суд масалалари қараб чиқилмаётганлигига эътибор қаратилган. Мазкур ойдан бошлаб, Россия Адлия Халқ Комиссарининг кўрсатмасига асосан, Туркистонда эски суд тизими вақтинча сақланган, суд, прокуратура ва тергов ҳокимияти таркиби совет депутатлари билан тўлдирилган.

Шунингдек, Халқ Комиссарлари Совети томонидан тугатилган ҳарбий судлардаги барча судлов ишлари тегишли фуқаролик судларга, тергов олди суриштирув ишларини эса фуқаролик идораларининг суд терговчиларининг олиб боришига рухсат берилган [8].

Бутун Туркистон Советларининг V съездида ҳам суд тузилиши масаласини тубдан қайта кўриб чиқиш зарурлигига эътибор қаратилган.

1918 йил 30 ноябрда Советларнинг бутун Россия Ижройи Қўмитаси ва Халқ Адлия Комиссариати томонидан «Россия Совет Социалистик Федератив Республикаси Халқ суди ҳақида» декрет ва низом ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. 1920 йил 25 июндан бошлаб, уездларда халқ судларининг ижрочи бюроси ташкил этилган. Бу даврда Петро-Александровскда халқ судлари сони 2 нафар, терговчилар сони 2 нафар бўлиб, улардан бири рус миллатига мансуб бўлган. Шунингдек 3 нафар ҳимоячи фаолият юритган, кадрлар етишмаслиги туфайли 1 нафар халқ судьяси, 1 нафар терговчи, 3 нафар ҳимоячи лавозими бўш бўлган. Шу билан бирга, Чимбойда, Шўроҳонда 3 ҳимоячига мухтожлик сезилган.

Шундай қилиб XX асрнинг 20-йилларида совет суди ҳуқуқий асосларининг зарурий қисми яратилган ва ўлкада Собик совет суди шакллана бошлаган.

Адабиётлар

1. ЎзРМДА. Р-25-жамғарма, 1-рўйхат, 946-йиғма жилд, 51,51- о. б.

2. Сборник декретов и постановлений Совета Народных Комиссаров Туркестанский Федеративной Республики. С 23 ноября, 1917 года по 1 июля 1918г. Р-38, 2-рўйхат кириш сўзи.
3. ЎзРМДА. Р-38-жамғарма, 2-рўйхат, 3-йиғма жилд, 15-варақ. (Суд ақидаги декретининг 1917 йил 24 ноябрь ойидаги учунчи бўлими.
4. ЎзРМДА. Р-38-жамғарма, 2-рўйхат, 3-йиғма жилд, 16-17-18-варақлар.
5. Халқ Комиссариат Советининг 1918 йил 11 январда «Наша газета»да Никохни бекор қилиш ҳақида маъруза чоп этилган.
6. Сборник декретов и приказов Совета Народных Комиссаров Туркестанский Федеративной Республики. С 23 ноября, 1917 года по 1 июля 1918г. – С.34.
7. Доклад по Комиссариату Юстиции Туркестанской Республики. 1920г. С-2.
8. ЎзРМДА. Р-38-жамғарма, 2-рўйхат, 80-йиғма жилд, 32, 38-38-в.о.-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Совет даври суд-хуқук тизими, тергов ишлари олиб бориш жараёнлари ҳақида фақид фикр юритилган. Шунингдек, суд-хуқук тизимининг биринчи – 1917 йилдан 1922 йилгача ва иккинчи давр – 1922 йиллардан бошланган ривожланиш давлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается судебная система советского времени, процессы ведения следственной работы. Также изучены первый период развития судебной системы - с 1917 по 1922 год и второй период - начиная с 1922 года.

SUMMARY. The article discusses the judicial system of the Soviet era, the processes of conducting investigative work. Also, the first period of development of the judicial system - from 1917 to 1922 and the second period - starting from 1922 have been studied.

JASLAR TÁRBIYASÍNDÁ MÁHÁLLENÍŇ ORNÍ

G.Djamilova – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nòkis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: mahalla, yoshlar tarbiyasi, o‘dov-axloq qadriyatları, ijtimoiy tashabbuskorlik, milliy madaniyat.

Ключевые слова: махалла, воспитание молодежи, моральные ценности, социальная активность, национальная культура.

Key words: mahalla, youth education, moral values, social activity, national culture.

Kirisiv. Jaslar tárbiyası hár bir jámiyetniń keleshegin belgileytuǵın tiykarǵı faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Jas áwladtı tárbiyalaw procesinde tek ǵana shańaraqtıń emes, al jámiyetniń basqa sociallıq institutları, sonıń ishinde, máhálle institutınıń ornı úlken áhmiyetke iye [2:17-20]. Máhálle áyyemnen Ózbekstan jámiyetiniń quramlıq bólegi bolıp, tek ǵana sociallıq-ekonomikalıq emes, al ruwxıy-aǵartıwshılıq jumıslarda da áhmiyetli rol atqarıp kelmekte. Búgingi kúnde máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı wazıypaları jáne de keńeyip, olar arasında ádep-ikramlılıq qádiriyatlardı sińdiriw, jaslardıń sociallıq belsendiligin arttırıw hám olarda milliy mádeniyatqa húrmetti qalıplestiriw sıyaqlı máseleler ayrıqsha ornı iyelemekte [7:39-47]. Bul maqalada jaslar tárbiyasında máhálleniń roli hám onıń sociallıq-ruwxıy turmistaǵı áhmiyeti ilimiy tiykarda talqılanadı. Izertlewdiń tiykarǵı maqseti - máhálle institutınıń jaslar tárbiyasındaǵı ornı hám onıń nátiyjeliligini arttırıw jolların anıqlaw bolıp tabıladı. Usı tiykarda, maqala tek ǵana máhálleniń tárbiyalıq wazıypaların úyreniwde emes, al olardıń házirgi zaman talparları menen sáykeslesiwı máselesin de kórip shıǵadı. Izertlewdiń áhmiyetliliǵi sonnan ibarat, milliy hám sociallıq qádiriyatlardıń jaslar sanasında bekkem ornı iyelewı, jámiyettegi hár qıylı unamsız tendenciylarǵa qarşı immunitetti qalıplestiriwde máhálle jumısın rawajlandırıw zárúrligi kún sayın artp barmaqta. Usı kózqarastan, bul maqala usı máselelerdi ilimiy qatnas tiykarında kórip shıǵadı hám ámeliy usınıslar islep shıǵadı.

Izertlew metodologiyası. Jaslar tárbiyasında máhálleniń ornı hám onıń sociallıq-ruwxıy jumıstaǵı áhmiyetin tereń úyreniw ushın izertlewde bir neshe nátiyjeli usıllar qollanıldı. Hár bir basqısh izertlewdiń áhmiyetliliǵin tereńirek añlaw hám ilimiy qatnaslar tiykarında anıq nátiyjelerge erisiw imkaniyatın berdi. Dáslep, ádebiyatlar

analizi ámelge asırıldı. Bul basqıshda máhálle institutınıń tariyxıy rawajlanıwı hám jaslar tárbiyasındaǵı ornın sáwlelendiretuǵın ilimiy derekler, maqalalar hám nızamshılıq hújjetleri úyrenildi. Bul process arqalı máhálleniń sociallıq hám ruwxıy wazıypaları jáne zamanagóy talparlarǵa beyimlesiw máseleleri haqqında keń túsiniq payda etildi. Ilimiy teoriyalar hám ámeliy tájiriybeler tiykarında máhálle jumısın áhmiyetli tárepleri anıqlandı. Keyin ala, sapalı izertlew usılları qollanıldı. Bul basqıshda máhálle belsendileri, ata-analar hám jaslar menen tereń intervyular shólkemlestirildi. Intervyu sorawları máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı ámeliy jumısın bahalawǵa qaratilǵan bolıp, olardıń pikirleri hám baqlawları tiykarında real mashqalalar hám zárúrlikler anıqlandı. Sonday-aq, fokus-toparlar shólkemlestirilip, máhálle jumısın nátiyjeliligini tallawda jámáatlik dodalaw usılı qollanıldı. Izertlewdiń áhmiyetli bólimi sorawnama ótkeriw arqalı ámelge asırıldı. Jaslar hám ata-analar arasında dúzilgen arnawlı sorawnamalar arqalı máhálleniń tárbiyalıq jumısına bolǵan qatnas hám kútilip atırǵan nátiyjeler úyrenildi. Soraw nátiyjeleri sanlı usıllar járdeminde tallanıp, máhálleniń kúshli hám kúshsiz tárepleri anıqlandı. Bul bolsa jaslar tárbiyasındaǵı kemshiliklerdi saplastırıw ushın anıq usınıslardı islep shıǵıwǵa járdem berdi. Alınǵan barlıq maǵlıwmatlar zamanagóy statistikalıq tallaw usılları járdeminde tallandı. Máhálle jumısın jaslar tárbiyasına bolǵan tásirin muǵdar jaǵınan ólshew arqalı anıq kórsetkishler islep shıǵıldı. Bul statistikalıq tallawlar máhálleniń tárbiyalıq jumısın bahalawda isenimli tiykar bolıp xızmet etti. Sonday-aq, salıstırmalı talqılaw da izertlewdiń áhmiyetli bólegi boldı. Máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı ornı basqa mámleketlerdegi sociallıq institutlar jumısı menen salıstırıldı. Bul process milliy modeldiń abzallıqların ashıp beriwge hám onı

rawajlandırıw baǵdarların belgilewge imkaniyat jarattı. Bul izertlew usılları máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı rolin tereń tallaw hám onıń nátiyjeliligin arttırıw boyınsha anıq usınıslar islep shıǵıw imkaniyatın berdi. Izertlew dawamında alınǵan nátiyjeler keleshekte máhálle jumısın jetilistiriwde áhmiyetli tiykar bolıp xızmet etedi.

Alınǵan nátiyjeler. Izertlew dawamında jaslar tárbiyasında máhálle institutınıń ornı hám onıń sociallıq-ruwxıy iskerlikteǵi áhmiyeti tómenдеgi tiykarǵı nátiyjeler arqalı anıqlandı:

Máhálleniń sociallıq tárbiyadaǵı unamlı tásiiri:

Máhálle institutınıń jaslar tárbiyasına qosqan úlesi ayrıqsha itibarǵa ılayıq. Izertlew nátiyjelerine bola, máhálle jaslar arasında ádep-ikramlılıq qádiriyatları qalıplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı. Sorawlar nátiyjelerine bola, qatnasıwshılardıń 78%i máhálle arqalı jaslardıń milliy qádiriyatlarǵa húrmeti artqanın atap ótti. Máhállede shólkemlestiriletuǵın mádeniy-aǵartıwshılıq ilajlar jaslardıń ádep-ikramlılıq jaqtan jaqsılanıwına járdem beredi. Intervyular dawamında ata-analar da máhálle tárepinen shólkemlestirilip atırǵan ilajlardıń tárbiyalıq áhmiyetin joqarı bahaladı.

Máhálleniń jaslardıń sociallıq belsendiligine tásiiri:

Máhálleniń jaslardı sociallıq belsendilikke tartıwdaǵı roli de izertlewde áhmiyetli orın iyeleydi. Máhálle, ásirese, jaslardı hár qıylı toparlıq ilajlarǵa, sport jarıslarına hám mádeniy jumıslarǵa tartıw arqalı olardıń sociallıq kónlikpelerin rawajlandırıwda áhmiyetli orın iyeleydi. Izertlew dawamında anıqlanǵanında, máhállede shólkemlestirilgen sport jarısları hám mádeniy ilajlar jaslar arasında unamsız sociallıq minez-qulıqlardıń azayıwına járdem bergen. Bul, óz gezeginde, máhálleniń jaslardı sociallıq jaqtan rawajlandırıwdaǵı nátiyjeliligini tastıyıqlaydı.

Kemshilikler hám sheklewler:

Izertlewde bir neshe kemshilikler hám sheklewler de anıqlanǵan. Ayırım máhállelerde resurslardıń jeterli emesligi sebepli jaslar tárbiyasına qaratılǵan baǵdarlamalardı tolıq ámelge asırıw qıyın bolıp qalmaqta. Sonday-aq, sorawǵa qatnasqanlardıń 42 procenti máhálle belsendileri tárbiyalıq jumıslarda jeterli dárejede mamanlıqqa iye emesligin atap ótken. Bul jaǵday máhálle jumısınıń nátiyjeliligini tómenletedi. Jáne bir mashqala - máhálle hám basqa da sociallıq institutlar arasındaǵı birge islesiwdiń jeterli dárejede rawajlanbaǵanlıǵı bolıp tabıladı. Izertlew dawamında bul birge islesiwdi kúsheytiw zárúrligi anıqlandı.

Statistika kórsetkishleri:

Alınǵan sorawnama nátiyjeleri jaslardıń máhálle jumısına bolǵan múnásibetin jaqsılap úyreniw imkaniyatın berdi. Jaslardıń 65%i máhálle jumısların unamlı bahalaǵan, 25%i bul jumıslardı ortasha nátiyjeli dep esaplaǵan. Tek ǵana 10% respondentler máhálle jumısın jeterli dárejede nátiyjesiz dep taptı. Bul kórsetkishler máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı nátiyjeliligini sáwlelendiredi hám bar kemshiliklerdi saplastırıw zárúrligin kórsetedi.

Máhálle jumısın jaqsılaw imkaniyatları:

Izertlew dawamında máhálle jumısın rawajlandırıw hám nátiyjeliligini arttırıw boyınsha bir qansha usınıslar islep shıǵıldı. Birinshi usınıs jaslardı qamtıp alıw ushın zamanagóy texnologiyalar hám kommunikaciya platformalarınan paydalanıwı óz ishine aladı. Bul arqalı jaslar menen baylanıslardı kúsheytiw hám tárbiya processin

nátiyjeli shólkemlestiriw múmkin. Ekinshi usınıs bolsa máhálle belsendilerin tayarlaw boyınsha arnawlı treningler shólkemlestiriwdi óz ishine aladı. Bunday treningler belsendilerdiń mamanlıǵın arttırıwǵa hám olardıń tárbiyalıq jumısında jáne de nátiyjeli bolıwına járdem beredi. Bul nátiyjeler jaslar tárbiyasında máhálleniń áhmiyetin bunnan bılay da arttırıw ushın anıq baǵdarlardı belgilewge járdem beredi. Izertlew dawamında alınǵan maǵlıwmatlar, bir tárepten, máhálleniń tárbiyalıq jumısındaǵı kúshli táreplerin, ekinshi tárepten bolsa onıń nátiyjeliligini arttırıw zárúrligin ashıp beredi.

Talqılaw. Izertlew nátiyjeleri jaslar tárbiyasında máhálleniń sociallıq hám ruwxıy turmıstaǵı áhmiyeti sezilerli dárejede ekenligini tastıyıqlaydı. Biraq bul processti jáne de nátiyjeli etiw ushın ayırım áhmiyetli máseleler dodalanıwı kerek.

Máhálleniń unamlı tásiirin tallaw:

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetti, máhálle institutları jaslardıń ádep-ikramlılıq hám sociallıq rawajlanıwında áhmiyetli rol oynaydı. Máhálleler tárepinen shólkemlestiriletuǵın mádeniy-aǵartıwshılıq ilajlar hám komandalıq sport jarısları jaslardıń milliy qádiriyatlar hám komandalıq belsendilikke bolǵan itibarın arttırıwǵa járdem beredi. Sonıń menen birge, bunday jumıslardıń jáne de keńirek kólemde ámelge asırıwı unamlı nátiyjelerdi kúsheytiw múmkin.

Kemshilikler hám olardı saplastırıw jolları:

Ayırım máhállelerde jeterli resurslardıń joq ekenligi jaslar tárbiyasındaǵı jumıstı tolıq ámelge asırıwǵa tosqınlıq etpekte. Bunday jaǵdaydı saplastırıw ushın máhálle hám mámleketlik shólkemler arasında resurs almasıw sistemasın jaratıw zárúr.

Máhálle belsendileriniń mamanlıǵınıń jeterli emesligi máselesine itibar qaratuılıwı kerek. Aktivlerge tárbiyalıq processlerdi nátiyjeli shólkemlestiriw boyınsha arnawlı trening hám seminarlar ótkeriw usınıs etiledi.

Innovaciyalıq qatnaslar zárúrligi:

Búgingi zamanagóy texnologiyalar dáwirinde jaslar menen islesiwde innovaciyalıq usıllardı qollanıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Máselen, máhállelerde jaslar ushın sanlı platformalar arqalı bilimlendiriw joybarların shólkemlestiriw yaki onlayn treningler ótkeriw arqalı tárbiyalıq tásiirdi kúsheytiw múmkin.

Birge islesiwdi kúsheytiw zárúrligi:

Izertlew dawamında máhálle hám basqa da sociallıq institutlar (bilimlendiriw mákemeleri, sport shólkemleri, mámleketlik uyımlar) arasındaǵı birge islesiw jeterli dárejede rawajlanbaǵanı anıqlanǵan. Bul birge islesiwdi kúsheytiw arqalı máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı nátiyjeliligini arttırıw múmkin.

Máhálleniń milliy modelin jetilistiriw:

Máhálleniń tárbiyalıq jumısı Ózbekstanıń milliy qádiriyatları hám zamanagóy talaplardı úlestirip rawajlandırıwı kerek. Basqa mámleketlerdegi jergilikli sociallıq institutlar tájiriyesin úyreniw hám beymlestiriw arqalı máhálleniń jumısın jáne de bayıtıw múmkin.

Talqılawlarǵa tiykarlanıp aytıw múmkin, jaslar tárbiyasında máhálle áhmiyetli rol oynasa da, bar imkaniyatlardı bunnan bılay da rawajlandırıw hám olardan nátiyjeli paydalanıw talap etiledi. Máhálle institutların bekkemlew hám olardıń resursların keńeytiw arqalı jaslar tárbiyasındaǵı nátiyjelerdi sezilerli dárejede jaqsılaw múmkin.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri jaslar tárbiyasında máhálleniń áhmiyetli rol atqarwın hám onıń sociallıq-ruwxıy jumıstaǵı áhmiyetin tastıyıqladı. Máhálle jaslar arasında ádep-ikramlılıq qádiriyatların qáliplestiriw, olardı sociallıq belsendilikke tartıw hám milliy mádeniyatqa húrmetti arttırıwda úlken áhmiyetke iye. Izertlew dawamında anıqlanǵanıday, máhálle belsendileri tárepinen shólkemlestirilgen mádeniy-áǵartıwshılıq ilajlar, sport jarısları hám basqa da jámáátlik jumıslar jaslar arasında unamsız sociallıq minez-qulıqlardıń azayıwına járdem beredi. Sonday-aq, máhálle jumısınıń nátiyjeliligi jaslar hám ata-analar tárepinen joqarı bahalandı. Biraq, izertlewde máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı jumısında ayırım sheklewler hám kemshilikler bar ekenligi de anıqlanǵan.

Resurslardıń jetispewshiligi, belsendilerdiń tájiriyesizligi hám máhálle hám basqa da sociallıq institutlar arasındaǵı birge islesiwdiń jeterli emesligi máhálleniń nátiyjeliligini tómenletedi. Sol sebepli, máhálle jumısın jaqsılaw ushın zamanagóy texnologiyalardı qollanıw, belsendilerdi tayarlaw boyınsha treningler shólkemlestiriw hám máhálle hám basqa da sociallıq institutlar arasındaǵı birge islesiwdi kúsheytiw zárúrligi ayrıqsha áhmiyetke iye. Ulıwma alǵanda, izertlew jaslar tárbiyasında máhálleniń rolin jáne de kúsheytiw hám onıń nátiyjeliligini arttırıw boyınsha ámeliy usınıslardı islep shıqtı. Máhálleniń jaslar tárbiyasındaǵı ornı sociallıq rawajlanıwıń tiykarǵı komponentlerinen biri bolıp, onıń rawajlanıwı mámleket hám jámiyet tárepinen qollap-quwatlanıwı zárúr.

Adebiyatlar

1. Abdulazizovna I.M. Mahalla va uning yoshlar tarbiyasidagi o'rnı. Лучшие интеллектуальные исследования, 21(4), 87-90. 2024.
2. Ergashevna Z.M. Yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalshda oila maktab va mahalla hamkorligi. Tadqiqotlar. Uz, 38(6), 17-20. 2024.
3. Raximberganova M., & Iskandarov N. 2023. Ijtimoiy tarbiyada mahallaning o'rnı. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali, 1(1).
4. Saidovna R.S. Yoshlarni milliy qadriyatlar va urf-odatlar asosida ma'naviy-ma'rifiy dunyoqarashini shakllantirishda oila-ta'lim muassasasi va mahalla hamkorligining ahamiyati. Science Promotion, 4(1), 279-287. 2023.
5. Sharipovna K.M. Oilada farzand tarbiyasida ota-onaning roli. Nazariy va amaliy fanlardagi ustuvor islohotlar va zamonaviy ta'limning innovatsion yo'nalishlari, 1(4), 295-301. 2024.
6. Shodiyeva M. (2024). Bola tarbiyasi va psixologiyasida oila, maktab va mahallaning o'rnı va tarbiyaviy imkoniyatlari. Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi, 6(1), 256-261.
7. Toxir o'g'li B.O., & Artikboyevich X.X. Yoshlarni manaviyati shakllanishida mahallaning o'rnı. Nazariy va amaliy fanlardagi ustuvor islohotlar va zamonaviy ta'limning innovatsion yo'nalishlari, 1(1), 39-47. 2024.

REZYUME. Mazkur maqola mahalla institutining yoshlar tarbiyasidagi o'rnı va ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda mahallalarning yoshlarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, ijtimoiy faolligini oshirish, milliy madaniyatga hurmat tuyg'usini singdirish borasidagi faoliyati tahlil etilgan. Miqdoriy usul asosida mahalla faoliyatining kuchli va zaif tomonlari aniqlanib, ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur maqola mahallaning yoshlar tarbiyasidagi rolini kuchaytirishda amaliy va ilmiy ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена исследованию роли института махалли в воспитании молодежи и его значимости в социально-духовной жизни. В исследовании анализируется деятельность махалли в формировании моральных ценностей среди молодежи, повышении социальной активности и привитии уважения к национальной культуре. На основе количественного метода были выявлены сильные и слабые стороны деятельности махалли, а также разработаны рекомендации по совершенствованию воспитательного процесса. Эта статья имеет практическое и научное значение для усиления роли махалли в воспитании молодежи.

SUMMARY. This article is dedicated to examining the role of the "mahalla" institution in youth education and its significance in social and spiritual life. The study analyzes the activities of the "mahalla" in shaping moral values among youth, increasing social activity, and instilling respect for national culture. Based on quantitative method, the strengths and weaknesses of the mahalla's activities were identified, and recommendations for improving the educational process were developed. This article holds both practical and scientific significance for strengthening the role of the mahalla in youth education.

РОЛЬ КНИЖНО-ТОРГОВОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ «КАРАҚАЛПАҚ КИТАП» В РАЗВИТИИ КНИГОПЕЧАТАНИЯ

Р.Б.Идрисов – доктор философии исторических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: кутубхона коллектори, Ўзкитоб, ResPO KKASR, прейскурант, Ўзбекитобсавдо, Ўзбекбирляшув.

Ключевые слова: библиотечный коллектор, Ўзкитоб, ResPO KKASR, прейскурант, Узбеккниготорг, «Узбекбирляшув».

Key words: library collector, Uzbook, ResPO KKASR, price list, Uzbekbookssale, Uzbekcommuenity.

Актуализация вопроса формирования культуры чтения и активного привлечения молодежи к данному процессу обуславливает создание теоретической основы вопроса. В то же время актуален исторический экскурс на саму историю возникновения и развития

книгоиздательства и полиграфической отрасли, этапов её развития в нашем регионе. Осуществление данной работы позволяет понять формирование культуры чтения и всеобщей книжной культуры в предыдущий период истории нашего края. Немаловажную роль

играет вопрос формирование сети книжной торговли, которая была сформирована в 1930-е годы.

В этот период, в условиях жесточайшего кризиса и нехватки кадров, скудной материально-технической базы Каракалпакское государственное издательство постепенно налаживал выпуск книжной продукции. Однако, сразу в послевоенный период столкнулся еще одной проблемой – реализацией своей продукции. Проблема книготорговли была насущной и предвоенные годы. По мнению исследователей, книжные магазины существовали в довоенный период в основном в Турткуле, в конце 1930-х годов были открыты магазины «Ўзкитоб» также в Ходжейли, Чимбае и Муйнаке [1:39]. В 1939 году был открыт Республиканский библиотечный коллектор, который обеспечивал книжной продукцией все магазины, библиотеки, школы Каракалпакстана.

В 1942 году Республиканская контора по торговле книгой Управления книготорговли «Ўзкитоб» была переименована в Книго-торговое объединение ККАССР и передана в состав Управления по печати при СНК республики. Согласно правительственного решения, книжная продукция ККИЗ реализовалась через торговые базы «Ўзкитоб» и РесПО ККАССР, однако, РесПО часто задерживала принятие изданной литературы (особенно художественной) для реализации через свои торговые сети, указывая на то, что «книжная продукция является неходовым товаром и может быть реализована в принудительном порядке в качестве «нагрузки» к другим товарам» [2:69].

В послевоенное время книжная торговля только налаживалась. В начале 1950-х годов была образована Каракалпакская контора «Ўзбеккитоб», которую возглавлял Н.Васильев. На коллегии Узбекполиграфиздата при Совете Министров УзССР было отмечено, что план реализации на 1951 год не выполнен, в том числе по книготорговле (82,4%) [3:26].

После этого правительство Узбекистана приняло ряд постановлений в целях поддержки полиграфической отрасли. Так, 26 апреля 1952 года Совет Министров УзССР принял постановление «О преysкуранте оптовых цен на продукцию полиграфических предприятий государственной промышленности», согласно которого с 1 января 1952 года вводился новый преysкурант оптовых цен на продукцию полиграфических предприятий государственной промышленности с надбавкой в размере 15%, при этом цены на газеты остались без изменений [4:75]. 14 мая 1952 года Совет министров ККАССР во исполнение постановления Совета Министров УзССР от 26 апреля т.г., продублировал его, тем самым сделав его положения обязательным и на территории Каракалпакстана [5:96]. Также было принято постановление «О дополнительных ассигнованиях Министерству просвещения УзССР на приобретение учебно-хозяйственного оборудования автотранспорта и книг для пополнения школьных библиотек» [6:74], тем самым стимулируя полиграфические предприятия республики.

В 1950-е годы выпущенная книжная продукция должна была быть реализована через Узбекское объединение книжной торговли («Узбеккниготорг») и Республиканскую оптово-торговую базу

«Узбекбирляшу». Так как учебники продавались ученикам, было поручено этим организациям скупать их обратно для последующей реализации через сеть своих магазинов. Этим делом никто не занимался, даже не получали книги и учебники из раймагов («Узбекбирляшу») и складов Узбеккниготорга для книготорговой сети и школ. Со складов необходимо было отгрузить изданные учебники на областные базы. Для Каракалпакстана отгрузка учебников шла очень медленно, учебники лежали на базе 25-30 дней. Если даже и загрузжали, то с перевалкой в Чарджае, что приводило к задержке. Например, на совещании в г. Ташкенте, которое состоялось 24 июля 1952 года, отмечалась задержка доставки ¼ части изданных учебников, поэтому в условиях Каракалпакстана было предложено использовать авиацию [7:147].

13 апреля 1956 года Совет министров ККАССР обязал соответствующие органы производить печатание книжной продукции только в типографиях, расположенных на территории республики и главным образом в Нукусском полиграфкомбинате [8:108]. Постоянный правительственный контроль сделало возможным наладить более-менее функционирующее производство. В Нукусском полиграфическом комбинате был налажен систематический выпуск всех учебников для каракалпакской школы, значительно увеличилось количество выпускаемой художественной литературы. Большая часть книжной продукции реализовывалась через специализированную торговую систему «Узкитоб», в Каракалпакстане же этим занималась РесПО, через контору «Книготорг». Торговые организации РесПО очень редко принимали книжную продукцию как «неходовой товар», хотя они имели 25%-ную скидку со стоимости каждой книги или учебника. Однако, книжная торговля в целом по республике, особенно в сельской местности, была очень низкой. Даже в некоторых районах учебники, которые с большими капитальными вложениями были изданы, валялись на складах. Каракалпакская контора «Книготорга» имела свои магазины в 10 районах, да и те находились в подсобных помещениях. Даже единственный «образцовый» книжный магазин в Нукусе не имел своего помещения [9:230]. Вследствие этого многие книги теряли свой вид и актуальность, так и не дойдя до своего читателя.

Правительство республики предпринимало определенные меры по улучшению торговли книжной продукцией. Относящаяся Управлению по печати при Министерстве культуры республики, Каракалпакская контора «Узглавкниготорга» (начальник конторы И.Крачак), во исполнение требований вышестоящих органов, объявила о проведении в республике «Месячника книги». Планировалась организация книжных базаров: в Нукусе на территории ярмарки и старом городе, в районных центрах – на территории базаров, а Муйнаке – на территории рыбоконсервного завода. Для обслуживания книжных базаров решено было привлечь молодежь в качестве книгонош (китап тасыўшы), а также автокнигопередвижки. Подобная форма привлечения внимания с одной стороны имела идеологическую подоплеку (например, ставилась задача активизировать реализации сочинений В.Ленина и И.Сталина), с другой – продать накопившуюся на

складах литературу. Так, начальник Каракалпакской конторы «Узглавкниготорга» И.Крачак сообщал, что «у нас на складах и в магазинах скопилось большое количество остатков изданий Каракалпакского издательства художественной литературы, как изданной недоброкачественно, без иллюстраций или с плохими иллюстрациями» [10:24].

В системе книжной торговли существовали определенные проблемы и достижения. Широкий охват населения книжной продукцией с одной стороны, вызывали проблемы с их продажей, особенно массово-политической и сельскохозяйственной литературы с другой. Неравномерное распределение (по разрядке) учебной литературы вызывали диспропорцию в обеспечении книг, особенно на каракалпакском языке. В районных и сельских магазинах на прилавках

находились книги (например, русско-каракалпакский словарь, каракалпакско-английский словарь и т.п.), которые были в дефиците в городских условиях.

В изучаемый период полиграфическая отрасль Каракалпакстана пережила сложный период организации своей деятельности. Несмотря на относительное улучшение качества и количества издаваемой книжной продукции, материально-технической базы и обеспечения кадрами, книжное дело по-прежнему оставалась дотационной и затратной.

В целом, этот период можно охарактеризовать как время активного формирования централизованной системы книгоиздания, где власти жестко регулировали деятельность полиграфической отрасли, регламентируя каждый этап редакционно-издательской деятельности.

Литература

1. Досумбетов К., Юсупов О. Каракалпакстан баспа сөзи. Пайда болууы хэм раўажлануу тарихынан. – Н.: 1991. – С.39.40

2. ЦГА РК, ф.323, оп.1, д.7, л.69.

3. ЦГА РК, ф.323, оп.1, д.1, л.26.

4. ЦГА РК, ф.322, оп.3, д.1735, л.75.

5. ЦГА РК, ф.322, оп.1, д.1707, л.96.

6. ЦГА РК, ф.322, оп.3а, д.1735, л.74.

7. ЦГА РК, ф.322, оп. 3, д.1735, л.147.

8. ЦГА РК, ф.322, оп.1, д.1707, л.108.

9. ЦГА РК, ф.Р-173, оп.1, д.201, л.230.

10. ЦГА РК, ф.Р-173, оп1, д.177, л.24.

РЕЗЮМЕ. Мақолада 1950-1970 йиллардаги китоб махсулотлари савдосидаги қатор муаммолар очиб берилган, китобхонлар эҳтиёжларини қондириш, китобхонликка қизиқишни оширишга қаратилган ҳаракатлар кўрсатилган. Умуман олганда, бу даврни марказлашган китоб нашри тизимининг фаол шаклланган даври сифатида тавсифлаш мумкин, бунда ҳокимият матбаа саноати, таҳририят ва нашриёт фаолиятини ҳар бир босқичини қатъий тартибга солган.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается ряд проблем реализации книжной продукции в 1950-1970-е годы, указываются меры, направленные на удовлетворения потребностей читателей и повышения интереса к чтению. В целом, этот период можно охарактеризовать как время активного формирования централизованной системы книгоиздания, где власти жестко регулировали деятельность полиграфической отрасли, регламентируя каждый этап редакционно-издательской деятельности.

SUMMARY. The article reveals a number of problems in the sale of book products in the 1950-1970s, indicates measures aimed at meeting the needs of readers and increasing interest in reading. In general, this period can be characterized as a time of active formation of a centralized book publishing system, where the authorities strictly regulated the activities of the printing industry, regulating each stage of the editorial and publishing activity.

BOLA HUQUQLARINING KAFOLATLARI VA UNI BUZGANLIK UCHUN MA'MURIY JAVOBGARLIK

T.K.Kudaybergenova – *pedagogika fanlari nomzodi, professor*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: bola, bola huquqlari, milliy qonunchilik, maʼmuriy javobgarlik, Oila kodeksi, Konstitutsiya, ota-ona majburiyati, “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonun, “Bola huquqlarining kafolatlari toʻgʻrisida”gi Qonun, “Yoshlarga oid davlat siyosati toʻgʻrisida”gi Qonun.

Ключевые слова: ребёнок, права ребёнка, национальное законодательство, административная ответственность, Семейный кодекс, Конституция, Закон «Об образовании», Закон «О гарантиях прав детей», Закон «О государственной политике в отношении молодёжи».

Key words: child, child rights, national law, administrative accountability, Family Code, Constitution, parental obligations, "Education Law," "Child Rights Guarantees Law," "Youth State Policy Law."

Mustaqillikka erishgan ilk kunlardan boshlab mamlakatimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri inson huquq va erkinliklarini taʼminlashga qaratilgan huquqiy hujjatlarni qabul qilishga eʼtibor qaratildi. Shuning uchun ham Asosiy qonunimizda alohida boʻlim inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlariga bagʻishlandi. Jamiyat farovonligi yoʻlida qabul qilingan

normativ-huquqiy hujjatlarda inson huquqlari va majburiyatlari aks ettirila boshlandi. Fuqarolarning huquq va erkinliklarini, davlat va jamoat tartibini, tabiiy muhitni muhofaza qilishni, ijtimoiy adolat va qonuniylikni taʼminlash borasida samarali islohotlar tizimi yaratildi.

Ayniqsa bu borada kelajagimiz hisoblangan bolalar va yoshlarning huquq va erkinliklarini taʼminlash, unga

kafolatlar yaratish borasida keyingi yillarda etarli darajada qonuniy asoslar yaratilmoqda. Mamlakatimizda bolalarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanib, bugungi kunda mamlakatimizda uning to'laonli qonunchilik asoslari yaratilgan deyishimiz mumkin.

“Bola (bolalar) — o'n sakkiz yoshga to'lgunga (voyaga yetgunga) qadar bo'lgan shaxs (shaxslar)”; [3].

Bola huquqlari – har bir bola (18 yoshga to'lmagan shaxs bola hisoblanadi) hech qanday cheklashsiz ega bo'lishi lozim bo'lgan huquq va erkinliklardir. Bolalar va yoshlar kattalar bilan bir xil inson huquqlariga ega va bu barcha tomonidan tan olinadi.

Bola huquqlari deganda - irqi, jinsi, tili, dini, tug'ilgan joyi, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiyligi, ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, har bir bola ega bo'lishi kerak bo'lgan huquq va erkinliklar. Xalqaro huquq normalarida 18 yoshga etmaganlarning barchasi bola deb tan olingan.

Mamlakatimizda bola huquqlari kafolatlarini ta'minlash, ularni himoya qilish uchun zarur tashkiliy-huquqiy sharoitlar yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu bois, yurtimizda bu borada salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, bola huquqlari kafolatlarining qonunchilik asoslari bo'lgan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Oila kodeksi, “Ta'lim to'g'risida”gi, “Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi, “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi, “Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risida”gi, “Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida”gi va boshqa shu kabi qonunlar qabul qilindi.

Ular orasida “Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi Qonun alohida ahamiyatga ega. Unda bola huquqlarining kafolatlari ta'minlanishi bilan bog'liq munosabatlar ishtirokchilari, ularning huquq hamda majburiyatlari aniq aks etgan. Shuningdek, qonunda bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha davlat siyosati, bola huquqlarining kafolatlari, ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar huquqlarining qo'shimcha kafolatlari kabi bolalarning huquqiy himoyasi mustahkamlab qo'yilgan.

Shu bilan birga, keyingi yillarda yurtimizda bu boradagi ishlar yangi bosqichga ko'tarilib, bolalar mehnatiga butunlay chek qo'yildi. Yetim bolalar va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimi takomillashtirildi. Bolalar huquqlarini ta'minlash maqsadida bir qator muhim hujjatlar qabul qilindi.

Mazkur hujjatlarda bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash, bolaning hayoti va sog'lig'ini, qadr-qimmatini muhofaza qilish, uning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik, yosh avlodning jismoniy, intellektual, ma'naviy va axloqiy kamol topishiga ko'maklashish kabi davlat siyosatning ustuvor yo'nalishlari belgilab berildi.

Bolalar har doim mehrga, g'amxo'rlikka muhtoj bo'ladi. Ularning huquq va erkinliklari to'liq kafolatlanishi shaxs shakllanishi, davlat va jamiyat istiqboli mustahkam bo'lishida nihoyatda muhim. So'nggi yillarda O'zbekiston bolalar manfaatlariga qaratilgan davlat siyosatini amalga oshirar ekan, “hech bir bola e'tibordan chetda qolmaydi” degan tamoyilga amal qilmoqda.

Prezidentimizning “Bola huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi qaroriga binoan Oliy Majlisning Inson

huquqlari bo'yicha vakili (ombudsman) o'rinbosari — Bola huquqlari bo'yicha vakil instituti joriy etildi.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizda ham bola huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlash vazifasi ham o'z ifodasini topdi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XIV bobi “Oila, bolalar va yoshlar” deb nomlangan.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, milliy qonunchiligimizda bola huquqlari bilan bog'liq bo'lgan qonun hujjatlari soni 40 dan, qonunosti hujjatlari soni 500 dan ortiqni tashkil etadi. Bu esa bola huquqlari sohasidagi qonunchilik bilan ixtisoslashgan holda ish olib borish hamda uning ijrosi bo'yicha ta'sirchan mexanizmlarni yaratish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Mazkur qonun hujjatlarida

- bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash;
- bolaning hayoti va sog'lig'ini, qadr-qimmatini muhofaza qilish;
- uning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik;
- yosh avlodning jismoniy, intellektual, ma'naviy va axloqiy kamol topishiga ko'maklashish kabi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan.

Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 96-moddasida, ota-ona voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berishi shartligi belgilangan bo'lib, voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berish majburiyatini ixtiyoriy ravishda bajarmagan ota (ona)dan sudning hal qiluv qaroriga yoki sud buyrug'iga asosan aliment undiriladi [3].

Yoshlarimiz har doim o'z iqtidorlarini namoyish etish uchun ta'lim va tarbiya olishini kelajakda ham mustahkamlab qo'yish maqsadida qonunchiligimizdagi bolalar huquqlari borasidagi o'zgartirishlar yangilanayotgan Konstitutsiyada ham qat'iy belgilab qo'yildi. Xususan, 44-moddada bolalar mehnatining bolaning sog'lig'iga, xavfsizligiga, axloqiga, aqliy va jismoniy rivojlanishiga xavf soluvchi, shu jumladan, uning ta'lim olishiga to'sqinlik qiluvchi har qanday shakllari taqiqlanadi, deya belgilandi [1]. Natijada uzoq yillar yurtimizning xalqaro imidjiga salbiy ta'sir qilib kelgan bolalar majburiy mehnatiga to'liq barham berildi.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizga kiritilgan mazkur norma bolalar mehnatining og'ir shakllaridan himoya qilish, ularni sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishishlari uchun muhim huquqiy kafolatdir.

Shuningdek, 50-moddada ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanishi belgilandi [1].

Unga ko'ra, sog'lig'ida nuqsoni bo'lgan bolalar faqatgina ixtisoslashgan maktablarda emas, hamma qatori umumiy maktablarda ham o'qishi yo'lga qo'yilishi Yangi O'zbekistonda inson qadri tamoyilining amaliy ifodasidir.

Mamlakatimizda yosh avlodni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasida samarali tizim yaratilgan bo'lib, bu borada bir nechta qonun hujjatlari qabul qilingan.

Asosiy qonunimizga ko'ra, har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi [1]. Ta'lim sifatini oshirishda umumiy o'rta ta'limning o'rni alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim (I–IV sinflar) umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir. Umumiy o'rta

ta'lim bilimlarning zarur hajmini beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirishga va ta'limning navbatdagi bosqichini tanlashga yordam beradi [3].

Bolalarga ta'lim va tarbiya berishda nafaqat maktab o'qituvchisining sa'y-harakati balki, ota va onalarning roli ham muhim o'rin tutadi. Bolaga ta'lim-tarbiya berish ota-onaning konstitutsiyaviy majburiyati hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining "Oila, bolalar va yoshlar" deb nomlangan XIV bob 77-moddasida "Ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'z farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim olishi, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar. Davlat va jamiyat yetim bolalarni hamda ota-onasining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqishni, tarbiyalashni, ularning ta'lim olishini, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishini ta'minlaydi, shu maqsadda xayriya faoliyatini rag'batlantiradi" [1] deya ta'kidlangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksining 73-moddasida ham «Ota-ona o'z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega va tarbiyalashi shart»ligi mustahkamlangan [4].

Farzandlar tarbiyasi, ularga ta'lim berish, barkamol voyaga etkazish ham ota-ona majburiyati sifatida belgilandi.

Konstitutsiyamizning 78-moddasiga ko'ra, bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash hamda himoya qilish, uning jismoniy, aqliy va madaniy jihatdan to'laqonli rivojlanishi uchun eng yaxshi shart-sharoitlarni yaratish davlatning burchi sifatida belgilandi [1].

Ota-onalar tomonidan voyaga etmagan bolalarga ta'lim-tarbiya berish kabi majburiyatlarni bajarmaslik huquqbuzarlik sifatida baholanib, o'z navbatida javobgarlikni vujudga keltiradi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 47-moddasida, bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaslik uchun javobgarlik belgilangan bo'lib, unga ko'ra "ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar tomonidan voyaga etmagan bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaslik, shu jumladan voyaga etmagan bolalarning ma'muriy huquqbuzarlik sodir etishiga olib kelishi – bazaviy hisoblash miqdorining ikkidan bir qismidan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi" [5].

Bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish vazifalarini bajarmaslik deganda harakatsizlikning turli shakllarini, ya'ni harakatsizlik natijasida voyaga etmaganlarni tarbiyalash yoki ularga ta'lim berish to'g'risida etarli g'amxo'rlik qilinmayotganligini tushunish lozim. Yuqorida ta'kidlangan modda bo'yicha huquqbuzarlik subyekti faqat bolaning otasi yoki onasi emas, balki voyaga etmaganlarni tarbiyalash sohasidagi vazifalarni bajarishda ularga

tenglashtirilgan boshqa shaxslar ya'ni, bolani asrab olgan, ularni tarbiyalashda qonuniy ota-ona o'rnini bosuvchi shaxslar, vasiylar va tarbiyachilar bo'lishi mumkin.

Shuni e'tiborga olish kerakki, bolalarni tarbiyalashda ota-onalik huquqidan mahrum etilgan shaxslar, ota-onalik vazifalarini ruhiy kasallik, aqliy zaiflik yoki boshqa surunkali kasallik sababli va o'zlariga bog'liq bo'lmagan boshqa sabablarga ko'ra bajarmagan shaxslar mazkur modda bo'yicha ma'muriy jazoga tortilmaydi.

Voyaga etmaganlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini hamda bu turdagi huquqbuzarliklar profilaktikasini ta'minlash tegishli davlat nazorati organlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va uning voyaga etmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi maxsus bo'linmalari tomonidan amalga oshiriladi. Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksga asosan, bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaslik huquqbuzarligini voyaga etmaganlar ishlari bo'yicha idoralararo komissiyalar va ma'muriy sudlar ko'rib chiqadilar.

Bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaslik huquqbuzarligining oldini olishda quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim. Jumladan:

- aholiga mamlakatimizda qabul qilinayotgan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmuni va mohiyatini izchil etkazadigan tizimni shakllantirish;

- tegishli davlat organlari tomonidan oilada, ta'lim muassasalarida bolalarga ta'lim-tarbiya berilishining tizimli va uzviy ravishda olib borilishiga alohida e'tibor qaratish va nazoratga olishni ta'minlash;

- davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, shu jumladan huquqni muhofaza qiluvchi organlar va fuqarolik jamiyatining boshqa organlari tomonidan targ'ibot-tashviqot ishlarini samarali tashkil etish;

- mahalla faollari boshqa mas'ullar bilan hamkorlikda oiladagi muhitni sog'lomlashtirishga, ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslarning bolalarga salbiy ta'sir ko'rsatishini bartaraf etishga doir ishlarni amalga oshirish;

- nazoratni amalga oshiruvchi organlar va mas'ul shaxslar tomonidan ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan oilalar va voyaga etmaganlarni hamda aniq yashash joyi bo'lmagan nazoratsiz qolgan bolalarni aniqlash hamda tegishli ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, jamiyatda sog'lom-turmush tarzini shakllantirishda bolalarga ta'lim-tarbiya berish masalasiga alohida e'tibor qaratish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu borada tegishli ishlarni amalga oshirish, oilada bolalarga ta'lim-tarbiya berish va odob-ahloq qoidalarini o'rgatish bo'yicha ota-onalar uchun uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish talab etiladi. Bu esa, kelgusida ota-onalar tomonidan bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaslik huquqbuzarligining oldini olishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 01.05.2023. <https://lex.uz/docs/6445145>.
2. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni / 2008, 8-yanvar.
3. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni / 2020, 23-sentyabr.
4. O'zbekiston Respublikasining Oila Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998, 5-6-son.

5. O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi / O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1995 y., 3-son; O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995, 9-son, 193-modda, 12-son, 269-modda.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bola huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» gi 22.04.2019 yildagi PQ-4296-son qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bola huquqlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2020 yil 29 maydagi PQ–4736-sonli qarori.

REZYUME. Maqolada bola huquqlari, uning qonuniy asoslari, kafolatlari va uni buzganlik uchun ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risida so‘z yuritilgan, shuningdek, bolalarni tarbiyalash va ularga ta‘lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarilganlik huquqbuzarligining oldini olish buyicha tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о правах ребёнка, их правовых основах, гарантиях и административной ответственности за их нарушения, а также о рекомендациях по предупреждению преступлений, связанных с неисполнением обязанностей по воспитанию и обучению детей.

SUMMARY. This article examines the rights of children, their legal framework, the guarantees ensuring these rights, and the administrative accountability for any breaches. It further offers recommendations on how to prevent legal violations connected to neglecting responsibilities in the upbringing and education of children.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ В 1917-1920-е ГОДЫ

Ф.М.Мадреймов – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: шўро рахбарияти, ишчи-деҳқон, ислохот, миллийлаштириш, ижтимоий, тоталитар сиёсат, коммунизм, мактаб.

Ключевые слова: советская власть, рабочие-крестьяне, реформы, национализация, социальный, тоталитарная политика, коммунизм, школа.

Key words: The Soviet government, peasant workers, reforms, nationalization, social, totalitarian politics, communism, school.

Введение. В изучении социальной политики в Каракалпакстане 1917-1920-х годов можно выделить два основных периода - советский (начало 1930-х гг. - 1991 г.) [1] и постсоветский (с 1991 г. до настоящего времени) [2], принципиально отличающихся, прежде всего, методологическими концепциями исследования. Социальная политика советской власти в глазах исследователей 1917-1990-х годов была безупречной, теперь же подход к ней стал критичен, выявлен ряд существенных недостатков. Вместе с тем, несмотря на несомненные положительные тенденции последних лет в изучении социальной политики, следует признать, что тема изучена недостаточно. Основное внимание исследователей сосредоточено на коллективизации и положении дехканства, вынужденного существовать в этих условиях. Другие не менее значимые составляющие части социальной политики - медицинское обслуживание, жилищное обеспечение, продовольственное снабжение пока еще не нашли должного освещения в трудах современных исследователей. Это предопределяет необходимость дальнейшего изучения данной темы.

Основная часть. Основными направлениями по преобразованию социальной жизни общества в Каракалпакстане в 1917-1920-е годы являлись социальное обеспечение, здравоохранение, образование и трудовые отношения.

Реализация социальной функции в 1917-1920 годы была весьма затруднена сложившейся тяжелой социально-экономической обстановкой. Последствия военных действий порождали недовольства среди населения. Бедственное положение значительной части населения, низкий уровень жизни, отсутствие необходимой медицинской помощи, распространение беспризорности и высокий уровень смертности, особенно среди детей, требовали незамедлительного изменения социальной обстановки [3:106].

В 1918 г. вводится в действие Положение «О социальном обеспечении», которым закрепляется новое

направление реализации социальной функции в виде социального обеспечения. Особенностью данного акта являлось то, что его меры социальной поддержки были направлены лишь на представителей рабочего класса. Социальное обеспечение дехкан не являлось частью государственной системы, предоставлялось за счет организаций крестьянской взаимопомощи [4].

Еще одним важным направлением проявления социальной функции государства стало борьба с безработицей. Тяжелая экономическая ситуация, приостановка производства, порождали все большее количество безработных. Но в государстве труд являлся «обязанностью и делом чести каждого способного к труду гражданина». Таким образом, обязательность труда устанавливалась для всех в равной мере, а в случае нежелания трудиться применялись нормы Уголовного кодекса о туеядстве. Борьба с безработицей заключалась в полном обеспечении занятости населения [5:15].

В 1918 г. принимается Кодекс законов о труде, который регулирует трудовые отношения лиц работающих по найму. Кодекс регламентировал вопросы труда и отдыха, устанавливал 8-часовой рабочий день. Амударьинский Совет в мае 1918 г. объявил о переходе промышленных предприятий на восьмичасовой рабочий день, об установлении рабочего контроля над производством, национализации хлопкоочистительных, маслобойных, мыловаренных и кожевенных заводов, частных банков, типографий и т.п. [6:23].

Немаловажное значение в развитии социальной политики государства имело создание пенсионного обеспечения. Первоначально правом на пенсионное обеспечение обладали солдаты Рабоче-Крестьянской Красной Армии в случае наступления инвалидности и члены их семей при потере кормильца [3:23]. Во время гражданской войны особое внимание уделялось обеспечению красноармейцев и членов их семей. Декрет «О пенсионном обеспечении солдат Рабоче-крестьянской Красной Армии и их семейств»

был принят в августе 1918 г. В 1919 году было введено Положением «О социальном обеспечении инвалидов-красноармейцев и их семейств».

Особое внимание социальной политики было направлено на развитие системы здравоохранения. Существовавшая высокая смертность и массовое распространение различных инфекционных заболеваний, нехватка квалифицированных кадров и специализированных учреждений указывали на глубочайшие недостатки в системе здравоохранения. Аму-Дарьинский Совет национализировал аптеку Берсудского в Петро-Александровске, военный лазарет, Шаббазскую больницу, Нукусский и Чимбайский медицинские пункты и взял их на государственный бюджет [7:12].

Другим направлением в реализации социальной функции стала социальная защита несовершеннолетних и борьба с беспризорностью. Уделялось большое внимание воспитанию детей, поскольку стремилось привить им идеологические основы построения государства, ведь они являлись «будущей нашей опорой коммунистического строя». Социально-экономические проблемы общества в большей степени влияют на незащищенные слои населения, особенно на детей. Вследствие чего широко была распространена беспризорность и безнадзорность среди молодого поколения. Причинами этому были также: голод, бедность, безработица и т.д. Родители не могли не только обеспечить, но и прокормить себя и своих детей. Кроме того много детей потеряло родителей во время первой мировой и гражданской войн. Толпы детей перемещались по стране в поисках какого-либо пропитания и пристанища. Результатом развития данной проблемы стало распространение различных заболеваний среди детей и рост детской смертности. В 1919 г. создавались 6 детские дома, в которых предоставлялось питание и медицинское обслуживание. Амурдарьинский Совет, проявляя заботу о безнадзорных и беспризорных детях, особенно сиротах, организовал государственные интернаты в Чимбае и Петро-Александровске [8:42].

Задача государства о полной ликвидации беспризорности в 1917-1920-е годы была практически невыполнима. Для этого необходимо было наличие огромных материальных средств, которых в тот период катастрофически не хватало. Но государство смогло предотвратить дальнейшее развитие беспризорности, приостановить ее рост и распространение. Были заложены основы для дальнейшей борьбы с этой проблемой.

Другим направлением реализации социальной функции стало организация и развитие образования, культуры и науки. В Амурдарьинском отделе был издан приказ 23 мая 1918 г. об отделении церкви от школы.

30 июня 1918 г. в составе органов Амурдарьинского отдела был учрежден отдел народного образования. Впервые был поднят вопрос об открытии начальных школ в Нукусе, Назархане, Чимбае, Бий-Базаре, Шейх Аббазе и Сарыбие с обязательным преподаванием родного и русского языков. Снабжение всех учащихся пищей, одеждой, обувью и учебными пособиями за счет государства открывало широкие возможности для приобщения населения к просвещению, культуре и науке [9:12].

Перед государством стояла задача по проведению культурной революции для преобразования страны. Для этого необходимо было ликвидировать неграмотность среди населения, обеспечить развитие народного просвещения, подготовить квалифицированные кадры, организовать развитие науки и культуры.

Последствия первой мировой и гражданской войн оставили после себя только разруху в хозяйстве, голод, нищенство. Начавшиеся изменения в социальной сфере позволили решить многие проблемы издавна существовавшие. Был ликвидирован «синдром бедняка», что способствовало увеличению продолжительности жизни людей и снижению детской смертности.

При Совете Амурдарьинского отдела была организована специальная комиссия, в которую входили представители профессиональных, советских и партийных организаций. Она открыла бесплатные питательные пункты в Петро-Александровске, Шурахане, Нукусе, Чимбае и других крупных населенных пунктах. Органы власти выдавали вдовам, семьям батраков и бедняков муку, рис и другие продукты. Местные органы власти, активно борясь со спекуляцией, установили на местах хлебную монополию и ввел подушную норму на едока - 10 пудов хлеба в год [10]. При продаже хлеба дехкане должны были производить отчисления в пользу голодающего населения. Комиссариат продовольствия в приказе от 15 августа 1918 г. отметил, что «на базарах республики хлеботорговцы могут продавать хлебные продукты исключительно только по предъявлению квитанции о произведенном обязательном отчислении хлеба в пользу беднейшего населения 14-10 пудов с десятины [10].

Заключение. Социальная политика советской власти 1920-30-х годов в Каракалпакистане была многогранной и противоречивой. С одной стороны, провозглашенные цели равенства и справедливости, развития промышленности и сельского хозяйства действительно стали фундаментом для значительных экономических и социальных преобразований. С другой стороны, методы их достижения – репрессии, насилие, идеологическая диктатура – порождали глубокие противоречия и накладывали тяжелый отпечаток на жизнь советских граждан.

Литература

1. Досумов Я.М. Каракалпакистан совет властынын орнатылыуы. Нокис: ККМБ,1957; Его же Победа Октябрьской революции в Каракалпакии. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958; Его же Очерки истории Кара-Калпакской АССР. 1917-1927. -Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960; Очерки истории Каракалпакской АССР. -Ташкент, 1964. Т.2; Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства. -Ташкент, 1969; Осуществление ленинской программы построения социализма в Каракалпакии -Ташкент. 1971; История Каракалпакской АССР. Т.2. От победы Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. Т.: «Фан», 1974; Досумов Я.М. Каракалпакия в годы гражданской войны. 1918-1920 гг. Нукус: Каракалпакистан. 1975.
2. Абдуллаева Я. Қарақалпақстан ҳаял-қызлары: Кеше ҳам бүгін. XIX асирдиң ақыры ҳам XX асир. -Нөкис, 2010; Камалов С. Социально-экономическое положение Каракалпакистана и Аральская катастрофа (1917-1990 гг.) // Вестник ККО АН РУз., 1999, №6. -С.5-10; Қарақалпақстанның жаңа тарихы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екінші ярымынан XXI әсир басына шекем. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003; Сарыбаев М.К. Политика хлопковой

монокультуры Советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917-1990 гг.). — Ташкент: Изд-во Национальной биб.-ки Узбекистана им. Навои, 2008; Исмаилов О. Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан (XIX - XX вв.). Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Ташкент, 1996; Караманова Г. История аграрных отношений в Каракалпакстане (1917-1941). — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Нукус, 2009.

3. Досумов Я.М. Очерки истории Кара-Калпакской АССР. 1917-1927. - Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960.

4. ЦГА РК, ф.16, оп.1, д.17, л.3.

5. Таўмуратов Н. Адамларды қорғау ҳуқуқы менен. Қарақалпақстан милициясының тарихынан. — Нөкис «Қарақалпақстан», 1992.

6. Сарыбаев М.К. Политика хлопковой монокультуры Советской власти в Каракалпакстане и ее последствия (1917-1990 гг.). — Ташкент: Изд-во Национальной биб.-ки Узбекистана им. Навои, 2008.

7. Исмаилов О. Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан (XIX - XX вв.). Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. -Ташкент, 1996.

8. Уразбаева Р. История народного образования в Каракалпакстане. — Ташкент, 2010.

9. Сағиндықов Б.А. 1917-1941 йиллардаги Қорақалпоғистон маданияти: муаммо ва ечимлар. Т.ф.д. PhD дисс. автореферати. — Нукус, 2023.

10. ЦГА РК, ф.16, оп.1, д.17, л.41.

11. Абдукаримов А.А. 1917-1991-йилларда Қорақалпоғистон қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти. т.ф.д. PhD дисс. автореферати. — Нукус, 2024.

РЕЗЮМЕ. Мақолада 1917-1920 йилларда Қорақалпоғистондаги ижтимоий сиёсат ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается социальная политика в Каракалпакстане 1917-1920-е годах.

SUMMARY. The article examines social policy in Karakalpakstan in the 1917-1920s.

KONSTITUTSIYA-DEMOKRATIYALIQ RAWAJLANIWDIN TIYKARI

S.M.Seytnazarov – magistrant

Ўқитувчи ўстازнинг Ўзбекистон Республикасидаги педагогика институтидан

Tayanch soʻzlar: konstitutsiya, reforma, modernizatsiya, demokratiya, ideologiya, tolerantlik.

Ключевые слова: конституция, реформа, модернизация, демократия, идеология, толерантность.

Key words: constitution, reform, modernization, democracy, ideology, tolerance.

Konstitutsiya (latınsha “Constitution” - dúziliw) - mámleketniń tiykarǵı nızamı. Ol mámleket dúzilisin, húkimet hám basqarıw shólkemleri sistemasın, olardıń kepilligi hám de qalıplestiriliw tártibi, saylaw sisteması, puqaralardıń huqıq hám erkinlikleri, jámiyet hám shaxstıń óz ara qatnasları, sonı menen birge, sud sistemasın hám de mámleket hám jámiyetniń óz ara qatnasların belgilep beredi. Ózbekstan Respublikası basqarıwdıń respublikalıq formasına iye bolǵan suveren, demokratiyalıq, huquqiy, sociallıq hám dúnyalıq mámleket bolıp tabıladı. Bul konstituciyamızdıń 1-statıyasında kórsetilgen. Házirgi kúnde 130 dan aslam millet wakilleri bir shańaraqtıń perzentlerindey tatıwlıqta hám tınıshlıqta jasap keliwi mámleketimizdiń milletler ara tatıwlıq hám keńpeyillik principini tiykarında jasap atırǵanlıǵınıń belgisi bolıp tabıladı. Jámiyet bar eken óziniń haq huqıqlarınıń qorǵalıwına hám onıń ámel etiliwine tiykar bolatuǵın tártip normalardıń jaratılıwın qáleydi. Bizge belgili filosoflardıń biri T.Gobstıń filosofiyalıq kózqarasın eske túsiretuǵın bolsaq onıń aytıwınsha insannıń jasawı ushın hawa hám suw qanday zárúr bolsa jámiyet ushın tártip qaǵıyda normaları sonday áhmiyetli esaplanadı. Adamlar ádette tabiiy hám jasalma halatqa bólinedi, bul degeni tabiiy jaǵdayda ol tabiyat nızamına boysınıp jasaydı. Jasalma halatqa keletuǵın bolsaq insanlar jámiyette tártip normalardıń bolıwı ushın etikalıq hám huqıqiy qaǵıydalar islep shıǵadı hám oǵan ámel etip jasaydı. Bunnan kóriwimizge boladı, eger jamiyette qandayda bir tártip qaǵıyda normaları bolmasa jamiyette úlken chaos júzege keledi. Tariyxqa kóz júriter ekenbiz, áyyemgi dawırdegi mámleketlerdiń ózinde kúshli nızamlar hám qararlar bolǵanlıǵın bilemiz. Máselen: Nızamlar dúziwshi húkimdar atı menen belgili Xammurapi dawirindegi nızamlar qatańlıǵı menen búrsheni lal qaldırǵan. Máselen: Shıpkaker ámelge asırǵan operaciya natiyjesinde biymar ólip qalsa, shıpkakerdiń qolları kesip

taslanıwı shárt bolǵan. Egerde arxitektor qurǵan imarat qulap tusip adamlar óletuǵın bolsa, arxitektor ótiriliwi lazım bolǵan. Sol menen bir qatarda Áyyemgi Greciyada Drakont nızamlarına keletuǵın bolsaq hár qanday jinayat túrine bir ǵana jaza ólim jazasın qolǵanı ushın “Siya qalıp, qan menen jazılǵan” - dep grekler táriyip bergen. Bizler bunnan kórsek boladı, jámiyet ushın huqıqiy nızamlar, morallıq qaǵıydalar bolsa ǵana jámiyet tınıshlıq hám tatıwlıqta jasaydı.

Konstituciya ádette insan huqıqlarına hám mámleket suvereniteti idealına sadıqlıǵın, házirgi hám keleshek áwlad wákilleri ushın joqarı juwapkershilikti ańlatqan halda tariyxıy, milliy qadiryatlarımızǵa tayanıp, sonday-aq xalıq aralıq huqıq tarawlarında kórsetilgen principler tiykarında insaniylyq, demokratiyalıq hám huqıqiy mámleketni payda etiw maqsetinde konstituciya qabil etilgen.

Ǵárezsizlikniń sharapatı menen júzege kelgen tilimiz, dinimiz, tariyxımız, mánawiyatımız insaniy huqıqlarımızdı qaytarıp berdi. Sol menen bir qatarda siyasiy qadiryatlarımızdı mámleket hákimyatın basqarıwdaǵı xalıqtıń qatnasıwın tamiyinlep berdi. Ózbekstan Respublikası jańa konstituciyasınıń 33-statıyasında kórsetilgende: “Hár kim pikirlew, sóz hám isenim erkinligi huqıqına iye. Hár kim hár qanday málimlemeni izlew, alıw hám tarqatıw huqıqına iye. Mámleket internet jáhán málimleme tarmaǵınan paydalanıwdı tamiyinlew ushın sharayatlar jaratadı. Málimleme izlew, alıw hám tarqatıwǵa bolǵan huqıqtı sheklewge tek ǵana nızamǵa muwapıq hámde konstituciyalıq dúzimdi, xalıqtıń densawlıǵın hám sociallıq adep-ikramlılıqtı, basqa shaxslardıń huqıq hám erkinliklerin qorǵaw, jámiyet qáwipsizligin hám de jamiyetlik tártipti támiyinlew, sonday-aq mámleket sırları yamasa nızam menen qorǵalatuǵın basqa sır ashılıwınıń aldın alıw maqsetinde zárúr bolǵan sheńberde jol qoyıladı.” Bunnan elimizde

bilim alıwğa, emin-erkin izleniwge shárt-sharayatlar jaratılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Ilimiy-izertlew jumslarında heshqanday cenzuralardıń joqlıǵı qaytama ilimiy-izertlew jumsların alıp barıw ushın keń mumkinshilikler jaratılǵan. Bular haqqında qısqasha aytatıwın bolsam bakalavr, magistratura hám doktoranturadaǵı talabalar ushın házirgi kúnde qánigelik jumısı boyınsha izlenemen dese kóplegen maǵlıwmatlardı izlep oqıw mümkinshiligi jaratılǵan. Házirgi kúnde dúnya júzi globalıasıw dáwirinde jasar eken pútkil insaniyat xabar jámiyetisiz jasay almaydı hám dúnyanı olsız kóz aldına keltire almaydı. Xabar jámiyeti asirinde jasar ekenbiz insanlar hár hápte emes hár kuni, hár saat, hár minutta jańa informaciya hám bilimlerge iye bolmaqta. Eger insan bir jil ǵalaba xabar qurallarsız jasasa ol insan jámiyetten pútkilley uzılıp qaladı sebebi jámiyet statik halatta emes dinamik tiykarda rawajlanbaqta. Konstituciyamızda kórsetilgende hárkim ózine kerek bolǵan informaciyanı heshqanday tosiqsız alıw hám tarqatıw mümkinshiligine iye, bul bolsa kóplegen jaslardıń bilim alıw mümkinshiligine beredi. Konstituciyamızdıń 35-statıyasın alıp qaraytuǵın bolsaq bul statıyada “Hámme ushın hújdan erkinligi kepillenedi. Hár kim qálegen dinge sıynıw yáki hesh qaysı dinge sıynıwaw huqıqına iye. Diniy qaraslardı májbúriy sıfıdırıwge jol qoyılmaydı”[1] dep belgilenip qoyılǵan. Bunnan kóriwimizge boladı, Ózbekstan Respublikasında kóp milletli xalıqlardıń tınıshlıq hám awızbirshilikte jasap atırǵanlıǵın kóriwimizge boladı. «Keńpeyilik-bul qollap-quwatlaw, kemisitiw yáki indulgenciya emes». Tolerantlik, bárinen burın, insannıń ulıwma insaniyılıq huqıqları hám basqalardıń tiykarǵı erkinliklerin tán alıwdan kelip shıqqan halda aktiv qatnas jasaw bolıp tabıladı. Tolerantlıq bólek shaxslar, toparlar hám mámleketler tárepinen ámelge asırılıwı kerek. Tolerantlıq - bul bizniń dúnyamızdaǵı túrli bay mádeniyatlardı, ózin ańlatıwdıń hám insannıń ayrıqsha kórinetuǵın hár qıylı usılların húrmet qılıw, qabıllaw hám tuwrı túsinıwdı ańlatadı. Onı bilim, shın júreklilik, baylanıs hám erkin pikir, hújdan hám isenim payda etedi. “Tolerantlıq bul hár túrliliktegi birlikdir...” UNESCO tárepinen 1995-jil 16-noyabrde qabıl etilgen “Tolerantlıq principleri Deklaratsiyası” daǵı “tolerant” sózi ózbek tiline “tolerantlıq” dep awdarma etilgeninen keyin bul sóz tilimizde ornalasıp qaldı. Tolerantlıq penen bir qatarda diniy tolerantlıq sózi de keń qollanıladı. Diniy tolerantlıq bul túrli dinge sıynıw wákilleriniń sıynıwdaǵı isenimlik ayırmaslıqlardan qaramastan, bir jerde qasında, tınısh-

tatıw, óz ara sheriklik hám de doslıq qatnaslarında jasawları bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, diniy tolerantlıq – hár qıylı dinge sıynıwshılardıń, adamlardıń ullı ideya hám niyetler jolında birlikli bolıp jasawı, adamlıq jámiyeti ǵulleniwi jolında xızmet etiwın ańlatadı. Házirde bul ideya jaqsı isler jolında tek ǵana dindarlar, bálkim jámiyettiń barlıq aǵzaları sherikligin názerde tutadı.

Sol menen bir qatarda konstituciyamızdıń IX babı haqqında pikir júrgizsek ekonomikalıq, sociallıq, mádeniy hám ekologiyalıq huquqlar keltirilip ótilgen.

50-statıyada: “Hár kim bilim alıw huqıqına iye. Mámleket úzliksiz bilimlendiriw sisteması, onıń hár qıylı túrleri hám formaları, mámleketlik hám mámleketlik emes bilimlendiriw shólkemleriniń rawajlanıwın támiyinleydi. Mámleket mektepke shekemgi bilimlendiriw hám tárbiyanı rawajlandırıw ushın shárayatlar jaratadı. Mámleket biypul ulıwma orta bilimlendiriw hám baslanǵısh professional bilim alıwğa kepillik beredi, ulıwma orta bilimlendiriw májbúriy bolıp tabıladı. Mektepke shekemgi bilimlendiriw hám tárbiya, ulıwma hám orta bilimlendiriw mámleket qadaǵalawında boladı. Bilimlendiriw shólkemlerinde ayrıqsha bilim mütájliklerine iye bolǵan balalar ushın inklyuzivlik bilim hám tárbiya támiyinlenedi” [1]. Bunnan kóriwimizge boladı házirgi kúnde mámleketimizde bilimlendiriwge júda úlken itibar qaratilıp atır. Mámleketlik hám mámleketlik emes bilimlendiriw shólkemleriniń ortasındaǵı báseki payda bolıp atır bul bolsa tálim sisteması sıpatınıń joqarılawına alıp keledi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytıp ótkenindey “Agar mendan sizni nima qiynaydı?” deb so‘rasangiz, farzandlarimizning ta‘lim va tarbiyasi deb javob beraman. Bunnan tálim hám tárbiya birdey alıp barılıwı kerelikligin kóriwimizge boladı. Tálim hám tárbiyanı birdey alıp barılıwı haqqında birinshi prezidentimiz I.Karimov bilayınsha táriyip bergen edi :“Ta‘limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta‘limdan ajratib bo‘lmaydi” [3]. Keleshegimiz bolǵan jaslarımızǵa birinshi náwbette durıs hám jaqsı tálim hám tárbiya bersek keleshegimiz isenimli qollarda dep qorıqpay ayta alamız.

Juwmaqlap aytatıwın bolsam Konstituciyamız xalqımız ushın xızmet etetuǵınlıǵın jámiyetlik sanaǵa sıfıdırıw lazım. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev aytıp ótkenindey “Xalıq mámleketlik organlarǵa emes, mámleketlik organlar xalıq ushın xızmet etiwı kerek” sol sıyaqlı shıǵarılıp atırǵan nızamlar hám qararlar puqaralarımızdıń haq huquqlarınıń qorǵalıwı ushın olardıń social-ekonomikallıq jaqtan jaqsı jasawı ushın xızmet qılıwı lazım.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Konstituciyası. 01.05.2023. <https://lex.uz/docs/6445145>.
2. Karimov I. “Yuksak ma‘naviyat –yengimas kuch”. – Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2008.
3. Mirziyoyev Sh. “Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz”. – Toshkent: 2017.
4. Mirziyoyev Sh. “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qattiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”. – Toshkent: 2017.
5. Mirziyoyev Sh. “Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik” . –T.: 2021.
6. Ayapov O. “Dunyo siyosat jamiyat”. – Guliston: 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада конституциямизда тақидлаб о‘тилган инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, демократик ислоҳотлар, иқтисодийотни модернизатсия қилиш, ијтимоий о‘згарिशлар хусусида фикр юрутилган. Хусусан миллатлараро тинчлик ва тотувликни муштаклаш, тарихий-маданій аналарни янада ривожлантириш масалалари тақидлаб о‘тилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются права и свободы человека, закрепленные в нашей конституции, демократические реформы, экономическая модернизация и социальные изменения. В частности, были подчеркнуты вопросы укрепления межнационального мира и согласия, дальнейшего развития историко-культурных традиций.

SUMMARY. The article discusses human rights and freedoms enshrined in our constitution, democratic reforms, modernization of the economy, and social changes. In particular, the issues of strengthening interethnic peace and harmony, and further development of historical and cultural traditions are emphasized.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

THE CONCEPT OF SYNTACTIC VARIABILITY IN THE CONTEXT OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Sh.Aymanova – doctoral student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: sintaktik, oʻzgaruvchanlik, derivatsiya, nominalizatsiya, chet tili, perifraza (izohlash), gapni oʻzgartirish, kontekstual moslashuv.

Ключевые слова: синтаксис, изменчивость, производные, номинализация, иностранный язык, перефразирование, трансформация предложений, контекстная адаптация.

Key words: syntactic, variability, derivation, nominalization, foreign language, paraphrasing, sentence transformation, contextual adaptation.

Introduction. The concept of syntactic variability is vital in the field of foreign language learning, as it encompasses the range and adaptability of sentence structures that learners need to develop fluency and express complex ideas effectively. Syntactic variability allows language learners to construct sentences in multiple ways, promoting a deeper understanding of grammar, meaning, and nuances in the target language. This concept is particularly important for achieving proficiency, as it helps students move beyond rigid, formulaic patterns, enabling them to express thoughts dynamically and contextually. By incorporating syntactic variability into language learning curricula, educators can foster greater flexibility in students' language use, allowing them to adapt their speech and writing based on conversational context, audience, and intent. This variability is also crucial for enhancing interpretive skills, as learners encounter diverse sentence structures in authentic texts. Research shows that exposure to and practice with variable syntactic forms can significantly improve learners' ability to comprehend and produce complex sentences, thereby advancing their overall communicative competence.

Furthermore, the concept supports cognitive development by encouraging learners to think critically about language patterns, making them better equipped to handle the complexities of real-world communication. In this way, understanding and applying syntactic variability bridges the gap between theoretical knowledge of grammar and practical language use, providing learners with essential tools for effective communication across diverse contexts and enhancing their language acquisition process as a whole.

Literature review. Syntactic variability refers to the capacity to use different syntactic structures to express similar or related meanings. In the context of foreign language learning, syntactic variability encompasses learners' ability to choose from a range of sentence structures, which can enhance their expressive power and communicative competence. Understanding syntactic variability in language acquisition can provide insights into how learners develop flexibility and fluency in language use, and help instructors foster more versatile language skills in students.

Theoretical Framework of Syntactic Variability. Syntactic variability is deeply rooted in the concept of interlanguage, which reflects learners' evolving linguistic system as they progress in learning a second language [11]. As learners acquire new structures, they may begin to alternate between simple and complex sentences, gradually

moving from rigid to flexible language use [6]. According to Ellis [4], syntactic variability is essential for achieving fluency as it allows learners to adapt their language use to different contexts, settings, and communicative goals. The theory of input and interaction [9] also supports the role of syntactic variability. Exposure to varied syntactic patterns in authentic contexts encourages learners to internalize multiple structures. Researchers have argued that engaging with syntactic variability not only aids in vocabulary and grammatical knowledge but also helps in developing pragmatic competence [1].

Cognitive Approaches to Syntactic Variability in Language Learning. Cognitive approaches in language acquisition emphasize the importance of mental processing in developing syntactic flexibility. Processability Theory [10] suggests that language learners progress through predictable stages where their syntactic abilities evolve from fixed to increasingly complex patterns. As learners reach higher stages of cognitive processing, they begin to demonstrate greater syntactic variability, which is indicative of advanced interlanguage development. VanPatten's [13]. Input Processing Model proposes that learners must first focus on understanding the meaning of new structures before fully processing their syntactic forms. As learners become more proficient, they integrate various syntactic structures into their output. This model explains why syntactic variability typically emerges at later stages of proficiency as learners become more adept at processing and producing diverse syntactic forms.

Role of Syntactic Variability in Communicative Competence. Syntactic variability plays a significant role in developing communicative competence, particularly in terms of fluency, accuracy, and adaptability. Canale and Swain's [3] model of communicative competence highlights grammatical competence, which includes knowledge of syntax, as well as discourse competence, which involves the ability to produce cohesive and coherent language. Syntactic variability allows learners to form diverse sentence structures, contributing to coherence and cohesion in speech and writing. Studies by Ellis [5] suggest that learners who demonstrate greater syntactic variability can adjust their language to align with different sociolinguistic contexts, thus exhibiting higher levels of communicative adaptability. This variability aids in the development of pragmatic skills by allowing learners to choose syntactic structures that fit the context, such as using indirect speech or more formal constructions in professional settings.

Teaching Approaches to Promote Syntactic Variability. Several instructional approaches can promote syntactic variability in foreign language education. Task-based language teaching (TBLT) emphasizes using language in real-life contexts, which encourages learners to experiment with different structures [12]. By engaging in tasks that necessitate varied sentence types, learners are encouraged to develop a broader range of syntactic structures, enhancing their syntactic flexibility and overall language proficiency. The use of corpus-based instruction has also shown promise in promoting syntactic variability. Corpus linguistics provides students with exposure to authentic language use, where they can observe and practice diverse syntactic structures in context [2]. Through corpus analysis, learners can identify patterns in syntax and attempt to apply these in their own language production.

Challenges in Developing Syntactic Variability. Developing syntactic variability presents challenges, especially for learners with low exposure to the target language. Learners often rely on fixed phrases and structures from their native language, a phenomenon known as transfer, which can limit syntactic variability. Additionally, studies by Housen & Kuiken [7] indicate that syntactic complexity does not always equate to syntactic variability, as learners may use complex structures repetitively rather than experimenting with a range of options. Instructing students on syntactic variability requires a careful balance between focusing on accuracy and promoting experimentation. Overemphasis on accuracy can discourage risk-taking, while too much focus on fluency may result in errors that hinder communicative clarity [8]. Effective pedagogical strategies must therefore encourage students to explore diverse syntactic forms without sacrificing coherence and grammatical accuracy.

Discussion. The concept of syntactic variability in foreign language learning is central to developing linguistic flexibility and proficiency. Syntactic variability refers to the range of structures and forms a language user can employ to convey similar ideas, adjusting for factors such as context, formality, and communicative intent. This variability plays a significant role in the acquisition of a foreign language, as it not only influences comprehension and fluency but also impacts learners' ability to convey nuanced meaning, adapt to different conversational contexts, and achieve linguistic accuracy.

Importance of Syntactic Variability in Language Acquisition

In language learning, syntactic variability allows learners to move beyond rote memorization and rigid sentence patterns, encouraging them to experiment with and internalize a broader array of structures. For instance, in English, one might say «*I am going to the store*» or vary it with «*I'm heading to the store*» or «*I plan to go to the store.*» Such flexibility helps learners adapt their language use to diverse social situations and cultural nuances, which is essential for effective communication.

When learners can manipulate syntax, they demonstrate an understanding of the underlying grammar and rules governing sentence structure in the target language. This adaptability contributes to improved cognitive processing in language acquisition, where the learner not only memorizes isolated forms but also understands how to modify syntax to express ideas accurately.

Pedagogical Approaches to Syntactic Variability

Task-Based Learning: Task-based approaches encourage students to apply various syntactic structures in practical, meaningful tasks. For instance, activities that simulate real-life scenarios such as making requests, giving instructions, or sharing opinions require students to adapt their language structures according to purpose. This experiential method helps learners see syntax as functional rather than fixed, promoting a mindset of flexible expression.

Contrastive Analysis and Paraphrasing Exercises: A focus on paraphrasing encourages learners to experiment with different syntactic forms to convey the same meaning. By rephrasing sentences, learners engage with the diverse syntactic options available in the target language, enhancing their ability to select the most contextually appropriate form. Contrastive analysis, where students compare structures in their native and target languages, also aids in identifying and practicing syntactic variability, helping learners to avoid direct translation and think in the target language's unique syntax.

Interactive Grammar Teaching: Grammar instruction that goes beyond prescriptive rules allows students to see syntax as a dynamic tool rather than a set of static formulas. Activities like sentence combining, sentence transformations, and error correction encourage learners to practice diverse structures and improve their understanding of how different syntactic forms can affect tone, emphasis, and clarity.

Benefits of Syntactic Variability in Communication Skills. Syntactic variability enhances learners' communicative competence, making them more adept at managing different registers, achieving stylistic nuances, and responding to context-specific language requirements. In conversational contexts, for example, syntactic flexibility enables learners to use colloquial forms or contractions in informal settings, while favoring more complex or formal structures in academic or professional exchanges. Such adaptability is key to navigating cultural nuances and establishing rapport with native speakers, as it demonstrates not only linguistic skill but also cultural awareness.

Challenges and Solutions in Teaching Syntactic Variability. **Overreliance on Basic Structures:** One common challenge is that learners, particularly at beginner levels, tend to overuse basic structures due to limited vocabulary or unfamiliarity with varied syntactic forms. Educators can address this by gradually introducing more complex sentence structures and providing consistent practice through varied examples, thus encouraging learners to step beyond basic constructs.

Difficulty with Transfer from Native Language: Learners often face difficulty applying syntactic rules from the target language without interference from their native language. Educators can use contrastive exercises to highlight specific differences and create awareness about syntactic flexibility. This approach encourages learners to recognize that certain structures in the target language may have no direct equivalent in their native language, fostering independent language processing skills.

Developing Contextual Sensitivity: Adapting syntax according to situational demands requires learners to understand the social or cultural context of interactions. This skill can be developed through role-playing exercises,

where learners practice using different syntactic forms for varied contexts, thereby strengthening their pragmatic awareness and ability to adjust language accordingly.

Implications for Future Research and Language Education. The concept of syntactic variability in foreign language education underscores the importance of dynamic grammar instruction that emphasizes functional usage over rigid form. Future research could explore methods for incorporating syntactic variability at different proficiency levels and in various cultural contexts, particularly examining how learners of different linguistic backgrounds respond to variability-based instruction.

In conclusion, fostering syntactic variability in foreign language learning helps students achieve greater fluency, adaptability, and communicative competence. By encouraging the flexible use of syntax, educators can cultivate more proficient language users who are better prepared to navigate the complexities of real-world communication. This approach not only builds language skills but also promotes critical thinking and cultural sensitivity, enriching learners' overall language experience.

Conclusion. Thus, syntactic variability is essential for achieving fluency, communicative competence, and adaptability in a foreign language. By incorporating

approaches that foster syntactic experimentation and exposure to varied sentence structures, educators can help learners develop the flexibility to navigate different communicative situations. While challenges exist in promoting syntactic variability, balanced instruction can equip learners with the syntactic tools needed for effective language use. Incorporating the concept of syntactic variability into foreign language learning enhances students' adaptability and fluency by exposing them to diverse sentence structures and syntactic choices. This approach not only deepens their understanding of grammatical frameworks but also fosters an ability to navigate nuanced and context-dependent language usage. Through syntactic variability, learners gain tools to express ideas with precision and stylistic flexibility, a critical asset for both comprehension and expression in complex communicative settings. Ultimately, an emphasis on syntactic diversity equips students to apply language creatively and effectively, bridging the gap between structured learning and authentic, real-world language use. This methodology supports the development of a comprehensive communicative competence, essential for mastering a foreign language in a globalized and linguistically diverse environment.

References

1. Bardovi-Harlig K. Pragmatics and second language acquisition. *Annual Review of Applied Linguistics*, 21, 182-196. 2001.
2. Biber D., Conrad S., Reppen, R. *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge University Press. 1998.
3. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1-47. 1980.
4. Ellis R. *The study of second language acquisition*. Oxford University Press. 1994.
5. Ellis R. Principles of instructed language learning. *System*, 33(2), 209-224. 2005.
6. Han Z.H. Fossilization in adult second language acquisition. *Multilingual Matters*. 2004.
7. Housen A., Kuiken F. Complexity, accuracy, and fluency in second language acquisition. *Applied Linguistics*, 30(4), 461-473. 2009.
8. Larsen-Freeman D. Not so fast: Some thoughts on theory culling, relativism, and incrementalism. *Applied Linguistics*, 31(5), 609-615. 2010.
9. Long M.H. Native speaker/non-native speaker conversation and the negotiation of comprehensible input. *Applied Linguistics*, 4(2), 126-141. 1983.
10. Pienemann M. *Language processing and second language development: Processability theory*. John Benjamins. 1998.
11. Selinker L. Interlanguage. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 10(3), 209-232. 1972.
12. Skehan P. *A cognitive approach to language learning*. Oxford University Press. 1998.
13. VanPatten B. *Input processing and grammar instruction in second language acquisition*. Ablex Publishing Corporation. 1996.

REZYUME. Ushbu maqolada sintaktik o'zgaruvchanlik, turli xil jumla tuzilmalarini yaratish va tushunish qobiliyati bilan bog'liq bo'lib, chet tilini o'zlashtirishda hal qiluvchi o'rin egallashi haqida so'z etiladi. Bu kontsepsiya kommunikativ vaziyat, maqsad va madaniy kontekstga qarab turli sintaktik shakllardan foydalanish va jumla konstruksiyalarini moslashtirish uchun moslashuvchanlikni o'z ichiga oladi. Muallifning ta'kidlashicha, sinfdagi sintaktik o'zgaruvchanlikka e'tibor qaratish, talabalar turli jumla tuzilmalari bilan tajriba o'tkazadigan va o'zgarishlarning ma'noga qanday ta'sir qilishini kuzatadigan dinamik o'quv muhitini rivojlantirishi mumkin.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается синтаксическая изменчивость, способность производить и понимать разнообразные структуры предложений, которая играет решающую роль в освоении иностранного языка. Эта концепция охватывает гибкость использования различных синтаксических форм и адаптации конструкций предложений в зависимости от коммуникативной ситуации, цели и культурного контекста. Автор утверждает, что в классе сосредоточение внимания на синтаксической изменчивости может способствовать созданию динамической среды обучения, в которой учащиеся экспериментируют с различными структурами предложений и наблюдают, как тонкие изменения влияют на смысл.

SUMMARY. This article deals with the syntactic variability, the capacity to produce and comprehend diverse sentence structures, plays a crucial role in mastering a foreign language. This concept encompasses the flexibility to use various syntactic forms and adapt sentence constructions depending on the communicative situation, purpose, and cultural context. The author states that in the classroom, focusing on syntactic variability can foster a dynamic learning environment where students experiment with different sentence structures and observe how subtle changes impact meaning.

ЭМОЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ СИСТЕМАДА СӘҰЛЕЛЕНИҮИ

М.Ж.Байрыева – ассистент оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: лексик-семантик майдон, эмоция, ундовлар, эмотив, семантик доминант, майдон.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, эмоция, междометие, эмотив, семантическая доминанта, поле.

Key words: lexical-semantic field, emotion, interjection, emotive, semantically dominant, field.

Инсанның сезимлери көп жыллар даўамында тилши илимпазлардың итибарында болды, себеби сезим сөз семантикасының бахалаўшы компоненти арқалы дўнъяны лингвистикалық тәрийплеў усылларынан бири болып табылады. Заманагөй фундаментал изертлеўлердиң хеш бири дискурста сезимниң әхмийетин үйрениў зәрүрлигин айтпастан қалмайды, сезим тексттиң ең уғымсыз сыпатларында қалып кетпекте. Бул изертлеўде эмотивлердиң изертленип атырған тиллердиң барлық фонетикалық көринисинде сес хәм интонация арқалы сәўлелениўи анализленеди.

Түрли мәдениятларда сезим категориясын изертлеўден алдын оның аңлатпасын түсиниў керек, бунда итибар «эмоционаллық» хәм «эмотивлик» атамаларына қаратылады. В.И.Шаховскийдиң пикиринше, «... бул атамаларды психология хәм тил билиминде қолланыўшы атамалар сыпатында ажыратып алыўға болады» [1]. Яғный, эмоционаллық тил бирлиги семасының сыпаты болып, сөз арқалы сезим яки эмоция аталса, оның мазмунында эмоционаллық белги аңлатылады. Ал, эмотивлик болса тил билиминде эмоционаллық категориясын өз ишинде камтыйтуғын сыпат есапланады.

Сол ушын хәм эмотивликти сәўлелендириўде тийкарынан тил бирликлериниң системалардағы өзгешеликлери есапқа алынбақта: фонетикалық, морфологиялық, лексикалық хәм синтаксислик.

Америка тилшилери тәрепинен ислеп шығылған ассоциатив әдис, бунда көркем өнерге дерек адамның ассоциациясына емес, ал ортадәрмиян адамның нәтийжелерине сүйенген. Әдиске бундай қатнас жасаўда сес хақықый сыпатлар менен ассоциацияланады: көлем, размер, тезлик хәм т.б. Д.А.Романов, Р.Якобсон, Г.Фантом, М.Халле, М.В.Пановалардың фонетикалық семантика тараўындағы изертлеўин тийкар қылып алып, сес эмоция менен байланып мәни берийўши хизмет атқарады, деп пикир билдиреди. Яғный, адам көбинесе белгили бир (эмоционал) қарым-қатнас шараятында қолланатуғын фонетикалық (акустикалық) комплексинен ибарат сөзлер комплексин курайды хәм сол инсан тәжирийбеси сезимниң (эмоцияның) фонетикалық мәниси (СФМ) болып табылады [2]. Илимий жұмыс мақсет-ўазыйпалары хәм изертленип атырған тиллер өзгешелигин есапқа алған ҳалда биз бул хәдийсени эмотивлик фонетикалық мәни (ЭФМ) деп атаймыз.

Аўызеки сөйлеўде эмотивликти жаратыў ушын фонетикалық кураллар әхмийетли есапланады. Деген менен, сол кураллар жазба дереклер менен салыстырылғанында өз әхмийетин, сапасын хәм анықлығын жоғалтады. Фонетикалық кураллар қатарынан хәммеси хәм эмотивликти ашып берийўге пайдалы есапланбайды, мәселен паронмазия, рифма, аллитерациялар айтып өтилген мәселени изертлеўде ең әхмийетлиери есапланады. Бул фонетикалық кураллардың өзгешелиги олардың дискурстағы функциялары менен көбирек байланыслы, Е.В.Чупракова хәм Е.С.Поповичлардың пикирине көре публицистикалық текстларде көбирек эмотивликти

паронмазия, рифма, ономатопея хәм аллитерация сыяқлы фонетикалық кураллар геўделендиреди [3]. Сезим фонетикалық системада прозодикалық элементлер жәрдемінде ашылады. Аўызеки сөйлеў тилинде көп ушырасыўшы фонетикалық кураллар қатарына «аллитерация, рифма, ономатопея хәм уйқасларды киритиў мүмкин» [4]. Олар көбинесе қосық қатарларында хәм ушырасады, соның менен бирге, мәселен, уйқас хәдийсени поэзияда кең қолланылғаны менен аўызеки сөйлеў тилинде хәм ушырайды.

Ассоциатив әдис негизинде алып барылған Д.А.Романовтың изертлеўинде, илимпаз «эмоционал-семантиканың фонетикалық көрсеткишлер теориясы»н ислеп шығады. Бунда жалғыз сестин, лексикалық анализ хәм текстқа қаратылған метод жәрдемінде олардың эмотивлик семантикасы анықланған. Мәселен, жалғыз сес талқысы үш категорияны белгилеп берген:

1) ЭФМ сеслер: [А], [М']- куўаныш -заўық; [Ы]- жийиркениў; [Р]- гәзеп-гәзеп;

2) ЭФМ өзгертилген сеслер, яғный эмоция мәнислерине байланыслы топарға тартыў факторы: [Ж], [З] - ашыў-гәзеп + жийиркениў; [М] - қызығыўшылық - тынышсызланыў + куўаныш - заўық; [Ф][Ф'] - жийиркениў + жеркениш);

3) ЭФМ нейтрал сеслер: [Б'], [Й], [Ч].

ЭФМның лексикалық қатламда анықланыўы, Д.А.Романовтың пикиринше, туўры келмейди деп есаплайды. Себеби, лексикалық бирлик курамындағы сеслер дизбеге белгили бир ЭФМ сеслеринен емес, ал нейтрал сеслерден де куралыўы мүмкин. Бул теорияны англис хәм қарақалпақ тиллеринде түсиндирме сөзликлер негизинде сынап көретуғын болсақ төмендегише нәтийже келип шығады.

Инглис хәм қарақалпақ тиллеридеги сеслердиң эмотивлик фонетикалық мәнилери

Сес	Сема	ЭФМ
[ey]	<i>uh; when stressed ey</i>	Ойланьў, гүманланыў
[bi:]	a designation for a motion picture made on a low budget and meant as the secondary part of a double feature.	Исенбеў, итибарсызлық
[ɔ]	used as an expression of surprise, pain, annoyance, longing, gladness, etc.	Хайран қалыў, ашыныў, унаў, қыйналыў
[A]	Даўыслаў, үн шығарыў, даўыс берийў, таңланыў	Хайран қалыў, таңланыў, гүманланыў
[ə]	Адамның кеўил күйин, ишки сезими	Хайран қалыў, таңланыў, толқынланыў
[й]	Жеркениў, жаман көриўди билдиреди	Жеркениў, кеўил қалыў, ашыўланыў
[O]	Таңланғанда, куўанғанда, ренжигенде хәм басқада руўхый халатларда айтылады	Таңланыў, хайран қалыў, куўаныў, ренжиў

Түсіндірме сөзліктердің талқысы негизінде айтыуымыз мүмкін, изертленіп атырған тиллердің екеуінде хәм сеслердің хәммеси эмотивликти аңлатуы маркерленбеген. Деген менен, олардың сол мазмундағы коннотацияларын көркем шығармалардан ушыратуымыз мүмкін.

— О, о, о, Аллаяр!!! Нелерди есима салдың, жора? Егер Маман аганың сондағы кеули болса, Ақбийдай деген атты есипуден-ақ сөзсиз жадырайды. Қуяштай жадырайды. Ол қыз қандай гөзал, қандай сулыу қыз! Сонда ол «бул қызды аламан» деп еди (Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақнама: Маманбий апсанасы»: 101).

In the Two Minutes Hate he could not help sharing in the general delirium, but this sub-human chanting of 'B-B!...B-B!' always filled him with horror (G.Orwell «1984»:22).

Фонетика қағыйдаларына көре, сес өз алдына семантикаға ийе болмайды, тек ғана сөйлеу процессінде интонация арқалы хәр бир сес өз алдына мәниге ийе болуы мүмкін. Әлбетте, бунда фонетикалық бирликлер көбирек эмотивлик мазмунда қолланыу менен байланыслы есапланады. Эмотивликтиң фонетикалық сеслер арқалы вербалласуы арнаулы лингвистикалық изертлеулерде изертленбегени менен, психология тарауында түрли сеслер менен эмоцияның байланысы хаккындағы изертлеулерди көптеп табуға болады.

Үйренилип атырған фонетикалық бирликлердің анализи, олардың таңлақ сөзлер менен байланыстырады, себеби олардың классификациясы көбирек дауыс рефлексleri тийкарында бөлинеди. Таңлақлардың курамына түрли экспрессивлик пенен айтылатуғын үндеулер киреди, яғный үндеулер, буйрык, ономатопиялық сөзлер есапланады. Бул классификацияға қосымша таңлақ сөзлер, А.Арно хәм К.Ланслорлар, фейиллер менен бир қатарда дәнекерлердің аңлатылуы жағдайын раужландыруы ушын хәм қолланылады деп есаплайды [5]. Деген менен, таңлақлар арнаулы теориялар менен байланыслы болғанлығы ушын, оларды инстинктлик қышқырықлардан парқлау шәрт. Себеби, таңлақлар тәбийий дауыс тууындыларының шәртли белгилениуи болып табылады. Бундай жағдайда “тәбийий дауыс тууындылары” деп аталған атама өзиниң теориялық тыйкарланыуын талап етеди. Бул сыяқлы өзгешеликлердің пайда болуы, таңлақларды классификациялау ушын анық критериялары жоқ екенлигин көрсетеди. Яғный, инсан өзиниң сезимлерин сәулендириуінде тәбийий дауыс толқыны яки тәбийий сеслерден пайдаланыуының өзи таңлақлар менен фонетикалық сеслердің байланысын көрсетип өтеди.

Таңлақларды фонетикалық бирлик сыпатында Р.Декарт үйренген болып, ол таңлақларды «қан басымының хәм руухый толғаныуларды сөзсиз, күшли дауыс арқалы сәулендириуи» деп есаплаган [7].

Таңлақлар соның менен бирге төмендеги хызметлерди өз ишине алады: бириктириуи: мә саған, хә дегеннен, тап сондай; турақлы сөз дизбеги хәм фразеологиялық бирликлерди жасаушы: Аллаға шүкир, Қудайға шүкир; бир заматлық жумыс яки хәрекетти билдириуишлер: баң, тап, жылып, пақ, уф; ономатопис

сөзлер аңлатыушы: пыр-пыр, пыс-пыс, таң-туң, мияау, би-бийип.

— И-им! — деди Нурсулуы дәрхал бийкарлап. — Мен сексенге шыкпайман (эмоционал, байланыстыруышы); (М.Нызанов «Ашық болмаған ким бар»:56)

— Ыа — ай! — й! — деди Алмагүл. Пуу сийреклесип, қараңғыдан жақтыға шығып баратырған адам секилли көринген Аманлықтың жузінде тек ашыу, тек кек, ыза излери... жууған бөздеи сур болып кетипти (Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақ дәстаны: Маманбий апсанасы»:93).

Эмоционаллық хәм эмотивлердің фонетикалық системада геуделениуи сыяқлы машқаланы, бул изертлеуимизде, фонетикалық бирликлердің хәр бири өзине тән концептуал структурасына ийе, деп пикир журитуиши илимпазлардың позициясын қоллап кууатлаган халда дауам етиуди макул таудық. Әлбетте, сөзлердің бөлинуи, олардың толық әмелдеги нызамлықларға бойсынбаған жағдайды, улыума дүнья жузиндеги нызамлықлар менен уйқас келиуи хеш болмағанда олар арасында толық келисим бар екенин дәлиллеуиши фактор есапланады.

Солай екен, фонетикалық бирликлер хәм эмоция ортасындағы мүнәсибетлерди тек бир когнитив аспект шеңберінде шешу жудә курамалы болған машқала болып табылады, себеби сеслер хәм эмоциялар ортасындағы қатнасты оның функционал-генетикалық ұазыйпасы, тилдің пайда болуы теориясы арқалы баклау мүмкин. Бул теорияға көре, тилдің пайда болуында адамның эмоционал жағдайына жолдас болған ериксиз дауыслар үлкен әхмийетке ийе болған. Шамалау мүмкин, егер адамда сезим системасы болмаған жағдайда тил бирликleri тилде болмаған болар еди. Яғный, сеслер тилде эмоцияны сәулендириуиши баслаңғыш курал болып, баслаңғыш эмоционал-семиотикалық матрица есапланады.

Талқы объектине қатнасын аңлатыуда зәрурли усыллардың екиншиси интонация болып табылады. Жазба усылда интонация графикалық кураллар менен аңлатылады: сорау яки үндеу белгилер, көп ноқат, тире. Деген менен, олар гәптиң үстиртин мазмундағы тәбиятын жеткере алады, яғный, ауызеки сөйлеудің барлық қәсийетleri (интонация, ыргак, темп) графикалық кураллары менен жеткерилмейди.

Спаи хәм Хермес (1993)лерге көре, дауыс толқынының өзгеруи тек ғана сөйлеушиниң нийетлерин парықлау ушын емес, бәлким сезим, социал позиция хәм өзін аңлау сыяқлы лингвистикалық емес ұазыйпарларды анықлау ушын да зәрурли компонент есапланады. Ол соның менен бирге, сеслер уйғынлығы менен биргеликте интонация зәрурли хәм әпиуайы прагматиканы емес, бәлким көбирек затты аңлатады: олар соның менен бирге, түсиниуге жәрдем береді хәм грамматикалық функцияларды атқарады. Сол себебли, тексттиң зәрурли бөлимлерин интонация менен ажыратып көрсетиу ушын түрли типографикалық шрифтер хәм қосымшалардан пайдаланылады:

Once upon a midnight dreary, while I pondered, weak and weary, / Over many a quaint and curious volume of forgotten lore, - / While I nodded, nearly napping, suddenly there came a tapping.

(Edgar Allan Poe «The Raven»: 87)

Бунда Эдгар Аллан По өзиниң қосық қатарларын бир неше көркем қураллар менен байытады, атап айтқанда аллитерациядан пайдаланыў менен өз гүрриниң баслайды. Ол қосық қатарларын сондай қәлиплестирген, текст басынан баслап ол балалар гүрринине уқсап кетеди, деген менен бундай мазмундағы текст балалар ушын туўры келмейди. Себеби, аллитерация қолланыў менен автор қәўетер, қорқыныш эмоцияларын оятыўды режелестирген. Әлбетте, бул жазыўшының гүрриң жазыў бағдарын сәўлелендирип, оқыўшыны шалғытыўға қаратылған.

The time was to come, when that wine too would be spilled on the street-stones, and when the stain of it would be red upon many there.

(Charles Dickens «A Tale of Two Cities», Part 1, Chapter 5)

Бул мысалдағы “s” сесиниң аллитерацияланыўы Чарльз Диккенстың “A Tale of Two Cities/Еки қала хаккындағы ертеқ” шығармасының 1-бөлеми, 5-бабынан алынған, “s” хәриби хәм одан кейин қайталаныўшы даўыссыз (“p” ямаса “t”) бенен аллитерацияланыўы дерлик қатты затқа жумсақ урылыўға уқсас даўыс пайда етеди, тап сол мазмунды Диккенс өзиниң бул шығармасында сүүретлейди: *қан көшениң қатты майданына урылды.*

Жуўмақлап айтқанда, аллитерация даўыссызлардың тәкирарланыўы поэтикалық экспрессивликти аңлатып, масқара қылыў, наразылық сыяқлы авторлық коннотацияларды аңлатыўы мүмкин. Фонетикалық бирликлер хәм эмоция ортасындағы мүнәсибетлерди тек бир когнитив аспект шеңберинде шешиў жүдә қурамалы болған машқала болып табылады.

Әдебиятлар

1. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: 1987. –С. 25. "Культурная жизнь Юга России" № 2 (49), 2013.
2. Романов Д.А. Эмоционально-семантические параметры фонетической системы современного русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Новгород: 1998. –С.23.
3. Чупракова Е.В., Попович Е.С. Особенности репрезентации категории эмотивности в английском публицистическом тексте. // Общество и право. 2014. №2 (48). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-reprezentatsii-kategorii-emotivnosti-v-angliyskom-publitsisticheskom-tekste> (дата обращения: 03.08.2024).
4. Маслечкина С.В. Выражение эмоций в языке и речи. // Вестник БГУ. 2015. №3. –С. 231-236.
5. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля: Пер. с франц., коммент. и послесл. Н.Ю.Бокадоровой / Общ. ред. и вступ. ст. Ю. М. Степанова. -М.: «Прогресс», 1990. –С. 272.
6. Декарт Р. Избранные произведения. - М.: 1950. –С.645-670.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада биз ҳиссий ҳиссиётларнинг лексик-семантик жабҳада таснифини кўриб чикдик. Лексик-семантик жабҳадан, бу алоҳида тартиб, таркибга эга бўлган ва унинг таркибий элементлари парадигматик муносабатлар билан боғлиқ бўлган маълум бир тушунчани ёритувчи таркиб тўпламидир.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы рассмотрели категоризацию эмоции-эмотиверов на лексико-семантическом фронте. С лексико-семантического фронта это совокупность содержания, освещающая определенное понятие, имеющее особый порядок, состав и совершенную структуру, его структурные элементы связаны парадигматическими отношениями.

SUMMARY. In this article, we discussed the categorization of emotions, emotivers on the lexical-semantic front. From the lexical-semantic front, it is a set of content that illuminates a certain concept with a special order, composition and very different structure, and its structural elements are connected with paradigmatic relations.

РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ЧЕРНЫЙ И БЕЛЫЙ В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Г.Ж.Джумамуратова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: лингвокультурология, тушунча, когнетив-дискурсив, парадигмалар, семантик қаршилик, рангларни белгилаш, қиёсий жиҳатлар, оқ, қора.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, когнитивно-дискурсивная, парадигмы, семантическая оппозиция, цветообозначения, сопоставительные аспекты, белый, черный.

Key words: linguoculturology, concept, cognitive-discursive, paradigms, semantic opposition, color designation, comparative aspects, white, black.

В настоящее время лингвокультурология выделяется как важная область в рамках глобальной лингвистики, которая раскрывает национальные и культурные аспекты языка. Роль языков в сравнительных исследованиях особенно важна, поскольку она способствует широкому спектру практических приложений, касающихся как их структурных, так и культурных характеристик. Фундаментальным аспектом лингвокультурологических исследований является изучение концептов, которые служат единицами знаний, охватывающими все языковые элементы в их когнитивных доменах.

Понятие "мировосприятие" было введено в лингвистику К.Ясперсом в конце XX века и охарактеризовано как система знаний о реальности — по сути, совокупность объективного знания, принадлежащего отдельным людям. Эта концепция возникла в ходе более широкого сдвига от сосредоточения на внешнем мире к исследованию внутренних семантических сфер индивидов.

Хотя реконструкция общего мировосприятия, включая его научные и философские вариации, обсуждается более недавно, В.Гумбольдт предложил идею лингвистического мировосприятия как научной и философской проблемы еще в XIX веке. Он

рассматривал мировосприятие как целостный образ, отражающий все духовные усилия человечества, утверждая, что "язык неразрывно связан с духовным развитием человечества, сопровождая его на каждой стадии прогресса или регресса, отражая каждое культурное достижение" [1]. В XX веке исследование лингвистического мировосприятия или языкового видения было оформлено в рамках гипотезы лингвистической относительности, предложенной такими учеными, как Э.Сепир и Б.Уорф.

Философы, такие как Брутян (1973) и Павлионис (1983), инициировали обсуждения лингвистического мировосприятия в академическом сообществе. Лингвистическое исследование этой концепции развивалось параллельно с лексическим исследованием на основе тезаурусов и разработкой идеографических словарей, особенно это заметно в работах Ю.Н.Караулова [4]. В целом, язык и словарный запас играют ключевую роль в проявлении лингвистического сознания разных поколений, говорящих на определенном языке [2].

В рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы можно уточнить роль лингвистического цветового мировосприятия, особенно в отношении семантической дихотомии черного и белого. Акцент на терминах для белого и черного в когнитивной парадигме объясняется их статусом как фундаментальных цветовых концептов, функционирующих как универсальные архетипы. Исследования Б.Берлина и П.Кея по 98 языкам подтверждают универсальный характер семантической оппозиции белого и черного. Эти цвета, как основные категории, формируют лингвистическое цветовое мировосприятие.

Сенсорные и образные характеристики цвета значительно влияют на физическое и эмоциональное состояние человека, что делает его важным элементом концептуального мировосприятия. Соответственно, цветовые термины выступают как важные атрибуты, связанные с философскими и мировоззренческими концепциями. В когнитивно-дискурсивной парадигме цвет можно воспринимать как отдельную концепцию, отражающую мировосприятие человека, подобно сжатому нарративу.

Более того, способность воспринимать цвета имеет решающее значение для визуальной интерпретации окружающего мира. Цвет играет важную роль в понимании окружающей среды и применяется в таких областях, как наука, технологии и медицина, подчеркивая его актуальность для различных академических дисциплин.

Существует естественное лингвистическое любопытство вокруг цветовых терминов из-за их глубоких исторических корней, их отражения разнообразия цветового спектра и их компактной и легко идентифицируемой лексической природы. Кроме того, цветовые термины широко используются в языке и обладают огромным потенциалом с точки зрения семантики, эмоционального выражения, грамматических ролей и многого другого.

Несмотря на то, что проблемы, связанные с цветом, являются заметными в научных исследованиях, как общенаучные, так и лингвистические аспекты цветовых терминов остаются недостаточно исследованными, что

указывает на растущий интерес современных ученых. Исследователи изучали цветовые термины с разных углов. Некоторые сосредоточились на их составе (например, А.П.Василевич, Л.В.Полубиченко, Е.Г.Соселия, Б.Берлин, Ч.К.Даниэль, П.Кэй и др.), в то время как другие исследовали их в сравнительных контекстах (например, В.Г.Хак, Л.Р.Гатауллина, А.Е.Ивахницкая, А.В.Колмогоров, Д.Н.Полякова, Н.Г.Туревич и др.) или с сравнительно-исторической точки зрения (например, Р.В.Алиппиева, Н.Б.Бахилина, А.А.Брагина, Л.Н.Грановская, Е.М.Иссерлин и др.). Кроме того, словарь цветов анализировался через психолингвистические призмы (например, А.П.Василевич, С.Н.Жученкова, С.С.Мищенко, Р.М.Фрумкина и др.).

Способность различать цвета позволяет людям собирать и интерпретировать обширную информацию о своем окружении. Цвет служит отличительным признаком, особенно в сценариях, связанных с похожими объектами, где его значимость в языке становится очевидной через различные языковые выражения.

А.Вежбицкая утверждает, что цвет является значимым компонентом культуры, отражающим социальные перспективы, этические ценности и организующим различные объекты. То, как сообщество воспринимает цвет, зависит от его ценностей, обычаев, традиций и исторического опыта. В результате различные культуры создают уникальные системы значений, связанных с цветом.

В каракалпакском языке выделяются семь основных цветов: красный, оранжевый, желтый, зеленый, светло-голубой, синий и фиолетовый, а также основные (ахроматические) цвета: черный и белый. Мы проанализировали определения этих терминов из объяснительных словарей, чтобы исследовать их семантические характеристики и определить соответствующие черты, которые отличают их значения. Это включает в себя изучение образных значений прилагательных и того, как они описываются в лексикографических статьях.

Когда определяют прилагательное "белый", авторы словарей часто ссылаются на цвет снега или мела. Аналогичный подход используется и при определении английского термина "white", который описывается как имеющий цвет свежего снега или молока. Кроме того, оба словаря подчеркивают, что эти прилагательные могут описывать расовые характеристики, такие как светлокожий / принадлежащий или связанный с расой людей с бледной кожей. В отличие от этого, значения, связанные с прилагательным "черный", часто ставятся в контраст с антонимами — в частности, светлым (белый цвет) — где "темный" описывается как нечто, что лишено света или совершенно темное.

Образные значения таких терминов, как мрачный, безрадостный и тяжелый — означающие чувства гнева, ненависти или безнадежности; крайне подавляющие — отражены как в английских, так и в каракалпакских словарях. Кроме того, оба языка используют это прилагательное, чтобы указать на расу, например, в контексте людей с темной кожей, обозначаемых как черные или принадлежащие группе людей с темной кожей.

Далее мы должны рассмотреть, как идиоматические выражения из каракалпакского языка передаются на английский. Сначала важно классифицировать проанализированные единицы, содержащие цветные элементы, на три группы: 1) единицы, описывающие цвет; 2) фразеологические единицы; 3) терминологические единицы.

Прилагательные, описывающие цвет, обычно легко переводятся и непосредственно соответствуют английским; однако терминологические и фразеологические сочетания, содержащие цветные компоненты, могут создавать трудности для переводчиков.

Например, выражение "қара күн" (черный день) имеет устоявшийся эквивалент на английском: "rainy day" (дождливый день). Этот перевод часто используется, как видно из примера: "Усы ўақытқа шекем қара күниме деп жыйнап қоймадыңызба?" (и вы не смогли отложить ничего на черный день к тому времени? – "Had you, up to this time, been able to put aside any money for a rainy day?"). Фраза "көзимнің ағы хәм қарасы" (белая и черная часть моих глаз) переводится на английский как "the white of my eye": "Ол мениң көзимнің ағы хәм қарасы" — "He is the white of my eye." Интересно пересмотреть взаимосвязь между цветами белым и черным. В каракалпакском языке подчеркиваются различия и контраст между этими цветами, что облегчает их различение, в то время как английский аналог представляет только один цвет. Порой переводчики могут отказаться от образного толкования, предпочитая уточнить его значение.

Выражение "ақ ғарға" (белая ворона) переводится на английский как "maverick" (нонконформист). Например, фраза "Негизиб хамме алымларды ақ ғарға деп те айтсақ болады" (На самом деле, вполне можно утверждать, что все великие ученые — белые вороны,

каждый по-своему) переводится как "In fact, it could easily be argued that all great scientists are mavericks in some way." Выбор термина "maverick" в данном контексте оправдан, так как он подчеркивает индивидуальность и несогласие. Кроме того, переводчики часто используют метафоры при передаче этой фразы, например, "Ол ақ ғарға" (Он белая ворона) переводится как "He is the lone eagle, the man of mystery, the last defender" (Он одинокий орел, человек-тайна, последний защитник). В английском языке акцент делается на уникальности и одиночестве, в то время как каракалпакская перспектива подчеркивает яркость и контраст с традиционным представлением о воронах как темных существах. В конечном итоге термин "белая ворона" отражает индивидуальность и резкое отклонение от социальных норм, что иногда может восприниматься как неоднозначное или даже негативное.

Как уже отмечалось, термины, описывающие цвет, обычно не представляют собой серьезные трудности при переводе, поскольку цветные категории в русском и английском языках совпадают, что приводит к точным соответствиям с сопоставимыми значениями.

В отличие от этого, категория, представляющая наиболее значительные трудности при переводе, включает фразеологические единицы и устойчивые выражения. Перевод сочетаний из этой группы часто требует "разворачивания" значения и семантики выражения путем структурных и лексических изменений. Кроме того, английский язык имеет множество выражений со схожими значениями, которые можно использовать при переводе фразеологических единиц, даже если специфический цветовой элемент может быть утрачен.

Литература

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию Текст. / В. фон Гумбольдт ; предисл., ред. и пер. Г.В.Гамишвили; послесл. А.В.Гулыги, В.А.Звягинцева. 2-е изд. - М.: «Прогресс», 2000. –С. 399.
2. Брутян Г.А. Язык и картина мира Текст. // НТВШ. Философские науки. 1973. № 1. - С. 108-109.
3. Павиленис Р.И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. Текст. / Р.И.Павиленис; под. ред. Д. П.Горского. -М.: «Мысль», 1983. –С.286.
4. Караулов Ю.Н. Словарь как компонент описания языков: принципы описания языков мира Текст. /Ю.Н.Караулов. -М.: 1976. –С.159.
5. Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира Текст. Berlin B. Basic Color Terms: their universality and evolution Текст. / B. Berlin, P.Кay. Berkeley; Los Angeles, 1969. –Р. 150.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола тилларнинг аҳамиятини қиёсий нуқтаи назардан ўрганади, бу нафақат уларнинг тузилиши, балки маданий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларининг турли хил амалий қўлланишларига ҳисса қўшади. Бундан ташқари, когнитив-дискурсив парадигма доирасида white/black ва оқ /қора семантик қарама-қаршилик билан ифодаланган дунёнинг лингворанг тасвири парчасининг роли ва ўрни аниқланади.

РЕЗЮМЕ. В данной работе рассматриваются важность языков в сравнительном аспекте который способствует различному практическому использованию не только их структуры, но и их культурных специфических особенностей. Более того, уточняется роль и место фрагмента лингвоцветовой картины мира, репрезентированного семантической оппозицией white/black и белый/черный в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы.

SUMMARY. This paper examines the importance of languages from a comparative perspective, which contributes to different practical uses not only of their structure, but also of their culturally specific features. Moreover, the role and place of the fragment of the linguo-color picture of the world, represented by the semantic opposition white/black and aq/qara within the framework of the cognitive-discursive paradigm, is clarified.

QORAQALPOQ TILI FRAZELOGIYASINI QIYOSIY O'RGANISHNING BA'ZI MASALALARI

G.A.Kurboniyazov – filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: frazeologiya, anʼanaviy tilshunoslik, antroposentrik tilshunoslik, segment birlik, komponent tahlil.**Ключевые слова:** фразеология, традиционное языкознание, антропоцентрическое языкознание, сегментная единица, компонентный анализ.**Key words:** phraseology, traditional linguistics, anthropocentric linguistics, segmental unit, component analysis.

Tillarning boyligi uning lugʻat tarkibidagi soʻzlar soni bilan emas, balki turgʻun soʻz birikmalari – frazemalar bilan ham belgilanadi. Frazemalar ikki yoki undan ortiq mustaqil til birligining oʻzaro semantik va grammatik jihatdan birikib, bir leksik mano ifodalashi negizida paydo boʻladigan segment birlik hisoblanadi. Keyingi yillarda qoraqalpoq tili frazeologiyasi ham bir qancha rivojlandi. Ularning tadqiqi boʻyicha bir qancha koʻlamli maqolalar, ilmiy tadqiqotlar eʼlon qilindi, keyingi toʻrt yilning ichida ikkita doktorlik, oʻnga yaqin falsafa doktori dissertatsiyalari himoya qilindi, frazeologik lugʻatlar chop qilindi. Bularning ichida qoraqalpoq tili frazeologiyasini boshqa turkiy yoki turli tizimdagi, jumladan, ingliz tili frazeologiyasi bilan qiyoslab oʻrganilgan ishlar ham ancha topiladi.

Biz keyingi yillarda mana shu yoʻnalishda qilingan baʼzi ishlarni sharhlab oʻtishni, shuningdek, bularda olib borilgan tadqiqot usullariga toʻxtab oʻtishni maqsad qildik.

Tilshunos N.Turabaeva “Turkiy tillardagi frazeologizmlarning semantik xususiyatlari (qoraqalpoq, qozoq, oʻzbek, qirgʻiz tillari materiallari asosida)” maqolasida qoraqalpoq tili frazeologizmlarini oʻzbek va qirgʻiz tillaridagi frazeologizmlarga qiyoslab oʻrganadi. Bunda muallif uch jihatni nazarga oladi:

1. Frazeologizmlarning semantikasi butunlay oʻzgacha boʻlib keladi. Bunda qoraqalpoq tilidagi *aldina túsiv* frazemasining qozoq tilida uchta maʼnoga ega ekanligini koʻrsatadi. Frazema tarkibidagi *xızmet etiw* maʼnosi faqat qoraqalpoq tili uchun xos ekanligini koʻrsatadi. Uning ikkinchi maʼnosi qozoq tilidagi uchinchi maʼnoga teng ekanligini taʼkidlaydi. Shuningdek, qoraqalpoq tilidagi *kózin alartıw*, *kózi oynaw*, oʻzbek tilidagi *yer bilan bitta boʻlmoq* frazemalarini tahlilga tortgan.

2. Frazeologizmlar koʻp maʼnoli boʻlib kelib, uning qoraqalpoq tilida faqat bir maʼnosi qoʻllanadi. Bunda *kóz jarıw*, *gáp tiyiw*, *basın jew*, *kózi baylanıw* frazemalarini semantik tahlil qiladi. Boshqa turkiy tillarda bir necha maʼnoda qoʻllanadigan frazemalarning qoraqalpoq tilida faqat bir manoda qoʻllanilishini taʼkidlaydi.

3. Frazeologizmlar tarkibidagi komponentlarida farqli jihatlar boʻladi. Bunda yaqin tillardagi frazeologizmlarning bir-biriga maʼnolari mos kelishi boʻlib, ulardagi ayrim komponentlarning oʻzgarishi haqida fikr bildiriladi. Qoraqalpoq tilidagi *shań shıǵaruw*, *kúlin kókke suwirıw*, *shash al dese*, *bas alıw*, *ishi tar* kabi bir qancha frazeologizmlar tahlilga tortiladi. “Turkiy tillardagi frazeologizmlarning semantikasida farqli jihatlarining paydo boʻlishi har bir tilning oʻz imkoniyatlariga qarab frazeologizmlarni konkretlashtirish, rivojlantirish maqsadida kiritilgan oʻzgarishlarga bogʻliq boʻladi, – degan xulosaga kelinadi [1:79-84].

Maqola anʼanaviy tilshunoslik yoʻnalishida yozilgan.

Tilshunos I.Kazakov “Oʻzbek va qoraqalpoq tillarida lingvokulturologik birliklar talqini” monografiyasini nashr ettirdi. Uchinchi bobning ikkinchi boʻlimi “Frazeologiyada

millat tili va madaniyat tavsifi” deb nomlanib, unda oʻzbek tilidagi *qulogʻini tishlab qoʻymoq*, qoraqalpoq tilidagi *qulaǵın tısledi*, *qulogʻiga azon aytmogʻ – qulaǵına yasıyın oqıw*, *boshını ikkita qilmoq – basın ekew qıldı*, *yelkamning chuquri koʻrsin – jekemniń shuqırı kórsin* kabi bir qancha frazeologizmlarni tahlilga tortadi. Muallif shunday xulosaga keladi: “Umuman, oʻzbek va qoraqalpoq xalqlari milliy madaniyatidan guvohlik beruvchi frazeologizmlar tarixini oʻrganish har qaysi millat tafakkur tarzi, urf-odat, anʼana, qadriyatlar, qolaversa, oʻtmishdagi milliy nigohi xususida tasavvurga ega boʻlish imkonini beradi. Bu frazeologik birliklarning shakliy nooʻxshashligi qadimgi davrlardan-oq, bir-biriga qondosh, jondosh oʻzbek va qoraqalpoq xalqlari olamni oʻz milliy nigohiga koʻra idrok etganligi, shu asosda madaniyat namunalarini frazeologizmlar orqali oʻziga xos tarzda tasvirlashga muvaffaq boʻlganligini tasdiqlaydi. Talqin etilgan frazeologizmlarning mazmunan oʻxshashligi esa bu ikki qardosh xalqlar milliy-madaniyatida qadimdan yaxlitlik mavjud boʻlganligini tasdiqlaydi” [2:105-107].

Uchinchi bobning uchinchi boʻlimida frazeologik birliklarda antroponimlar tarkibi oʻrganiladi. Oʻzbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponim komponentli oʻz qatlamga oid boʻlgan frazeologizmlar tahlil qilingan. Ularni qoʻllanilish chegarasi va kelib chiqishiga koʻra ikki guruhga ajratadi: 1) ananaviy ismlar bilan bogʻliq; 2) xalq afsonalari, rivoyatlari, urf-odatlar va diniy tushunchalarni aks ettiruvchi frazemalar. Ulardagi oʻxshashlik va farqli jihatlarni izohlar ekan: “Shaklan turfa xillik sababi shuki, oʻzbek va qoraqalpoq xalqlari oʻtmishda olamni oʻz nigohlariga muvofiq tarzda koʻrib, tafakkurlari orqali anglagan voqea-hodisalar sir-sinoatlarini, millatga mansub madaniyat belgilarini frazeologizmlar orqali oʻziga xos tarzda ifodalashga muvaffaq boʻlishgan”, – degan xulosa chiqaradi [2:118-125].

Ish antroposentrik tilshunoslik yoʻnalishining lingvomadaniyatshunoslik sohasida amalga oshirilgan.

Tilshunos R.Jumamuratova qoraqalpoq va ingliz tillaridagi leksik-frazeologik lakunalarni tadqiq qilgan. *Lakuna* muayyan madaniyat sohiblarining tili va nutqida oʻz aksini topgan, ammo muloqot jarayonida boshqa lingvomadaniyat sohiblari tomonidan toʻliq tushunilmaydigan yoki tushunilishi qiyin boʻlgan oʻziga xos milliy-madaniy elementlardir. Dissertatsiyaning “Qoraqalpoq va ingliz tillarida frazeologik lakunarlik” deb nomlangan uchinchi bobi ikki paragrafdan iborat boʻlib, unda qoraqalpoq tili frazeologik tizimi bilan ingliz tilining frazeologik tizimi oʻrtasida lakunalarni keltirib chiqaruvchi lakunarlikning mavjudligi hozirgi tilshunoslikning har bir alohida olingan til bilan bizni oʻrab turgan olam birligining oʻziga xos rasmiylashtirilgani, uni hosil qilishning usullari haqidagi nuqtayi nazarni yana bir bor tasdiqlaydi. Ushbu bobda insonlarning emotsional holatini ifodalovchi frazeologik lakunalar quyidagi frazeo-semantik guruhlariga ajratilgan. “Frazeologizmlar odatda shunday tuygʻularni va

emotsiyalarni ifodalaydilar-ki, ular universal, millati yoki irqiy tegishliligidan qat'i nazar barcha insonlar uchun xos bo'lgan: sevgi, baxt, quvonch, xursandlik kabi his-tuyg'ularni ifodalab keladi. Ammo bunday emotiv frazeologizmlar ikkinchi bir tilda so'zlashuvchilar uchun lakunalar hisoblanadi, chunki bir xalq uchun tegishli tushuncha ikkinchi xalq uchun esa begonadir", – deb ko'rsatadi muallif [3:45].

Tadqiqot antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishida bajarilgan.

Tilshunos A.Xudaybergenov ingliz va qoraqalpoq tillaridagi madaniyatlararo muloqotda inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlari tadqiq qilgan. Dissertatsiyaning "Madaniyatlararo muloqotning nazariy masalalari" deb nomlangan birinchi bobida til va madaniyat hodisalari munosabati muammosi muhokama qilinib, madaniyatlararo muloqot nazariyasining rivoji, uni o'rganishdan ko'zlanayotgan asosiy yo'nalishlar yoritilgan.

Dissertatsiyaning "Ingliz va qoraqalpoq tillarida inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarning struktur-semantik va uslubiy xususiyatlari" deb nomlangan ikkinchi bobida shu turkumdagi frazeologik birliklarning struktur tuzilishi o'rganilib, ularning semantik guruhlariga ajratish tamoyillari shakllantirilgan. Shuningdek, ushbu turdagi frazeologizmlarning stilistik ko'rsatkichlari aniqlangan. Qiyoslanayotgan tillarning inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarida insonning kasbiy mahorati, uning qadr-qimmatini yuqori baholanadi. Ayyorlik, vijdotsizlik, aqlsizlik va tarbiyasizlik madaniyatlararo muloqotda tanqid qilinadi.

"Ingliz va qoraqalpoq tillarida inson xarakterini ifodalovchi frazeologik birliklarning milliy-madaniy o'ziga xosligi" deb nomlangan uchinchi bobida, insonning intellektual qobiliyati va xarakterini ifodalovchi tillararo umumiy va etnomadaniy belgilari aniqlangan. Shu bilan birga, o'rganilayotgan FBlarning gender xususiyatlari yoritilgan [4:58].

Dissertatsiya antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishida bajarilgan.

Tilshunos N.Allamberganova o'zbek va qoraqalpoq adabiy tillaridagi "nutq" manoli frazemalarni qiyosiy tahlil qilgan. Dissertatsiyaning birinchi bobi "O'zbek va qoraqalpoq tillarida "nutq" ma'noli frazemalarning semantik xususiyatlari" deb nomlanib, u uch qismdan iborat. Birinchi qismi "O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalarning ma'noviy guruhleri" deb nomlangan. Muallif ularni 12 semantik guruhga ajratib tasnif qilgan. Har bir guruhga mansub frazemalarning semalar tarkibi, tillardagi ma'nolari qiyosi, o'xshash va farqli jihatlari aniqlangan.

Ikkinchi qism "O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli allofrazemalar" deb nomlangan. Allofrazemalarning ikki turi ajratiladi: leksik allofrazemalar, grammatik allofrazemalar. Uchinchi tur – leksik allofrazema bilan grammatik allofrazemaning birgalikda namoyon bo'lishiga teng bo'lib, leksik-grammatik allofrazema deb yuritiladi. Qoraqalpoq tilida singarmonizmga bog'liq allofrazemalarda grammatik shaklning ko'p ekanligi aniqlangan.

Bobning uchinchi qismi "O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalarda sinonimiya" deb nomlangan. Bunda o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" manoli frazemalardagi sinonimiya hodisasi tadqiq qilingan. Har bir tilga xos farqli jihatlari, shuningdek, o'xshash jihatlari ham etirof etilgan.

Dissertatsiyaning ikkinchi bobi "O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalarning grammatik xususiyatlari" deb, birinchi qismi esa "Nutq" ma'noli frazemalarning grammatik qurilishi" deb nomlangan. Bu bo'limda turkum nuqtayi nazaridan ot, fe'l, ravish komponentli frazemalarga ajratib o'rganilgan. Shuningdek, frazemalarni tashkil qiluvchi komponentlari nuqtai nazaridan ikki, uch, to'rt va undan ortiq komponentli frazemalarga ajratib tahlilga tortgan.

Ikkinchi qism "Birikmaga va gapga teng qurilishli frazemalar" deb nomlangan. To'plagan misollari ichida o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalarning ham ko'pchiligi birikmaga teng qurilishli ekanligini aniqlagan.

Bobning uchinchi qismi "Frazemalarning paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari" deb nomlangan. Ularning paradigma hosil qilishi va sintagmatik xususiyatlari tahlil qilingan. Dissertatsiyaning uchinchi bobi "O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalarning milliy-madaniy va uslubiy xususiyatlari" deb nomlanib, ularning milliy-madaniy xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, mashhur adiblar tomonidan frazemalarning badiiy adabiyotlarda qo'llanilishi, ularning lingvostilistik xususiyatlari ochib berilgan.

Ish sistem-struktur tilshunoslik yo'nalishida, komponent tahlil usulidan foydalangan holda amalga oshirilgan [5:56].

Tadqiqotchi Z.Sagatova "Ingliz va qoraqalpoq tillarida zoonim komponentli frazeologik birliklar: antroposentrik nuqtayi nazar" mavzusida falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini himoya qildi. Dissertatsiyaning birinchi bobi "Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi zookomponentli frazeologik birliklarni lingvistik, kognitiv va lingvomadaniy ta'riflashning nazariy asoslari" deb nomlangan. Bunda zoonim komponentli frazemalarni tadqiq qilishdagi yangi yo'nalishlar va ular haqidagi ilmiy ishlarga sharh berilgan. Ishning ikkinchi bobida Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi zookomponentli FBlarning struktur-semantik xususiyatlari o'rganilgan. Dissertatsiyaning "Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi zookomponentli FBlarning lingvomadaniy xususiyatlari" deb nomlangan uchinchi bobida ingliz va qoraqalpoq tillaridagi zookomponentli FBlarning lingvomadaniy xususiyatlari kvalitatif va kvantitativ jihatdan tahlil qilingan [6:60].

Dissertatsiya antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishida bajarilgan.

Qoraqalpoq tili frazeologiyasini tarjima qilish, ularning muqobillarini belgilash yuzasidan ham ilmiy ishlar bajarilgan. Tilshunos Sh.Abdullaev "Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi (T.Qayipbergenov asarlarining o'zbekcha tarjimasida asosida)" nomli nomzodlik dissertatsiyasida qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda qo'llanilgan tamoyillarni tadqiq qiladi. Ishning birinchi bobida frazeologizmlarni ekvivalent yo'li bilan, aynan o'xshashi bilan, leksik varianti bilan o'zbek tilida ifodalash yo'llari o'rganiladi. Ikkinchi bobda frazeologizmlarni boshqa obyektli frazeologik birliklar va so'z orqali ifodalanishi o'rganilsa, uchinchi bobida tarjimada frazeologizmlarni tushirib qoldirish va noto'g'ri o'girish masalalari tadqiq qilingan [7:21].

Ish ananaviy tilshunoslik yo'nalishida bajarilgan.

Tadqiqotchi M.Babajanov "O'zbekcha-qoraqalpoqcha badiiy tarjimalarda frazeologizmlarning ifodalanishi" mavzusida dissertatsiya himoya qilgan. Dissertatsiyaning birinchi bobi "Frazemalar tarjimasida shakliy muvofiqlik"

deb nomlangan. Bunda tarjimada frazemalarning variantdorligi, asosiy va qo'shimcha komponentlardagi variantlar masalasi tadqiq qilingan. Ishning ikkinchi bobi "Frazemalar tarjimasida mazmuniy muvofiqlik" deb nomlanadi. O'zbekcha frazemalarning badiiy matnda qoraqalpoq tilining o'ziga xos bo'lgan frazemalari bilan tarjima qilinishi tahlilga tortilgan, frazemalarning badiiy matnlarda oddiy leksik birlik (so'z)lar yani sodda so'z, qo'shma so'z, so'z birikmasi va ko'makchi fe'lli so'z qo'shimchalari yordamida izohlab, ko'rsatib bergan holatlari o'rganilgan. Ishning uchinchi bobi "Frazemalar tarjimasida mazmuniy nomuvofiqlik" deb nomlanadi. Mazkur bobda iboralar tarjimasidagi mazmuniy nomuvofiqlik holatlari tadqiq etilgan, hamda tahlillar ikki bo'limga ajratib o'rganilgan [8:45].

Ish ananaviy tilshunoslik yo'nalishida bajarilgan.

Adabiyotlar

1. Турабаева Н.А. Түркий тиллердеги фразеологизмлердин семантикалык өзгешеликтери (каракалпак, казак, өзбек, кыргыз тиллери материаллары тийкарында). Каракалпак тили фразеологиясының актуал мәселелери. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 2011. 79-84-б.
2. Kazakov I.R. O'zbek va qoraqalpoq tillarida lingvokulturologik birliklar talqini. –T.: «Firdavs–shoh», 2023. 105-117-b.
3. Жумамуратова Р.А. Қорақалпоқ ва инглиз тилларидаги лексик-фразеологик лакуналар тадқиқи (чоғиштирама аспект). Филол.ф.б.фалс.докт (PhD) дисс. автореф. –Нукус: 2021. –С. 45.
4. Худайбергенов А.А. Маданиятлараро мулоқотда инсон характериғи ифодаловчи фразеологик бирликларнинг ўзига хос хусусиятлари(инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Филол.ф.б.фалс.докт (PhD) дисс автореф. – Нукус: 2022. 58-б
5. Allambergenova N.G. O'zbek va qoraqalpoq adabiy tillarida "nutq" ma'noli frazemalar. Filol.f.b. fals.dokt. (PhD) diss.avtoref. –Nukus: 2023. 56-b.
6. Sagatova Z.B. Ingliz va qoraqalpoq tillarida zoonim komponentli frazeologik birliklar: antroposentrik nuqtayi nazar. Filol.f.b. fals.dokt. (PhD) diss.avtoref. –Urgench: 2024. 60-b.
7. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол.ф. н. ... дисс. автореф. –Тошкент: 2006. 21-б.
8. Бабаджанов М.К. Ўзбекча-қорақалпоқча бадий таржималарда фразеологизмларнинг ифодаланиши. Филол.ф.б.фалс.докт (PhD) дисс. автореф. –Тошкент: 2020. 45-б
9. Кошанов К.М., Балымова У.Б. Краткий русско-каракалпакский фразеологический словарь. –Нукус: 2011.

REZYUME. Maqolada keyingi yillarda qoraqalpoq tili frazeologiyasini boshqa tillarga qiyoslab o'rganilgan ishlarga ilmiy sharh berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье даётся обзор на научных работах проделанной в области сравнительного изучения фразеологии каракалпакского языка с другими языками.

SUMMARY. The article provides a scientific review of the works studied in recent years on the comparison of the phraseology of the Karakalpak language with other languages.

QARAQALPAQ XALIQ QOSIQLARINDA «BAWIR» KONCEPTINI LINGVOMADENIY ANALIZI

U.Qayıpnazarova – *tayaniş doktorant*

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: somatizm, frazeologik birlik, tushuncha, an'ana.

Ключевые слова: соматизм, фразеологизм, понятие, традиция.

Key words: somatism, phraseological unit, concept, tradition.

Qaraqalpaq folklorında qosıqlar óz aldına úlken bir janrdı quraydı. Folklorında qosıqlardıń baslı ózgesheliginiń biri xalıqtıń awızında jasap, xalıqtıń kún kórisi, úrip-ádet dástúrleri, sezimleri bildirilip, tikkeley sol xalıqtıń mádeniyatı menen baylanıslı boladı. Xalıq qosıqları kórkemligi, ápiwayılıǵı hám sulıwlıǵı menen ajralıp turadı.

Qosıqlar óziniń tematikası boyınsha hár túrli bolıp keledi. Xalıq qosıqları degende, dóretiwshisi umıtılıp ketken, tematikası boyınsha muhabbatqa, miynetke baylanıslı qosıqlar, aqıl-násiyat, tariyxıy waqıyaǵa baylanıslı qosıqlar, terme qosıqlar, besik jırı, balalar qosıqları, háwjırlar, bet ashar, joqlawlar sıyaqlılar túsiniledi. Xalıq qosıqları degende, xalıqtıń awızeki hám jazba dóretiwshisi belgisiz dástanlardadı qosıqlar pútini menen kiredi [1:75].

Bu davrda rus va qoraqalpoq tillaridagi frazeologizmlarni o'rganishga bag'ishlangan bir o'quv lug'ati ham mavjud bo'lib, u 2011-yilda nashr qilingan. Lug'atda kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan rus tilidagi 640 frazema berilgan bo'lib, uning qoraqalpoqcha muqobili yoki tarjimalari keltirilgan. Ular o'quvchilar va talabalarining o'quv jarayonida foydalanilishiga mo'ljallangan [9].

Lug'at ananaviy lug'atchilik yo'nalishida tuzilgan.

Tahlillardan ko'rinadiki, keyingi yillarda qoraqalpoq tili frazeologiyasi ancha keng va chuqur o'rganilmoqda. Ularning tahlilida an'anaviy tilshunoslikka, sistem-struktur tilshunoslikka va yangi paydo bo'lgan insonni tadqiqot markaziga qo'yib o'rganish, yani antroposentrik tilshunoslik metodlari asosida ham o'rganilmoqda. Qoraqalpoq tili frazeologizmlarga nihoyatda boy. Undagi til birliklarini xilma-xil zamonaviy metodlar vositasida tadqiq qilish tilshunoslik taraqqiyotiga hissa qo'shishi shubhasiz.

háwjar, sínsıw sıyaqlı qosıqlar aytılsa, kishkene balanń aydarın keser aldında yamasa “súnnet” toylarında beriletuǵın pátiyalar hámmesi xalıq qosıqları qatarınan orın aladı. Bular xalqımızdıń quwanışlı kúnlerinde jırlanatuǵın qosıqlar esaplanadı. Dana xalqımız insanlardıń tek ǵana quwanışlı kúnlerinde ǵana dástúrge aylanıp qalǵan qosıqların jırlap qoymaǵan. Adam balası ushın tábiyiy qubılıslardıń ishindeǵı eń qorqınıshlısı da, seskendiretuǵın suwıǵı da – ólim [4:85].

Qaraqalpaqlar arasında qalıplesken salt-dástúrler boyınsha qaytı bolǵan qazanı jaqınları, tuwǵan-tuwısqanları “joqlaw” aytıw arqalı óziniń jaqınını jaqsı insan bolǵanlıǵın, ishindeǵı barlıq dártlerin, onnan ayrılıw qıyın bolǵanlıǵın, bildirip otırǵan.

Basımda shashım joq bolday,

Bawırınnan ayrılıp,

Aqlım meniń lal bolday.

Bawırım kettiń ne kórip,

Jigitlikten óte almay,

Teń qurbin menen júre almay,

Bawırım nege asıqtıń. (Joqlaw. 70-71-betler.)

Joqarıdaǵı birinshi misalda “**Bawırınnan** ayrılıp” sózi arqalı «tuwısqan» degen mániń bildirip turıptı. Al, ekinshi qosıq qatarında bolsa “teń qurbin menen júre almay, bawırım kettiń ne kórip, jigitlikten óte almay”, dep, jigit genderlekti arqalı «ini» mániń túsiniledi.

“Bawır” koncepti tek ǵana ulıwmalıq “tuwısqan” mániń bildirip qoymastan, “ini” mániń de qollanıwı múmkin.

Aql-násiyat qosıqları-termeler óziniń tereń mazmunı, jetiliske kelbeti boyınsha xalıq qosıqlarınıń eń hasıl túriń birini. Belgili bir waqıyanı jırlaytuǵın uzaq túri-tolǵaw dep ataladı. [1:91].

Haqıyqatında da, terme-tolǵawlardıǵı óziniń turaqlı sóz qollanıw úlǵısı hám quramındaǵı sózlerdiń mánilik jaqtan ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı.

Terme-tolǵawlar tilindeǵı frazeologizmler ayılajaq oy-pikir hám aql-násiyat qatarların ıqsham, ápiwayı pikirdiń ótkirliǵın, tujırımıń jáne obrazlı bolıwına xızmet etedi. Terme-tolǵawlardıǵı “bawır” koncepti qollanıw ózgesheligi boyınsha har qıylı mánilerde qollanıw kóriwimizge boladı.

Árwana maya ǵúńirener,

Bawırınan ketse balası. (terme. 188-bet)

Maya-ana túye bolıp, sol ana túyeninń óz balasınan ayrılıp, qıynalıp jılaǵanıń bildirip turıptı. Ana ushın perzent júrek-bawırınan jaraladı. Sonlıqtan, dana xalqımız jańa bosanǵan hayallarǵa: «Perzentin bawırında qıymıldasın» dep jaqsı tileklerin bildiredi. Júkli kelinsheklerge bolsa «Bawırına aman-saw basıp alǵaysañ» dep ayıladı. Bul misalda bawır – qushaq mániń anılatıp kelgen.

Ata menen analar,

Bawırınan ayrılǵanlar,

Jaraq alıp qolına qaytpay qarsılasadı. (Terme. 243-bet)

Bawır - perzent mániń de qollanıladı. Joqarıdaǵı qosıq qatarında ata-analardıń perzentinen ayrılıw mániń de qollanıwı. Xalıq arasında «Bala – adamnıń bawır-eti» degen danalıq sózler de sol tiykardan payda bolǵan. Sonday-aq, “bawır” koncepti bir nárseniń qaptalı, etek beti, átrápi sıyaqlı mánilerde de qollanıwın kóriwimiz múmkin.

Asqar tawda sán bolmas,

Bawırı bolsa bulaqsız. («Terme».198-bet)

Jalǵız tawdıń **bawırına**,

Neshshe kiyik balalar. («Terme». 206-bet)

I.Keńesbaevtin «Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi» kitabında “jer bawırlaw” frazeologizmin jata qalıp jıladı, uwayımladı, *qattı qayǵırdı* mánilerin bildiriwın kórsetip ótken.

Jer bawırlap urlanǵan,

Suw mergenge jolıǵar. («Terme». 219-bet)

“Bawır” koncepti tek ǵana tuwısqanlıq mániń berip qoymastan, jaqsı kóriwshilik, tawlılıq, súyiwshilik, tuwısqanlasıw, bir-birine úyrensip qalıw sıyaqlı bir qansha mánilerde qollanıladı.

Bawırına basarsañ,

Ákeńnan qalǵan murazday. («Tolǵaw». 252-bet)

Qushaǵıńdı jayatuǵın, **bawırına alatuǵın,**

Adamǵa tuwısqan kerek. («Jaydarı qosıqlar».59-bet.)

Men hámiyshe **bawır basqan,**

Ata-mákán awılımsañ. («Ata mákán awılımsañ». 62-bet.)

Bawır basıw- úyreniw, úyrenisip ketiw, júdá tawıwlasıw [5:57].

“Bawır” koncepti- miyriman, jan ashır, mehriban sıyaqlı mánilerde qollanıwın kóriwimiz múmkin.

Ay apayǵa- ya miyassar,

Apayında **bawırman**. («Tolǵaw». 270-bet)

Qara kóz kiyer zerbaptı,

Kórgenniń **bawırı kabaptı**. («Qarakóz».27-bet.)

Bawırı kabaptı- qızǵanıw, ishi janıw, qıynalıw, azaplanıw, qayǵılanıw sıyaqlı bir neshe mánilerde jumсалadı. **Kábap**- otqa góshen taplap pisiriletuǵın taǵam túri bolǵanlıqtan, adamnıń ishki debdiwı usı kábapqa bawır uqsatıwı arqalı kábap(tı) – kábap-(dur) túsinigi menen berilgen.

Qaraqalpaq tilinde adamnıń múshe atamalarınń qabatlasıp qollanıwın kóriwimiz múmkin. Somatikalıq frazeologizmler ádebiy shıǵarma tili bolsın, awızeki xalıq dóretpeci bolsın sol shıǵarmanıń obrazlılıǵın, tásirililigin, kórkemliliǵın támiyneytuǵın qurallardıń arasında úlken orın iyeleydi.

Qanday sulıw qara qas,

Qanday sulıw qara shash,

Bárinen de sol jaman,

Qara júrek, bawırı tas. («Albom qosıqları». 50-bet.)

Qara júrek - miyrimsiz, jawız, zalım sıyaqlı mánilerdi bildiredi [6:34].

Bawırı tas - miyrimsiz, qatal mánilerde qollanıw [6:108]. Hesh kimge janı ashımaytuǵın reyimsiz, zalım adamlardı bawırı tas adam dep aytadı.

Alıp berin arshadaǵı nabattı,

Anam ushın **júrek-bawırım kabaptı**. («Jaydarı qosıqlar». 58-bet.)

Júrek-bawırım kabaptı- kúyiniw, qayǵılı bolıw,

Bala-shaǵa saǵınıp,

Ishi-bawırı kúymegen. («Terme».183-bet)

Ishi-bawırı kúyiw- qıynalıw, bir nársenge qattı ashınıp qıynalıw, jaqın nársesinen yáki jaqınnan ayrılıp azaplanıw mánilerin bildiredi.

Joqarıdaǵı misalda bolsa bolımsız mániń de qollanıwı bolıp, “qıynalmaw, azap shekpew” degen mánilerde jumсалǵan.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı «Bawır» somatizimi xalıq qosıqlarında bir neshe mánilerde qollanıw. Bunda adamnıń ishki keshirmeleri, psixikalıq halatları, minez-xulqındaǵı ózgeshelikleri obrazlı túrde paydalanıw.

Ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. –Нөкіс: «Билим» 1996.
2. Бекниязов Б. Қарақалпақстан қазақтары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердиң лингвомәдений анализи. Докт.дисс (PhD). – Нөкіс: 2021.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. –Нөкіс: «Қарақалпақстан»,1982.
4. Матжанова А.Ж. "Қарақалпақ тилинде өлим менен байланыслы эвфемизмлер" //«İlim hám jámiyet». №1.2024.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
6. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. –Н.: «Qaraqalpaqstan», 2018.
7. Қарақалпақ фольклоры. 88-100 томлар.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ халқы лоикаларында “bawır” тushunchasi о’rganilib, қарақалпақ халқының oddiy urf-odatlaridagi somatik frazeologiya va somatizmlar ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрены понятия «печень» в ложках каракалпакского народа, раскрыта соматическая фразеология и соматизмы в обычаях каракалпакского народа.

SUMMARY. The article examines the concepts of "liver" in the spoons of the Karakalpak people, reveals somatic phraseology and somatisms in the customs of the Karakalpak people.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКМЕН ЭТНОНИМИ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ОЙКОНИМЛЕР

М.Д.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сўз, семантика, топоним, ойконим, этноним, этнотопоним, этноойконим, туркман, халқ, уруғ ва қабилалар.

Ключевые слова: слово, семантика, топоним, ойконим, этноним, этнотопоним, этноойконим, туркмены, народ, племя и роды.

Key words: word, semantic, toponym, oikonym, ethnonym, ethnotoponym, ethnooikonym, Turkmens, people, tribes and clans.

Топонимлер тил системасында айрықша орын ийелейди. Олардың пайда болуында апеллативлер (сөз, сөз дизбеклери, қоспа сөзлер) өнімлі қолланылады. Топонимлер белгили бир тил нызамлықлары тийкарында пайда болады, тилдиң сөз жасалуы модельлерине сәйкес дүзіледі. Топонимика өзиниң жеке қуралларын, лексикасын жаратпайды, ал олардың тийкары тил бирликлери есапланады.

Топоним хәм сөздиң өз ара қатнасын, қолланылуы шеңберин анықлау қаншалли зәрүр болса, олардың семантикалық тәреплерин үйрениу де соншалли әҳмийетли есапланады. Себеби, топонимди семантикалық белгилерин есапқа алмай анализлеу мүмкин емес. Топонимниң семантикасы – бул атамадағы объект хәкқындағы мағлыұматлар, атама бериушиниң географиялық объектке хәр түрли қатнаслары.

Сөздиң топонимге өтиу қубылысы *топонимлесіу* деп аталады. Сөз топонимге өткенде, объектке қатнаслы түсиниктиң конкретлесіу хәм индивидуалласыуы нәтийжесинде жүз береді. Дәслеп объекттиң белгисин билдирген сөз оны ажыратып көрсетиу ұазыйпасына өтеді. Сөз апеллатив лексикадан ономастикалық лексикаға өткеннен кейин өзи сыпатлап көрсеткен объекттиң белгилерин билдириу ұазыйпасынан узақласып, объектти басқаларынан ажыратып көрсетиу хызмети, яғнай топонимге өтеді.

Топонимикада этникалық белгилер, яғнай руу, қәуим, халық, миллет атлары менен байланыслы келип шыққан жер-суу атамалары *этнотопонимлер*, жасау орынларының атамалары *этноойконимлер* деп аталады. Этнонимлердиң атамаларға көшиуи топонимниң басқа түрлерине салыстырғанда ойконимлерде хәм гидронимлерде жийи бақланады. Жасау орынларының номинациясында социаллық факторлардың жетекшилик етиуи буның тийкаргы себеплеринен бири есапланады.

Этноойконимлер белгили бир аймақта түрли руу, миллет үәкиллери қоңсы болып жасаған орынларда пайда болады. Этноним белгили бир орынды басқа орыннан парықлаушы белги болған жағдайда ойконим ұазыйпасын атқарады. Бундай атамалар этнос ийелериниң өзлери тәрепинен емес, этираптағы басқа этнос үәкиллери тәрепинен бериледи. Сол ушын да, этноойконимлер, көбинесе, еки этнос үәкиллери жақын жасаған шегара аймақларда ушырасады. Тийкары этнонимлер болған ойконимлер белгили бир руу, қәуим, миллетлер, олардың тарийхы, миграциясы хәкқында бай мағлыұматларды өзінде сақлайды. Сондай-ақ, олар хәзирги ұақытта ассимиляцияға ушыраған ямаса жоқ болып кеткен халықлардың көшип-қоныу мәнзиллерин анықлауда тийкаргы дерек бола алады.

Бир қатар илимпазлар жасау орынларының этнонимлер менен аталуын халықтың социаллық турмысы хәм жасау шараятлары менен байланыстырады. Профессор Э.Бегматов өзиниң жеке бақлауларына тийкарланып: «Егер халық отырықшы турмыс кеширсе, онда өзлериниң жасау орнын сол жердиң тәбийий-географиялық өзгешеликлери тийкарында, ал көшпели турмыс кеширсе руу хәм қәуим аты менен атайды» деген еди [7:7].

Этноним тийкарлы ойконимлер Орта Азия хәм Қазақстан аймақларында көп ушырасады. Қарақалпақстан топонимиясында этноойконимлер салмақлы орынды ийелейди. Профессор С.Қораевтиң мағлыұматына қарағанда, Қарақалпақстан Республикасы топонимлериниң 1/5 бөлеги этноойконимлер болып [10:190], олар қарақалпақ хәм басқа да миллет, қәуим, руу атларынан қелиплеккен. Бул болса, өтмиште хәм хәзирги ұақытта усы аймақта түрли миллет, қәуим үәкиллери бирге жасап киятырғанынан дерек береді.

Қарақалпақстан халқының көп миллетли болып қуралуы узақ тарийхий процеслердиң нәтийжеси

болып табылады. Республика халқының миллий этникалық қурамында түркменлер де белгилі орынды ийелейді. Түркменлер қарақалпақ, өзбек хэм қазақ халықлары менен узақ дәуірлерден берлі бирге жасап қиятыр. Түркменлер Өзбекстанның Хорезм, Бухара, Самарқанд, Қашқадарья хэм Ташкент ўәлаятларында өз алдына елат болып жасап атыр. Қарақалпақстан аймағында да түркменлер ертеден берлі жергиликли халық пенен бирге араласып, айырым орынларда өз алдына аўыл болып жасап келмекте. Түркменлер республика халқының 5,42%ын қурайды, олардың көп хэм тығыз болып жасап атырған орынлары Төрткүл, Беруний, Елликқала, Хожели хэм Тақыятас районлары есапланады. Бул аймақларда түркменлердің айырым этникалық топарлары, атап айтқанда, *ата, игдир, арбашы* хэм *яўмытлар* республиканың Төрткүл, Беруний, Елликқала, Шоманай, Қоңырат, Тақыятас, Хожели, Әмиўдәрья районларында өзбек, қарақалпақ хэм қазақ халықлары менен биргеликте жасап келмекте [2:69].

Түркменлердің Қарақалпақстан жерлерине көшип келиўиниң, ямаса бул аймақта турақлы түрде мекан басыўының тарийхый тийкарлары бар. Ерте ўақытлары бул аймақларда жасаған қарақалпақ, өзбек, түркмен хэм қазақ халықларының географиялық жайласыўы хэзиргидей шегараланбаған. ХХ әсирдің басларында Орта Азия жерлери Түркменстан, Қарақалпақстан, Өзбекстан хэм Қазақстан деп бир-биринен шегара аркалы ажыратылған. Усының себебинен шегараға жақын түркмен аўыллары екінши тәрәпке, анығырағы, Қарақалпақстан қурамына кирген. Мәселен, Шоманай. Хожели хэм Тақыятас районларындағы түркмен аўыллары солардың қатарына киреди.

Республиканың Беруний хэм Төрткүл районларында түркменлер жасайтуғын елатлы орынлар басқа жерлерге салыстырған көп ушырасады. Төрткүл районының бир қанша аўылларында, атап айтқанда, Мискин, Ғалаба, Пахтабад елатлары, Отаюрт, Отаоба, Келтеминар, Пахтачи АПЖ аймақларындағы аўылларда түркменлер көп. Беруний районында түркменлер, тийкарынан, Азат хэм Мақтымқулы елатларында жасайды. Төрткүл районында жасайтуғын түркменлердің көпшилиги *ата* руўына, Беруний районындағы түркменлер болса *салыр* (саны жағынан көп болмаған *шаўдыр, гөклен* хэм *ерсары*) руўына тийисли [9:80]. Басқа дереклерде Қарақалпақстанның Төрткүл, Беруний хэм Елликқала районларында *ата, игдир, гөклен, арбашы* түркменлери жасайтуғыны атап өтиледі [13:18]. Көрсетилген руўлардың бул аймақларға келип қоныс басыўының тарийхый себеплери бар.

Манғышлақ, Үстирт хэм Қарақум шөллериниң кең қум майданларын мекан еткен түркмен қәуимлериниң эзелден Хорезм үлкеси халқы, Хийўа ханлығы менен социал-экономикалық, мәдениет хэм сийсий жақтан байланысы бар. Ю.Брегелдің көрсетиўинше, түркменлер Хийўа ханлығында кең көлемде XVII әсирдің 20-жыллары Аспандиярхан (1623-1642) дәуиринде келе баслаған. Олардың айырым руў-қәуимлери XIX әсир орталарына шекем Хорезмнің бир неше аймақларына турақлы орналасып алған [8:22]. Солардың бир қатары Қарақалпақстан аймағына келип қоныслаған. Буны түркмен этноойконимлери мысалында көриўге болады.

XVIII әсир хэм XIX әсирдің басларында түркменлердің орайласқан мәмлекетлигиниң болмағаны се-

бебли, олар руў-тайпа сыяқлы киши топарларға бөлинип хэзирги Түркменстанның түрли аймақларына тарқалып кеткен. Халықтың хэр жерде жайласыўы, экономикалық хэм сийсий жақтан бөлинип жасаўынан пайдаланған ханлықлар, патшалар оларға тез-тез хужим жасап турған. Бул жағдай руўлар арасында түрли келиспеўшиликлерге, аз санлы руўлардың басқа орынларға көшиўине алып келеді. Усының нәтийжесинде Балқанда жасаўшы ата түркменлер 1833-1834-жыллары өз меканын таслап Қарақум шөлине көшип өткен. Соңынан олар екиге бөлинип, бир топары Түркменстанның кубласына (*Қызыларбат, Тежен, Сарагет* районларына), ал екінши топары арқаға, яғный Хорезм аймағындағы отырықшы түркменлер арасына көшип келеді [3:6-7]. Ю.Э.Брегель *ата* түркменлердің Хорезм аймағына көшип келиўи XIX әсирдің 20-жылларына туўра келеді, деп көрсетеди [8:35]. Олар Хийўа ханлығында хэзирги Ташаўыздың Гөне Үргениш, Айбўйир, Вас аймақларында жасаған [12:93]. Сол дәуірлердеги түркмен руўлары арасындағы келиспеўшиликлер, урыс-жәнжеллер себебинен ата түркменлер 1855-жылы Хийўа ханлығына өзлери жасаў ушын таза қоныс жер сорап барған. Олар 1856-жылы Әмиўдәрьядан өтип арқаға, яғный Қарақалпақстанның хэзирги Төрткүл хэм Беруний районлары аймақларына келип мекан басады [4:13]. Басқа бир дереклерде Хийўа ханы Мадамхан (1845-1855) ата түркменлерди яўмытлар менен өзара келиспеўшиликлери себебинен Қарақалпақстанның кубла аймақларына көширген, деп көрсетилген [11:4].

Хэзирги Төрткүл районындағы *Отаоба* (*оба* – түркмен тилинде «аўыл»), *Отаюрт* (юрт – «аўыл») деп аталған аўыллар жоқарыда сөз етилген ата түркменлердің мекан басқан орынлары болып табылады. *Ата* руўы менен аталған орынлар Түркменстанның Қызыларбат районы, Серахс посёлкасы (*Ата* аўыл), Тежен районы (еки аўыл бар), Лебап ўәлаятында (*Дарған ата* қалашасы), сондай-ақ, Иранда (*Убык ата*) ушырасады [6:138]. Демек, *ата* руўы түркменлер арасында кең тарқалған хэм қурамы жағынан көп санлы руўлардан бири есапланады.

Тақыятас районында *Шаўдыр айланба* деп аталған аўыл бар. Аўыл атамасының келип шығыў дерегин түркменлердің шаўдыр руўы, олардың усы аймақларға көшип келиў тарийхы менен байланыслы түсиндириў керек. Тарийхый дереклерде көрсетилиўинше, XVIII әсирде Хорезмде түркменлердің 4 руўы, яғный *салар, яўмыт, шаўдыр* хэм *текелер* көп болған. Шаўдырлар XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басларында Хорезм оазисиниң арқа бөлегинде – Арал ийелигинде жасаған, бул жерде *Шаўдырқала* деген қаласы да болған. Мухаммед Рахимханның бул жерлерге қарсы жүрислери нәтийжесинде шаўдырлардың бир бөлеги Манғышлаққа, қалған бөлеги Ярылқап бек басшылығында 1810-жылы Хийўа ханлығына көшип өтеді. Хийўа ханлығы архив хужжетлеринде шаўдырлар 1826-1831-жыллары еки аймаққа, яғный Порсу хэм Хожелидеги Аманқулы каналы бойына жайласқаны көрсетилген [8:25,29].

Демек, Қарақалпақстан аймақларына шаўдыр түркменлердің көшип келиўиниң тарийхый тийкарлары бар. С.Атаниязов түркменлердің *ата, яўмыт, арбашы* хэм *дүйечи* руўлары Қарақалпақстанның көпшилиг

орынларында жасайтуғынын атап өтеди [1]. Буны Әмиўдәръя, Елликқала, Қанлықөл, Қараөзек, Тақыятас, Төрткүл, Шоманай, Хожели хәм Нөкис районларындағы *Түркмен аўыл, Түркменкөл аўылы* деген ата-малар тастыйықлайды. Хожели районындағы *Яўмыт-жап* гидроними де усы этирапта *яўмыт* руўы ўәкиллери жасағанынан дерек береді [5:350]. Мысаллардан белгилі болғанындай, республика аймағында түркмен этнонимлери қатнасында жасалған ойконимлердің географиясы бир қанша кең.

Демек, Қарақалпақстан аймағында ертеден-ақ қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркмен миллетлери, олардың руў атлары менен аталатуғын аўыллар, елатлы орынлар көп болған. Бул жағдай усы халықлардың эзелден бирдей социаллық-сиясий, экономикалық шараятта турмыс кеширгени, мәдений, тиллик хәм тарийхый фактлериниң бир-бири менен тығыз

байланыслы экенин көрсетеди. Жергиликли этноойконимлердің илимий анализинде усылар басшылыққа алынады.

Жуўмақлап айтқанда, дәўирлер өтиўи менен түрли социаллық-сиясий, тарийхый шараятларға байланыслы аз санлы кәўимлер, этникалық бирикпелер көп санлы халықлардың қурамына қосылып ассимиляцияласыўы, буның нәтийжесинде олардың этникалық белгилери ұмытылып жоқ болып кетип, этнотопонимлер (*этноойконимлер, этногидронимлер*) бахалы дерек хызметин атқарады. Қарақалпақстан республикасында жасап атырған халықлардың қәлипlesiў тарийхын, этногенези, жасаў мәнзиллерин үйрениўде тарийхый, археологиялық, этнографиялық материаллар менен бирге лингвистикалық, соның ишинде топонимикалық фактлер де үлкен әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Ataniyazov S. Türkmen boylarinin geçmişi, yayılışı, bugünkü durumu ve geleceği. // <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3475-published.pdf>
2. Babayeva M., Qutibaeva A. Qoraqalpog'iston turkmanlari tilining o'rganilishi tarixi. // *Ilm hám jániyet*. – Nókis: 2023. №3.
3. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындақы түркмен геплешиклери. –Ашгабат: 1961.
4. Аразов А.Т. Қарақалпақстан түркменлериниң сөйлеў тили менен қарақалпақ тилиниң өз ара тәсири хәм интерференция кубылысы: Филол. илим. канд. ... дисс. – Нөкис: 2006.
5. Атаниязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. – Ашхабад: «Блым», 1980.
6. Басилова В.Н. О происхождении туркмен-ата (простонародные формы среднеазиатского суфизма). // *Домусульманские верования и обряды в Средней Азии*. – М.: «Наука», 1975.
7. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: «Маънавият». 1998.
8. Брегель Ю.Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961.
9. Курбанова З.И. Некоторые данные о переселении туркмен в Турткульский и Берунийский районы Каракалпакстана в XX веке. // *ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы*. – Нөкис: 2004 №3-4.
10. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
11. Лобачева В. П. Очерк культуры и быта колхозников освоителей Кызылкумов (По материалам колхоза им. М. Горького Турткульского района КК АССР). // *Занятия и быт народов Средней Азии*. Вып. III. -Л.: «Наука», 1971.
12. Марков Г.Е. Очерк истории формирования северных туркмен. – М.: Изд-во МГУ, 1961.
13. Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари (Ўзбек ва туркман тиллари материаллари солида). – Тошкент: «Фан», 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпоғистон этноойконимлари, жумладан, туркман миллати, унинг таркибига қирувчи руў номлари билан боғлиқ ойконимлар, уларни ўрганишнинг аҳамияти, туркманларнинг мазкур хуудга кўчиб келиш тарихи, жойлашиш ареаллари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются этноойконимы Каракалпакстана, в том числе туркменский народ, названия, связанные с названиями входящих в него родов, важность их изучения, история миграции туркмен в этот регион, ареалы их расселения.

SUMMARY. The article analyzes the ethnooikonims of Karakalpakstan, including the Turkmen people, names associated with the names of its clans, the importance of their study, the history of migration of Turkmen to this region, and the areas of their settlement.

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARI QURAMINDA “BAS” KOMPONENTLI SOMATIKALIQ BIRLIKLER

Q.A.Mámбеталиева – *tayanish doktorant*

Ајинияз атндағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институту

Tayanch so‘zlar: maqol, frazeologik birlik, somatik birlik, emotsional ekspressivlik ma’nosi.

Ключевые слова: пословица, фразеологизм, соматическое единство, смысл эмоционально-выразительности.

Key words: proverb, idiom, somatic unity, meaning of emotional-expressiveness.

Qaraqalpaq tili túrkiy tiller ishinde óziniń bay sózlik fondı menen belgili orındı iyeleydi. Qaraqalpaq folklorındaғы naqıl-maqallar óz aldına úlken bir janrdı quraydı. Naqıl-maqallar ata-babalarımızdan miyras bolıp qalğan tillik qádiriyatlar sıpatında áwladtan-áwladqa, atadan-balaға taralıp, házirgi kúnge shekem jetip kelgen.

XXI ásirde til iliminde túrli tarawlarınıń payda bolıw basqışında paremiologiya tarawı da tez pát penen rawajlana basladı. Paremiologiya – til biliminiń jańa tarawı

bolıp esaplanadı. Grekshe paroimia naqıl-maqal, hikmet hám logos (ilim) degen sózlerden alınған, hár qanday tildiń paremiologiyalıq sistemasın izertleydi. Til biliminde paremiologiya termini eki mánde túsiniledi:

1. Paremiyalardı – naqıl-maqallardı izertleytuғыn pán, taraw, yaғny til biliminiń hár qanday xalıq naqıl-maqalları tilin izertleytuғыn tarawı;

2. Belgili bir tilge tán paremiologiyalıq birliklerdiń, naqıl-maqallardıń jıyıntıǵı [5:12].

Bul paremiologiya ilimi boyınsha ilimpaz B.Yusupova jumis islep, monografiyasın járiyaladı. Bul miynet qaraqalpaq til bilimine úlken jetiskenliklerdiń biri boldı desek asıra aytpaǵan bolamız.

Ulıwma alǵanda, naqıl-maqallar aytajaq pikirimizdi basqaǵa awızeki hám jazba túrde tásirli etip túsindiriwde úlken áhmiyeti bar. Ásirese bul kórkem ádebiy shıǵarmaǵa kórkemlik túr, tús beretuǵın stilistikalıq qural bolıp esaplanadı [1:26].

«Naqıl-maqallardıń qaharmanları – xalıq, anıǵıraǵı – xalıq danalıǵı. Dóretiwshileri de, atqarıwshıları da, tınlawshıları da – xalıq. Onı hár bir adam ózinshe paydalanıw imkanıyatlarına iye. Sonıń ushın da ol el-xalıq arasında eń kóp taralǵan awızeki janrlardan biri bolıp, turmısımızdıń barlıq táreplerin óz mazmunlarında jámlestiredi» [2:5].

Bul maqalamızda tiykarınan qaraqalpaq folklorınıń eń kishi janrlarınıń biri, jáne de qaraqalpaq til biliminde de úyreniletuǵın naqıl-maqallar haqqında sóz etemiz. Sonıń ishinde naqıl-maqallar quramında qollanılǵan somatikalıq birliklerdiń adamnıń dene múshesi bolǵan “bas” konceptli somatikalıq birliklerdi júdá kóp ushıratsaq boladı. Sonıń ishinen kerekli ǵana misallardı dálillep ótemiz.

1) **Bas** úlken bolsa-dáwlet

Ayaq úlken bolsa – miynet (110-bet)

Keltirilgen naqıl-maqalda **bas hám ayaq** komponentli frazeologizmleri, ólshem mánisinde qollanılıp tur. Ayyemgi zamanlarda adamlar kemtarlıqta, jetispewshilikte jasap, bas dene múshesi úlken bolsa miydiń úlken yaǵny aqıllı, dáwletli dep oylawı, al ayaq úlken bolsa onıń miynetli bolıwı, yaǵny ayaq kiyim tiktiriwge kóp qárejettiń hám waqtıń ketiwi túsiniłgen.

2) **Iyilgen bastı** qılısh kespes. (110-bet)

Bul qatardaǵı naqıl-maqalda keltirilgen *bas iyiw* frazeologizmi óziniń qáte kemshiligin yaǵny ayıbın tán alıp, óz ornında keshirim sorap bilshe, mártlik is degen mánis názerde tutılǵan. Jáne de Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar tárepinen dúzilgen sózlikte [4:28] 2 mánide kelip tur 1) baǵındı, tájim qıldı; 2) keshirim soradı.

3) Erkek– **bas**, hayal– **moyın**. (20-bet).

Keyingi naqıl-maqalda **bas** hám **moyın** komponentli somatikalıq birlik qatnasıp, bul jerde erkek adam bas dene múshesine teńelip kórsetilip, shańaraq basshısı retinde túsiniłse, al hayal bolsa sol basshı adamǵa baǵdar beriwshi wazıypasın atqaratuǵınlıǵı túsiniłip tur. Tuwra mániste alıp qarasaq, moyın burılıw xızmetin atqaradı. Hayal adam turmısta erkek adamǵa jol-jorıq kórsetip, jolǵa saladı.

4) Aǵası **bas** jese, Inisi **qulaq** jer (112-bet).

Bundaǵı naqıl-maqalda qatnasqan bas hám qulaq komponentli somatikalıq birlikler shańaraqataǵı awızbirshilik

Ádebiyatlar

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс: 1985. 158-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 том. -Нөкіс: «Илим», 2015. 433-б.
3. Кенесбаев И. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы: ҚазАқпарат, 2007. 356-б.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі: - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2018. 160-б.
5. Юсупова Б. Паремология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хэм лексика-тематикалық өзгешеликleri (Монография) – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2024, 400-б.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada biz maqollardagi “bas” tushunchasi bilan somatik birliklarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qildik. Maqollar odamlarning turmush tarzi va madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, odamlarning kundalik hayotidagi somatik birliklar, ularning harakatlaridagi somatik birliklarga misol bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы хотели проанализировать соматические единицы с понятием «бас» в пословицах с лингвокультурологической точки зрения. Пословицы тесно связаны с образом жизни и культурой людей, являются примерами соматических единиц в повседневной жизни людей, соматических единиц в их действиях.

yaǵny aǵa-ininiń bir-birine bolǵan húrmet-izzeti, sıylasıǵı, jası úlkeni húrmetlew mánileri sóz etilgen.

5) **Bas-basına** biy bolsań,

Balqantawǵa sıymassań (91 - bet).

Bul qatardaǵı naqıl-maqal quramında kelgen **bas-basına biy bolsań** somatikalıq birligi qollanılıp, xalıq arasında heshkimge boysınbay, tek hár kim óz-ózine biy mánisin bildirip, yaǵny óz bilgenin islew unamsız ishäreketleri mánilerin bildirip tur.

6) Tas qattı, tastań da **bas** qattı. (98-bet).

Bul qatardaǵı **bas qattı** somatikalıq birlikte bolsa, adamnıń ómirinde qanday da bir qıyınshılıqlar ushıraǵan jaǵdayda, bastıń sonday tózimlilikin, shıdamlılıǵın tastıń qattılıǵı menen teńew mánisinde kelip tur.

7) Men **bas desem, ol qulaq** deydi.

Búyrek desem, sıyraǵ deydi.

Eshki desem, ılaq deydi. (90-bet).

Joqarıdaǵı kórsetilgenindey somatikalıq birlikte adamlar arasında gápleriniń bir-birine úylespey, gápi hár jaqtan keliwi mánisinde qollanılıp tur. Al, ózbek tilinde bolsa atap ótken misalımızǵa «men baǵdan kelsem, ol tawdan keledi» naqılı variant bola aladı. Jáne de qazaq til biliminde bolsa I.Keńesbaevtıń miynetinde [3:55] sózdi jónlep uqpaytuǵın, durıslap bayımday almaytuǵın, orınlı juwabı, sózi joq kisi tuwralı aytıladı. Bundaǵı qatarda adam dene músheleri bolǵan “bas” hám “qulaq” somatikalıq birlikleri qatnasqan

8) Aqıl jasta emes, **bastá**.

Bundaǵı somatikalıq birlikte aqıl jasqa qarap ólshen-beydi, jası kishiligi yaki úlkenligine qaramastan, ómir tájiri-yibelerinen arttırǵan bilimleri menen belgili boladı. Sonday dana xalqımızda «Kóp jasaǵan emes, kópti kórgen biledi» sıyaqlı danalıq sózimiz bar.

9) Batır – **bastan**, júyrik ayaqtan.

Joqarıdaǵı atap ótken misalda batır adam basınan, aqıl-oynan pánt jew mánisinde, al júyrik bolsa ayaǵınan shapqannan soń harip sharshaw mánilerin bildirip keledi.

10) Kúyew keldi degende,

Quw **bas** jumalaydı.

Bundaǵı misalımızǵa dálil retinde, J.Eshbaevtıń miynetinde 2 túrli mánide qollanılıp tur. 1) Qurı súyrek góshsiz; 2) Jekke baslı adam, jekke jalǵız, bala-shaǵasız adam mánilerin bildirip tur. Bunıń variantı esabında quw gelleni misal etip alsaq boladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq filologiyasında naqıl-maqallar hám onıń til ózgesheliklerin izertlew búgingi globalıasıw shárayatında óz sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı. Naqıl-maqallar qaraqalpaq folklorınıń úlken bir bólegi bolıp, teoriyalıq negizden ele de keńirek izertlew zárúrligi bar.

SUMMARY. In this article, we wanted to analyze the somatic units with the concept of "bas" in proverbs from the linguistic and cultural point of view. Proverbs are closely related to people's lifestyle and culture, and they are examples of somatic units in people's everyday life, somatic units in their actions.

**Q.MÁTMURATOVTIŇ «TERBENBES» SHÍĜARMASINDA
JÚREK KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLER**

S.J.Shinnazarova – *filologiya ilimleriniń kandidati, docent*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: lingvokulturologiya, somatizmlar, frazeologizmlar, adabiy til, etnomadaniyat, mental, komponent.

Ключевые слова: лингвокультурология, соматизмы, фразеологизмы, литературный язык, этнокультура, ментал, компонент.

Key words: linguoculturology, somatisms, phraseological units, literary language, ethnoculture, mentality, component

Q.Mátmuratovtıń shıǵarmaları da frazeologizmlerge bay. Ásirese, jazıwshınıń «Terbenbes» shıǵarmasında frazeologizmler jeke stillik ózgeshelikler menen qollanılǵan. Frazeologizmler tildiń barlıq stillerinde keń qollanılıp, tildiń tásiriligini, kórkemligini payda etiw ushın da, súwretlew quralı sıpatında da úlken xızmet atqaradı.

Q.Mátmuratov frazeologiyalıq sóz dizbeklerin de óz shıǵarmalarında sheber paydalanǵan. Frazeologizmlerdiń hár qıylı túrlerin Q.Mátmuratov ózinshe stil qurıw maqsetine say túrli usıllar menen jumsaydı.

Sóz sheberi xalıq tiliniń frazeologizmleri menen keletuǵın obrazlı sóz baylıǵın óz elegenin ótkerip, kórkem shıǵarmada sheberlik penen paydalanıwdıń úlgin kórsetedi. Avtor xalıq tiliniń frazeologiyalıq ǵáziyesin geyde óz qálpinde sinonim retinde qollanadı. Geyde jańǵırtıp, jańalap paydalanadı, geyde sol úlgi menen jańa dizbekler quradı.

Frazeologiya tábiyatı jaǵınan qaraqalpaq til biliminiń basqa tarawlarınan ózgeshelenip turadı. Sebebi, onda tiykarǵı obyekt esaplangan frazeologizm ózine tán máni, quram, qurılıs, dóreliw usılı, stillik ózgesheligi, ayırımlarınıń kelip shıǵıw tariyxı hám t. b. bári bir birlikte jámlenip keliwi menen izertlew obyektı sıpatında tanıladı. Bunıń sebebi, frazeologizmiń ózi quramalı, qospalı pútinlik esaplanıp, onı úyrenetuǵın pán de usı sıpatqa iye bolıwı menen ajıraladı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikası hám frazeologiyasına qatnaslı máseleler bir qansha ilimpazlardıń ilimiy miynetlerinde sóz etiledi. Olardan E. Berdimuratovtıń miynetlerinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tórt túрге:

1. frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. frazeologiyalıq birlikler;
3. frazeologiyalıq dizbekler;
4. frazeologiyalıq sózler dep bólip úyreniledi. [1].

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligin jazǵan J. Eshbaevtıń sózliginde bolsa olar úsh túрге:

1. frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. frazeologiyalıq birlikler;
3. frazeologiyalıq dizbekler dep ajıratıladı. [2].

Q.Mátmuratov – qaraqalpaq prozasında óz sheberlik jolına stiline iye jazıwshı. Onıń shıǵarmaların tiliniń baylıǵı basqa da til birlikleri menen birge frazeologizmlerden tiyanaqlı túrde qollanıla alıwında, solardan somatikalıq frazeologizmlerdi tańlap qollanıla alıw ózgesheliginde dep ayta alamız. Adamnıń ishki dene múshe atamaları jazıwshınıń shıǵarmalarında kóplep usırasadı. Mısalı, *Júrek tirek sózi menen kelgen frazeologizmler.*

1. Ózi neshe kúnlik sebgirden qarıp-talıp zorǵa kiyatırsa da sol bir zerde, sol bir oy, kewil xanasın jarıp jibererdey dárejede *júreginde at oynatıp* xanasına sıymadı.

2. Mine, ol házirshe tap sol taqılette kiyatır, *júreginde muń-san eki at dúbirlep* kisnesedi. (6-bet).

Júrek – tiykarınan, adamnıń ishki sezimlerini kórsetetuǵın aǵza. Sonlıqtan, júrek komponentli kelgen frazeologizmler Q.Mátmuratovtıń shıǵarmasında ayrıqsha sheberlik penen berilgen. Eki misalda da adam júregin at oynatatuǵın sıyaqlı keńislik sıpatında súwretlegen hám adamnıń kóp oylar, táshwishler menen kiyatırǵanlıǵı misaldan málim boladı.

3. - *Júregińdi jalǵa*, -dep taraqtay nan berdi (6-bet). Endi *júrek jalǵap al*, balam, má!-dep ǵarrı qoynınan taraqtay nan alıp berdi (10-bet).

Bul misallarda *júrek jalǵaw* adamnıń ash bolıp turıp qanday da azıqlıq, taǵam jep hálleliwi túsiniledi.

4. Jiyenniń *júregi óz-ózinen birden háwliwirip*, onıń aytqan sózleri qulaǵında jańǵıra berdi.(7-bet)

5. Toǵaydaǵı saǵal-qasqırları ulısıp, jolbarısları aqırıp *júregińdi jaradı* (12-bet). Misalda adamnıń jabayı toǵayda jirtqısh haywanlardan qorqıw halatı usı misal menen berilgen.

Misallardaǵı *júregi háwliwiriw* hám *júregin jarıw*-adamnıń júreginiń hallaslawı, tez-tez soǵıw háreketi menen birge, onıń qorqınısh sezimin ańlatıw ushın qollanılǵan. Ádette, júregi jarılıw hám qorqıwdı hám adamnıń asa quwanıw sezimin ańlatıw ushın tilimizde paydalanıladı. Jazıwshı bul misalda adamsız toǵayda jolbarıstıń aqırǵan sestinen qaharmannıń qattı qorqınıshqa túsiwin usı frazeologizm arqalı bergeni.

6. «Tap bir neshshe at shawıp baratırǵanday, *júregi ulı-dúrsildi, kókiregi uwlı-dúbirli*, tartpanı qalay ashqan bolsa solay «tars» ettirip japtı». (33-bet).

Júrek hám kókirek adam músheleri arqalı adamnıń hawlıǵıwı, sezimtalıq penen qanday da nársege qatnası sóz etilgen. Ádette, júrek hám kókirek adam múshesi bir-biri menen mánilik jaqın sózler, yaǵnıy sinonimler emes. Biraq shıǵarmada olar kontekstlik sinonimler sıpatında kelgen. Negizi júrektiń ornı adamnıń kókirek qápesinde jaylasqanlıqtan, onıń qorqıw, ekileniw, háwliwiriw sıyaqlı sezimleri eki dene múshesi arqalı teńdey xızmette berilgenligi tábiyiy jaǵday dep esaplaymız.

7. Qasımın hayalı dárhal ákep bergeni muzday suwdı shańgil qabaqtan simirdim de, eplep *júregimdi basıp*, aldındaǵı tigrine qoyılǵan gellege barmaǵımdı tiygissem, ırasında da aǵashtay: adamnıń gellesindegi shash, quyqa degen ómiralla sezilmeydi.(63-bet)

Júregin bastıw - bul orında adamnıń tınıshlanıwı, qáterjam bolıw mánisin bildirip, júrek adamnıń sezimlerin qozǵawǵa salatuǵın hám tınıshlandıratuǵın mákan sıpatında da kórinedi.

8. Sóytip hám oynay ma, sonnan *júregi jarılıp ólip qalsa* ne qıladı eken, onıń jolı armaǵan-ay! - dep kempir tańlanıp jaǵasın uslap otırdı. (64-bet).

Júregi jarılıp ólip qalıw - usı frazeologizmnıń mánisin Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar frazeologizmlerdıń sózliginde tómendegishe túsindiredi: «1.Qattı qorıqtı; 2. Júdá quwandı, shad boldı» [3:76]. Misalda bolsa, qaharmannıń qorqıw sezimi júrek dene múshesi qatnasqan frazeologizm arqalı berilgen.

9. «Aqmaqlar,- dep kúyindi oralskiy ishinen,- Usınday úyi túwe, qoymasına da qulıp urmaytuǵın, «hámme ózimdey» dep isenetuǵın, *awzın ashsa ókpe-júregi teńdey kórinetuǵın* xalıqqa da úsiytip!? Há záhár ishkirler-á!». (93-bet).

Adamnıń ishki dene músheleri *ókpe* hám *júrek* sózleri juplasqan formada qatnasıp, qaraqalpaq xalqınıń asa sadalıǵı, adamlardıń psixologiyasındaǵı aqkókireklik, saqıylıq pazıyletleri *awzın ashsa ókpe-júregi teńdey kóriniw* frazeologizmi arqalı berilgen.

10. Pax, *júregin jardıw-aw*, qatırdım, ya Lepes?!-dep jaǵımpazlıana kúldi. Lepestiń túri mınaw-eki oralskiydiń de *júregi ulı-dúpildi*, ishleri ulı-qolpıldı, kózleri buringıdan da beter duzdaylanıp, túrlerine óli shıray urıp ketken.(95-bet).

11. «Jolbarıs» tıń atın esitip, olardıń kóz aldına onıń nayzaday tisleri qaytadan eleslep, *júreklerin bir “dir” etkizip ótti*.(103-bet)

Júregin jarıw, júreklerin bir “dir” etkizip frazeologizmleri qorqıtıw degen mánisti ańlatıp, dáslepki misalda adamdı adamnıń qorqıtıwı bolsa, ekinshisinde haywannıń adamdı qorqıtıw kórinisin beriw ushın qollanılǵan.

12. «Qaniyazdıń janı tap sol qos burımınń ushıma ilinip ketkende, *júregi alqımına taqalıyp* barıp, ornına zorǵa tústi». (116-bet).

Misalda Qaniyaz degen jigittiń qızdı jaqsı kórip qalǵandaǵı halatı, onıń alırawı, usı muhabbat sezimi onı táshwishke salıwı sıyaqlı qaharmannıń ishki sezimlerin ańlatıwda *júrek* komponenti qatnasqan frazeologizmi arqalı ashıp berilgen.

«Terbenbes» shıǵarmasında bunnan basqa da júrek komponentli somatikalıq frazeologizmler tómendegidey misallarda qatnasqan.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкіс: «Билим». 1994. 251-б.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. –Н.: «Қарақалпақстан», 2018.76-б.
4. Мәтмуратов Қ. «Тербенбес» романы. –Нөкіс: «Билим», 2004.

РЕЗЮМЕ. Мақолда qaraqalpaq tilida «yurak» komponentli frazeologizmlar haqida so‘z yuritilgan. Somatizmlar badiiy Q.Matmuratovning «Terbenbes» asaridan olingan misollar asosida dalillangan. «Yurak» komponentli somatizm frazeologizmlarning tildagi variantlari, semantikasi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются фразеологизмы с компонентом «сердце» в каракалпакском языке. В данной статье были рассмотрены единицы номинации с соматическим компонентом в художественных произведениях. Анализируется лингвистические варианты и семантика фразеологизмов соматизмы с компонентам «сердца».

SUMMARY. The article discusses phraseological units with the “heart” component in the Karakalpak language. This article examined nomination units with a somatic component in works of art. The linguistic variants and semantics of phraseological units of somatism with components of “heart” are analyzed.

13. «Xojalepes ulamaldıń gúrrińine aralaspay únsiz otırdı. Bul ziyalıların gápin bólip, pikir taslawǵa *júreksinbedi*. Ol tek bir nárseni kewline tiyıp otırdı: «Iyshhan atamlardı men hám bir shaqırıp pátiyasın alayın!» (119-bet).

14. Kórdi de, há degennen-aq qızdıń *júregi sháwkildep* quwanǵanı menen, jigittiń kiyatırǵan pátinen hawlıǵıp jaǵasına túpirdi: «Ya Alla, óziń abıray bergeyseń!» (120-bet).

Júreksinbew - adamnıń aybınıw sezimin ańlatsa, keyingi misaldaǵı *júregi sháwkildew*-qaharmannıń quwanıw sezimin ańlatıw ushın qollanılǵan.

15. Ortada tomar ǵıjlasa, Qarajan baqsı qurdı aylanıp, *adamlardıń júregin súyenishten ǵıjlatıp*, «jeti asırım» namasın úshekke shıǵarıp shaǵlap júr.(130-bet)

16. Bul adamnıń ishinde, usı seyixxananıń ishinde ómirde biyǵárez jasap otırǵan tek ǵana Gúlziyba. Sebebi, onıń *kewlinde basqa ǵulǵula, júreginde basqa arman!* (130-bet).

Adamlardıń júregin súyenishten ǵıjlatıp – misalda júrektiń ǵıjlawı frazeologizmi jazıwshı tárepinen bir neshe komponentlerdiń qosılıp keliwi, adamlardıń hám súyinishten degen sózler menen dizbeklesip keliwi arqalı dúziliwi nátiyjesinde adamnıń hádden tıs quwanıw sezimin ańlatıw ushın jumsalǵan.

Keyingi misaldaǵı *kewlinde basqa ǵulǵula, júreginde basqa árman* frazeologizmleri kontekstlik antonimler bolıp, júrek dene múshesi adamnıń kewli, qálbi menen baylanıslı ekenligi, ol adamnıń saǵınısh, qorqıw, árman sıyaqlı sezimleri ushın mákan ekenligi kórsetilgen.

17. Al, Gúlziyba bolsa, burın at minip kórmegenlikten, *júregi háwlırigen bolsa*, endi ózin basıp, attıń shabısına kónlikkennen keyin, alǵaw-dalǵaw oylarına basqa bir nárseler túsip, *júregin basqasha háwlırttı*.(133-bet).

Misaldaǵı *júregi háwlırıtıw*- frazeologizmi adamnıń qorqınısh sezimin ańlatıp, al shıǵarmada qaharmannıń qobaljıwı, qorqınısh sezimin sheberlik penen beriwde usı fraza paydalanılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdıń mánilik jaqtan bay, ráńbáreń ózgeshelikler olardıń óz ara sinonimlik variantta, antonim yamasa basqa birlikler menen omonim bolıp keledi. Bunday qubılıslar Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» shıǵarması tilinde qollanılǵan frazeologizmlerde jiyi ushırasadı hám tildiń kórkemligin payda etedi.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ЕДИГЕ»ДЕ АЛҒЫС, ПӘТИЯ ХӘМ
ТИЛЕКЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ ӨЗГЕШЕЛИГИ**

Л.А.Абдимуратов – еркин ізлеңіші

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фундаментал, моддий, форма, эпизод, олқиш, дуо.

Ключевые слова: фундаментальный, материальный, форма, эпизод, благодарность, благословение.

Key words: fundamental, material, form, episode, gratitude, blessing.

Халық алғыслары хаққындағы изертлеу сөздин сыйқырлы күдиретине ийе болған жанрлар хаққында фундаментал изертлеулерден ибарат. Халық алғысларының халқымыз турмысындағы орны жүдә үлкен. Сонлықтанда халық алғысларының халқымыз хәм мәдениятымыз тарийхы, руўхыйлығымыз раўажланыўында тутқан орнын анықлаў, олардың бүгинги ғәрезсиз турмысымызда келешек әўладты бәркәмал шахслар ретинде тәрбиялаў қуралларының бири ретиндеги мәнисин жарытыў әхмийетли орын тутады.

Биз бул мақаламызда Қарақалпақ фольклорындағы қахарманлық дәстаны “Едиге” дәстанында алғыс, тилек, пәтиялардың қолланылыўы өзгешелигине итибар қаратпақшымыз. Себеби “Едиге” дәстаны түркий халықлар арасында кеңнен тарқалған дәстан болып, Қарақалпақ версиясының 10 варианты бар екенлигин профессор К.Алламбергенов атап өткен [2:12].

Дәстанда Едиге Әлип баба Қаратийин дәўден Ақбилекти қутқырып алып келгенинде Сәтемир хан хәм Ақбилектиң анасы Едигеге ырза болып, оған шын кеўилден алғыс айтып, Едигени өз перзентим деп хәттеки Едигеге тахтын да инам етеди. Ақбилекти Едигеге атастырып хәм күйеўим, хәм перзентим дейди.

Көз айдын болсын, перзентим,
Кутлы болсын тахтың,
Кутлы болсын бахтың,
Алтын тахтың үстинде,
Журт сеники, шырағым,
Кутлы болсын сенлерге,
Бәрхә өмир өмирме,
Сенлерден ботен кимим бар,
Мәдатты берсе хақ жаббар,
Ашылды мине қабағым,
Келип турман тобаға,
Едиге атлы шырағым,
Кел, шырағым, баўырыма,
Баўырыма ғана алайын,
Маңлайыңнан сүйейин. [1:336]

Ақбилектиң анасыда Едигеге миннетдар болып, ақ сүтимди ембесеңде ая сүтимди емгенсең, қолымнан дуз ишкенсең зүрядымсаң –деп алғыс айтады.

Бул сөзди айтты анасы:
- Таймағай бастан дәўраным,
Қулып урылған пәриядым,
Қулыпты бузған шырағым,
Үзилип қалған белиме,
Арқаў болған қулыным,
Сенсең мениң айбатым,
Нурлы минар көзиме,
Жақты салған зүрядым.[1:337]

Мине, буннан биз инсан ушын тилектиң қандай дәрежеде уллы екенлигин көриўимиз мүмкин.

Дәстандағы Нураддин Тоқтамыс ханға биринши рет арыз етип барғанда хан оның сөзлерин мақуллап, оған ырза болып Нураддинге Бабасы Шыңғысдан қалған алтын самар инам етеди. Алтын самарды алып киятырғанда Нураддиннің алдынан қайғырып шыққан анасы Қарашаш болған ўақыяны еситип перзентине алғыс айтады.

Сол ўақлары анасы:

- Айнанайын андызым,
Аспанда гәўхар жұлдызым,
Жети жасар ўақтында,
Хан атаңның алдында,
Арзагөйлик есикте,
Дәлил таўып со йерде,
Бабаңаң қалған ләгенди,
Инамға алған жалғызым,
Айналсын сеннен анаң. [1:344]

Халқымызда «Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады»-деген нақыл бар. Дәстанда Тоқтамыс хан Нураддинди алдына шақыртып Ағай бий менен Тағай бийдің қуллығын дәллийлеп бер дегенде Нураддин Ағай бий менен Тағай бийди алдырып сөзин дәллийлейди. Тоқтамыс сонда Нураддинге ырза болып оған қырық түмен тилла береді. Дәстанда алғыслар көбинесе адамларға жақсы тилек айтыў менен бирге материаллық байлық формасында да билдириледі.

Нураддинди көтермелеп Тоқтамыс:

- Бәрекелла шырағым, ерден ер туўады, шын бабана ұқсаған ақылға зийрек шырағым, қырық түмен тилла саған, - деп, алып келип баланың етегине салады [1:346].

Дәстанда сондай-ақ қахарманлар ұзақ жолға шыққанда өзине-өзи тилек тилейди. Нураддинде Тоқтамыс хан Соппаслы Сыпыра жыраўды алып келиўге жибергенде төмендегише тилек тилейди.

-Алла ашсын алдымды,
Қудай берсин бағымды,
Тоқтамыстың бергени, [1:357]

Сондай-ақ:

Аттан тусип Нураддин,
Таң намазын оқыды,
Өткенлерди яд етип,
Ата-бабасын ядлап,
Қублаға қарап қол жайып,
Бир Аллаға жалбарып,
Дуға қылды өзине. [1:378]

Дәстанда қахарманлар өзине тилек тилеу менен бирге өзине пир тутқан бабаларына сыйыныў, олардың руўхынан қоллап қуўатлауды сорау эпизодларыда ушырасады. Нураддинде ұзақ сапарға шыққанда Бабасы Түкли Шашлы Әзиз бабасынан мәдет сорады. Бабасы Нураддинди қоллап оған алғыс ретинде мөтире береді хәм тилегинде болады.

Тартагөрме тилинди,
Тарғыллатпа үниңди,
Аллатаала жол берсе,
Излегенди табарсаң,
Аманлық болса, шырағым,
Алты күнде айланып,
Ноғайлы елди табарсаң,
Аллахыұ экбар балам деп,
Талабыңды Алла бергей деп,
Ат маңлайын бир сыйпап,
Ғайып болды изинен. [1:359]

Нураддин Соппаслы Сыпыра жыраўды алып келгенине разы болып Тоқтамыс хан оған алғыс ретинде липас береді.

Ол былай дейди:

Тоғыз ай он күн жол еди,
Алып келдің жыраўды,
Барсақелмес журтынан,
Сеннен бөттеннің сирә,
Қолынан келмейди,
Бабам Шынғыздан қалған,
Қырқалы қара тон еди,
Жағасы алтын, жени зер,
Қасийетли тон еди,
Бабамнан қалған бул липа,

Саған мийрас болсын, - деп,
Еңсесине жабады. [1:374]

-Хәй, шырағым Нураддин,
Бергей Алла мурадың,
Нурды көрген көзиңнен,
Нур деген тилиңнен,
Мендей атаң айлансын,
Қумкент деген аўзыңнан,
Едилди айтқан тилиңнен,
Мендей атаң айлансын,
Қубырлы деген аўзыңнан.
Тоқтамыс деген тилиңнен,
Мендей атаң айлансын,
Мендей сорлық айлансын [1:384]

– деп, Едиге өзинің баласы Нураддинге Алладан шарапат сорап мурат мақсетине жетиуіне тилеклеслик билдирип пәтия береді.

Жуўмақластырып айтқанда Едиге дәстанында халқымыздың үрип-әдет дәстүрлерин көплеп ушыратыуға болады. Дәстандағы үрип-әдет дәстүрлеримизден алғыс, пәтия, тилеклердің тәрбиялық әхмийетиде жүдә үлкен хәм олар жоқарыдағыдай өзгешеликте колланылған.

Әдебиятлар

1. «Қарақалпақ фольклоры» 12-том. «Едиге» (Жумабай жыраў Базаров варианты). –Т.: «Маънавият», 2009.
2. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». –Нөкис: «Билим», 1995.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ халқ достони «Едиге»да олқишларнинг қўлланилиши келтирилган. Бунда олқишларнинг қўлланилиш хусусиятлари, формалари тахлил килинган. Достонда учрайдиган айрим эпизодларда олқишларнинг тарбиявий аҳамияти айтылган.

РЕЗЮМЕ. В статье приводятся данные о благодарности в «Едиге» Каракалпакского народного эпоса. Здесь проанализированы особенности и формы благодарности. В некоторых эпизодах эпоса упоминается воспитательное значение благодарности.

SUMMARY. The article gives data on gratitude, in the “Ediga” of the Karakalpak folk epic. Here, the features and forms of gratitude are analysed. In some episodes of the epic, the educational value of gratitude is mentioned.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ В ЭПОСЕ «БАХАДЫР» ПОЭТА А.ДАБЫЛОВА

Е.Алланазаров – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: миллий эпик фольклористик анъана, фольклор, ландшафт поэзия, композиция.

Ключевые слова: национально-эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: national epic traditions of folklore, folklore, landscape poetry (Nature Poetry) composition.

Национальная актуальность эпоса А.Дабылова “Бахадыр”, близость содержания эпоса к фольклорным программам и узнаваемость самого себя сделали поиск типологии эпических программ типологизированным. Были отмечены роль поэта в Каракалпакской литературе, его самобытность в создании письменного эпоса, близость к фольклорным эпосам в создании образа, выборе слов, поэтичность в формировании реалистических образцов эпоса. Эпос, который своим творческим трудом служили литературе истинной душой для своих жителей. Среди сочинений А.Дабылова эпос «Бахадыр» стал достоянием народа каракалпаков, а ряд произведений искусства народов, родившихся в навкидо. В свое время произведения искусства на языках бывшего союза неоднократно посещались и занимали видное место в культурном фонде многонациональных народов. Творческий труд поэта подвергся критике со стороны ученых, высоко оценивших поэтику поэта, его место в каракалпакской

литературе. Это потому, что любой творческий работник-это один мир, в котором перед ним лежит кусок. Более того, они имеют разные специфические свойства загара. Главным свойством творчества народного поэта является то, что он остался верен жанру поэзии на протяжении всей истории своего творчества, и в своих исследованиях поэт старался определить свойства, заложенные в поэзии изящным словом. В XX веке в истории каракалпакской литературы многие поэты каракалпакского народа были известны своими эпическими дастанами и заложили основы письменного эпического творчества. ” Они не только продолжили богатые программы и опыт фольклорной и классической литературы в своей творческой мастерской, но и стали выдающимися поэтами в области литературы XX века, освоив и развив традиции так называемой национальной каракалпакской литературы”, - отмечал профессор А.Пахратдинов [1:74].

Народный поэт А.Дабылов - выдающийся поэт, внесший своими художественными произведениями значительный вклад в развитие истории каракалпакской национальной литературы XX века. Письменное эпосоведение с его яркой поэтикой сумело в определенной степени повлиять на общественное сознание своего времени. А.Дабылов внес большой вклад своим творческим трудом служили литературе истинной душой для своих жителей. Среди сочинений поэта эпос «Бахадыр» стал достоянием народа каракалпаков, а ряд произведений искусства народов, родившихся в тюркских народов.

Народный поэт во все времена говорил исключительно поэзией. На протяжении всей своей творческой жизни царил признак истинного народного поэта. Своим творческим трудом он развил в истории поэзии широкий круг ее видов и жанров. Для истории Каракалпакской литературы не секрет, что в ее творчестве в полной мере раскрылись заглавные тенденции каракалпакской литературы прошлого века, которые на этом пути заняли главенствующее положение в культуре своего времени. Отличие от эпосов в фольклоре в письменной литературе состоит в том, что авторы в них берут начало, обобщают и отражают события той эпохи, в которой они жили. Эпоха, в которой жили поэты, дала народным поэтам возможность писать, сохраняя при этом историческую объективность. Как и творческие пути народного поэта, мудром выделялся как мастер широкого полотна, крупносюжетного, остроконфликтного художественного произведения. Например, поэт был знаком с основами каракалпакского фольклорного эпического жанра и ему было нелегко создавать эпос. Причина в том, что не всякий творческий труд пишется легко, и на этом пути автор сидит с небольшими трудностями, неудачами. В творческом труде А.Дабылова эпос виды бытия художественных произведений, да рождаются в расцвет их творческого труда. Народные эпосы и поэмы стали историческими источниками в работе над художественными произведениями. Теория бесконфликтности, или проблема типичности, - раздел литературы и искусства, в котором высшая идеология призвана совершенствовать и развивать свои народные программы. Как фольклорные и реалистические жизненные эпосы народов мира, так и эпосы поэтов каракалпакского народа в целом богаты событиями народного реализма.

Следовательно, народные поэты, в том числе и А.Дабылов руководствовались двумя принципами в вопросе письменности. Во-первых, то, что помогло поэту в решении вопроса о том, чтобы сделать дружным героем фольклорного дружество, сделать его героем одной поршневого конструкции, вооружить его новой силой, новым сознанием, - это простить ему жизнь двух поршневых, которые он испытал на себе своими глазами. Во-вторых, литературные и художественные достоинства героя, живущего в достатке, руководствуются главными принципами его творчества, а психологические состояния героя обращены к вопросам воспитания.

Basman miynet ketpegen,
Shekpeni dizge jetpegen,

Zalimlardın zulimnan,
Jilamay kúni keshpegen,
Ómirinshe jeri joq,
Miynetsiz jarma ishpegen,
Elden elge barganda,
Arqalanbay kóshpegen,
Ómiriniń gúli órkenlep,
Bir jetilip pispegen.
On eki ayda tapqanı,
Jar basına tikeytken,

Jarti ilashıq shatpanı.

Allanğor degen bir adam, -

сказав начал в принципе традиционного эпоса “Бахадыр”. Автор учитывая требование своего времени принимая во внимание требование времени, как опытный своего времени, поэт воспел образ Алдангор в фольклорном образце реальной реальной жизни берегов трудолюбивой жизни берегов декхана и изобразил колорит эпохи перед нашими глазами. Шынаргуль:

Ata kásibinde mal baqpay,
Ya elden bir aǵa tappay,
Abroyıńdı sóytıp jappay,
Cen qalay kún kóre alazań...
Bir danishpan dana tawıp,
Ayaǵına dumalasań,

увещал. Это сильно повлияло для льва, и ответил также:

Qaysısı maǵan gez keledi,
Onı meniń baxtim bileđi.
Sizge men ádep saqlayman,
Emgen sútimdı aqlayman,
Qullıqta men mal baqpayman,

Достигнув своего, мы узнаем, что берега этих образных строк народного поэта окутывают героя той общественной средой, в которой он жил.

Такой процесс заставлял читателя задуматься, погрузиться в размышления. Хотя он даже заставляет себя несколько раз ознакомиться с его идеей прочтения эпоса, ему удастся познакомиться с жизненным путем героя.

Умирает предводитель эпоса-белый Алланхор. Его прошлый жизненный путь представляет собой жизнь одного целого поколения, чья жизнь проходила через общественные будни народов в XX веке.

У героя остается недоношенный ребенок. На глаза к нам приходят новые поколения львиных берегов, которые появились на свет в начале XX века. Это герои, которые смотрят на прошлую жизнь качественными глазами, не идут по стопам поколений прошлого века, мечтают о новом браке, о новом, пусть даже в стихийном содержании.

В заключение можно сказать, что в эпосе «Бахадыр» А.Дабылова отражено глубоко своеобразное зеркало, отображающее судьбу, жизненный опыт каракалпакского народа, его отношение ко всему мирозданию, его творческий талант, зоркость взгляда, богатство языка, образность речи, остроту и меткость высказывания. Поэт с огромной любовью пользуются этим богатством в своем творчестве, создают, основываясь на него, истинно народные, бессмертные, художественные произведения.

Литература

1. Дабылов А. Бахадыр дэстаны. -Н.: 1982.
2. Пахратдинов А. Аббаз шайырдын коркемлик дүньясы. -Н.: «Каракалпакстан», 2009.
3. Бродский И.А. Анализ поэтического текста. -М.: «Русский импульс», 2014.
4. Грякалова Н.Ю. Проблемы фольклоризма русской поэзии начало XX века. -М.: 1986.

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ шоири А.Дабыловнинг «Бахадыр» достонидаги фольклор аънаналари, реалистик янги кирралари ёритилиши хақида фикр юритилган. Хусусан, асарнинг чуқур фалсафий ва патриотизм, айниқса халқлар дўстлиги, реаллик билан боғлиқ жиҳатлари ҳар томонлама илмий таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается отражение фольклорных традиций и новых реалистических аспектов в эпической поэме «Бахадыр» народного поэта А.Дабылова. В частности, всесторонне научно анализируются глубокие философские и патриотические аспекты произведения, особенно дружба народов, ее связь с действительностью.

SUMMARY. The article discusses the reflection of folklore traditions and new realistic aspects in the epic poem "Bahadyr" by the people's poet A. Dabylov. In particular, the work's deep philosophical and patriotic aspects, especially the friendship of peoples, and its connection with reality are comprehensively scientifically analyzed.

**REPRESENTATION OF IMAGES WITH IMITATIVE WORDS IN THE NOVEL
“THE LEGEND OF MAMAN BIY” BY T.QAYIPBERGENOV**

M.B.Bayimbetova – assistant lecturer

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

H.M.Mambetniyazova – student

Karakalpak state university named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: taqlid so‘zlar, onomatopoea, personajlar, tarixiy kontekst, shaxslararo munosabat, tasvir.

Ключевые слова: подражательные слова, ономотопия, персонажи, исторический контекст, межличностные отношения, изображение.

Key words: imitative words, onomatopoeia, characters, historical context, interpersonal relationship, depict.

Literature is a beautiful art, it can make the reader flow in its verse like it really happening in true life. Literary works can allure readers to ascertain the level of happiness that no other art can possess [1:84]. The type of literature is many varieties such poem, poetry, movie, novel, short story, etc.

Onomatopoeic words are typical for literary texts. Writers use onomatopoeias to enhance the psychoacoustic background of the described scene, to express the state, feelings of the hero, etc. [4: 18].

The writer T.Qayipbergenov, in “The Legend of Maman Biy” [3:2018], reflects on history, offering insights into Karakalpak history, the paths it has taken, and the challenges it has faced. Through this work, we witness the rich historical narrative of the Karakalpak people and their experiences. His writing reveals our rich historical legacy. Capturing such an important era requires deep knowledge and great effort, qualities that T.Qayipbergenov possesses in abundance. He brought his full talent to life, creating powerful works with great success. Among them is the novel “The Legend of Maman Biy”. This novel represents a significant historical narrative, depicting the Karakalpaks’ life along the banks of the Jana Darya River, their migration to the shores of the Aral Sea, and their initial days in this new environment. The novel devotes significant attention to the Karakalpaks’ struggle for voluntary integration with Russia. At that time, the Karakalpaks living along the Jana Darya River were under the authority of the Kazakh Kishi Juzi Khan, Abulkhair. To oversee and manage them, Abulkhair appointed a man named Ghaip as a half-khan over the Karakalpaks. Under Abulkhair, the Karakalpaks faced severe hardship, paying numerous taxes and enduring various difficulties. The Karakalpak tribal leaders began seeking ways to escape this suffering. Their aim was to unite the Karakalpaks, including those who had spread

under the influence of the Bukhara Khanate and other territories, to form a strong nation.

In the novel, Maman Biy portrayed as a humble, wise, perceptive, and courageous figure from a young age, dedicated to his nation. The author vividly reveals his bravery and devotion to the public good. Maman Biy’s heroism, his readiness to invest all his strength, resources, and wealth for his people, as well as his journey to Russia to negotiate and obtain a treaty, and the eventual disillusionment his people feel towards him, are explored in depth. Additionally, the novel includes other notable characters, integral to the plot, such as Orazan Batyr, Ghaip Khan, Abulkhair Khan, Esengeldi Biy, Murat Shaykh, Dmitriy Gladishev, Ivan Nepliyuev, Kuzma Borodin, Abulghazi Khan, Muhammad Amin Inaq, Khiva’s Ghaip Khan, Aidos Biy, and Kazakh lords Aigara Biy and Sedet Kerey. In the novel the author describes the characters’ personalities, the circumstances and attitude of people and their speech with imitative words skillfully.

In studying this novel, we conducted a multi-stage analysis based on usage of imitative words:

Stage I: We performed an etymological analysis to identify and examine the imitative words, understanding their meanings and usage. For this, we used the book from U. Embergenov’s work, “Imitative words in Modern Karakalpak Language” [2:17]. The novel “The Legend of Maman Biy” consists of approximately 132,660 words, of which 340 are imitative words. Excluding repeated instances, there are 327 unique imitatives, which account for 4% of the novel’s total vocabulary.

Stage II: We analyzed these words from a semantic perspective, categorizing them into visual and auditory imitative words. Of the imitative words used in the text, 55% represent sound imitative words (onomatopoeia), while the remaining 45% sound-symbolic words.

In T. Qayıpbergenov's novel "The Legend of Maman Biy", the analysis of sound imitative and sound-symbolic words especially reveals poetic techniques and vivid imagery. Through the examples below, we illustrate how these words enrich the creative language of the novel.

– "Sen bolmadıń, taw gúńirentip jiladı." (p. 13)

"Gúńirentip" – this word describes the mountain "weeping" grumble by imitating its sound, personifying the mountain and bringing nature to life.

– "Maman basqa bardamlılardıń balalarınday kekshiyip, ózin joqarı tutpaǵanı ushın ba, bári jaqsı kóredi." (p. 14)

"Kekshiyip" – this term conveys the character's pride or self-regard, reflecting his demeanor. It imitates his attitude and reveals aspects of his personality.

– "Joldasları duw kúlisti." (p. 14)

"Duw kúlisti" – used to describe a group laughing together, this phrase imitates the intensity and effect of the collective laughter, amplifying the auditory impression.

These examples highlight the ways in which imitative words enhance imagery and provide deeper insight into the characters and setting.

Here are more examples from "The Legend of Maman Biy" that show how imitative words vividly portray sounds, actions, and the personalities of characters.

– "Onıń shıńkildep sóylegeniniń ózi kúlkili edi." (p. 14)

"Shıńkildep" – imitates the character's high-pitched, amusing way of speaking, reflecting both the sound and personality.

– "Bunnan az waqıt jeti jıl ilgeri junǵarlardıń zalım xanı shabıwıl baslap, eldi parra-parra qıldı." (p. 16)

"Parra-parra" – represents the scattering or breaking apart, visually imitating the separation or division of people.

– "Joldasları túyilgen tekelerdey ǵırq-ǵırq kúldi." (p. 17)

"Ǵırq-ǵırq" – describes a loud, harsh laughter, imitating an unpleasant sound and emphasizing its intensity.

– "Tómengi qaraqalpaq eliniń óńsheń jası úlken biyleri bas qossa, hámme jaq laplap turǵanday, ishleri ǵıjlap, tútigedi." (p. 20)

"Laplap" and "ǵıjlap" – represent heat and irritation, adding vivid sensory detail to the scene.

– "Háwir shıǵara almay shıp-shıp terge túseı." (p. 20)

"Shıp-shıp" – Conveys the urgency or restlessness in the character's appearance, imitating the visual effect of excessive sweating.

– "Dorba asınǵan qosaq-qosaq jaslar, kempir-ǵarrılar bir-birine baylanǵan sıyaqlı bir tayaqtıń eki ushınan uslasıp o'tip turıptı." (p. 21)

"Qosaq-qosaq" – portrays a large group or formation, creating a clear visual of a connected line of people.

These imitating expressions greatly enrich the narrative, adding depth to the imagery and enhancing the reader's perception of the story's atmosphere, characters, and action.

In the thesis we examined the vivid imagery conveyed through imitative words in T. Qayıpbergenov's *The Legend of Maman Biy*, revealing how these expressions enhance the sensory depth and cultural richness of the narrative. With 327 unique imitative words, which constitute 4% of the novel's vocabulary, T. Qayıpbergenov effectively employs sound imitative (onomatopoeic) and sound-symbolic words to breathe life into historical scenes, adding texture and resonance to the Karakalpak people's journey and environment.

Through expressions like "gúńirentip" (grumble) and "ǵırq-ǵırq" (guffaw), the author uses imitative words to animate the natural world and reflect the inner lives of characters, creating a rich auditory and visual landscape. These words deepen the reader's connection to the narrative, evoking the intense atmosphere, emotions, and historical context that define the Karakalpak experience.

In conclusion, this study highlights the indispensable role of imitative words in revealing imagery, showing how T. Qayıpbergenov skillfully integrates them to craft a sensory, culturally immersive literary experience. Future research may explore how such linguistic techniques enhance imagery in other works, contributing to a broader understanding of onomatopoeia's role in literature across cultures.

References

1. Ullman S. *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell. 1962. –P. 84.
2. Embergenov U. Házirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózler. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1990, 17-21-b.
3. Qayıpbergenov T. Maman biy ápsanası. –Nókis: «Bilim», 2018. ISBN 978-9943-4448-0-5.
4. Walen Carera, Anjas Anjas, Ivan Ahmad Nurcholis. *Analysis onomatopoeia in selected poems by Lee Emmett*. 2019. –P.18.
5. Qudaybergenov M.S., Bayimbetova M. *Вестник КТУ им. Бердаха. № 1(64) 2024, Inglis hám qaraqalpaq tillerindegi ikonlıq (tulǵalıq) yaqi kóriniske eliklewish konseptleri*, 2024. 306-b. <https://journal.karsu.uz/index.php/science/article/download/93/74>.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. III,IV,V,VI,VII. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2018.
7. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners CD-ROM 2nd Edition Version 2.1 CD-ROM © Macmillan Publishers Limited 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Т.Қайыпбереновның «Маман Би афсонаси» асарындағы қаһармандардың ой-хатырлары, кешинмалары, атрафдағы воқеаларға munosabatlari, shuningdek, jonsiz tabiatni tasvirlashda taqlid so'zlardan foydalanish orqali adabiy tilga badiiylik berilganligini misollar bilan ko'rsatib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются мысли и переживания персонажей произведения Т.Кайыпберенова «Легенда о Мамане Бий», их отношения к окружающим событиям, а также то, как с помощью подражательных слов в описаниях неживой природы литературный язык приобретает художественность, что демонстрируется на примерах.

SUMMARY. The article discusses the thoughts and feelings of the characters in T. Qayıpbergenov's work "The Legend of Maman Biy", their attitudes toward surrounding events, as well as how the use of imitative words in descriptions of inanimate nature lends a sense of artistry to the literary language, as illustrated by examples.

УЛМАНБЕТ ХОЖАНАЗАРОВ ЛИРИКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

А.Досымбетова – филология илимлерінің кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлік университети

Таянч сұзлар: лирика, лирик жанрлар, фалсафий лирика, публицистик лирика, пейзаж лирикаси.

Ключевые слова: лирика, лирические жанры, жанровые исследования, любовная лирика, философско-медитативная лирика, публицистическая лирика.

Key words: lyric, lyric genres, genre studies, love lyric, philosophical-meditative lyric, publicistic lyric.

XX әсирдің 60-жылларынан бастап қарақалпақ лирикасы айрықша рауажланыу бағдарына ийе болып, хәр бир шайырдың өз дәретіушилик стили айқын сезиле бастады. Поэзияға бир қатар талант ийелери кирип келип, жанрлық хәм көркемлик изленислер алып барды. Усының нәтижесинде қарақалпақ лирикасы инсанның кеуил дүньясы кубылысларын көркем сәулендириуіге, руұхый кеширмелердің ең терең хәм кескин моментлерин бериуіге, ең баслысы курғақ сөзге айланып баратырған қосыққа «жан бериуіге» бет бура бастады.

Поэзияның усы дәуірдеги рауажланыу барысына үлес қосқан, өз дәретіушилик жолына, өз айтар сөзине ийе шайыр сыпатында айрықша таныла алған талант ийелерінің бири У.Хожаназаров болып есапланады. Шайыр лирикасы инсанның кеуил дүньясын тереңирек ашыуға, улыума адамзатлық сезим-туйғыларды көркем сәулендириуіге қаратылған. Онда лирикалық қахарманның ишки сезимлери, руұхый халатлары, бахасы тийкарында өмир философиясы, жаслықтың татлы демлери, тәбият гөззаллығы сәуленеди.

Биз бул мақалада шайырдың жанрлық изленислерин үйрениуди макул көрдик. У.Хожаназаров дәретіушилигинің арнаулы түрде илимий-изертлеу объектине айланылмағанлығы бизиң мақаламыз ушын алған темамыздың ақтуаллығын белгилейди.

Лирикада инсанның жәмийеттеги орны, қоршаған орталық пенен қарым-қатнасы, жәмийетлик-сиясий кубылысларға бахасы оның руұхый дүньясындағы кубылыслар, сезим-туйғылары тийкарында сәуленеди. Усылайынша инсан, тәбият хәм жәмийет арасындағы қарым-қатнас көринислеринде жүзеге келген сезим хәм ой-толғанысларды шайыр лириканың түрли жанрларына қатнасты көркем сәулендиреди.

Биз У.Хожаназаров лирикасының жанрлық өзгешеликлерин оның мухаббат, философиялық-медитативлик хәм публицистикалық лирикасы тийкарында үйрениуди мақсет етип қойдық. Себеби усы жанрдағы қосықлар шайыр поэзиясында басым орынды ийелейди. Қарақалпақ поэзиясында лириканың жанрлық түрлерінің рауажланыу өзгешеликлери илимпазлар тәрепинен белгили дәрежеде үйренилип келмекте [1].

Мухаббат қосықларында лирикалық қахарманның шын кеуилден сүйиушилик сезимлери бериледи. Шайырдың «Солдат хаты», «Түнги қосық», «Бирге ойнап», «Бірғалады бир түп кара тал», «Ушырасыу», «Онда бәхәр еди», «Альбомға» хәм басқа да мухаббат қосықлары бар. Шайырдың мухаббат қосықларында көбинесе, жаслықтағы ышқы-мухаббатты аңсау, сағыныу сезимлери бериледи хәм бул сезимлерди тәбият көринислери арқалы сәулендиреди.

«Онда бәхәр еди...» қосығында лирикалық қахарманның еки дәуірдеги – жаслықтағы хәм арадан бираз жыллар өткеннен кейинги руұхый кеширмелери,

ашықлық сезимлери бериледи. (Онда бәхәр еди, онда жаз еди... Бизлер дийдарластық еки мәртебе).

Дәслепки, яғный жаслық уақыттағы ушырасыуы бәхәр пасылына байланыстырылған. Бунда көркем уақытты аңлатыу ушын шайыр өткен мәхәлди аңлатыушы «еди» көмекши феиблине поэтикалық уазыйпа жүклейди.

Сондай бәхәр едің сен ырасында,
Сол бир шалғын суулар... сол бир ески жол
Этирап дөнер еди көкли жасылға,
Бирақ сениң менен гөззал еди ол [5:50].

Әлбетте, лирикалық қахарманның жаслық уақыттағы сезим-туйғылары тасқынлы хәм сулыу. Оны шайыр қыздың гөззаллығы менен бәхәрдеги көкли-жасылға дөнген тәбият көринислери арқалы сәулендиреди. Бул арқалы лирикалық қахарманның жаслықты, жаслықтағы мухаббатты аңсау, сағыныу сезимлери тереңирек аңласылады.

Қосықта лирикалық қахарманның екінши мәртебе ушырасыуы, яғный арадан бираз жыллар өтип кеткеннен соңғы ушырасыуы жаз пасылына байланыстырып бериледи. («Өтті талай жыллар тағы ушырастық, Ағын суу бойында, жаздың айында»). Төмендеги қатарларда лирикалық қахарманның сүйиклисін қайта ушыратқандағы кеуил кейпийты сәуленген.

Сен хәм сезип турдың, хәммеси заңлы,
Жаслық сулыу еди, жаслық шоқ еди,
Бирақ қоңыр гүздин қуяшы яңлы,
Сөзимиз жайдары қызғын жоқ еди [5:51]

Бул қатарлардан аңласылып турғанындай, лирикалық қахарман сүйиклисін қайта ушыратқанда жаслықтағыдай тасқынлы сезимлердің курсауына түспейди, турмыс заңларына көнген («Сен хәм сезип турдың, хәммеси заңлы»), сезимлери жаслықтағыдай қызғынлы емес (Жаслық сулыу еди, жаслық шоқ еди). Себеби ашықлық сезимлери, халласлаған кеуил туйғылары өмирдің гөззал пасылы болған жаслыққа жарасымлы екен. Шайыр «еди» өткен мәхәл формасы арқалы сулыу жаслық жыллары менен бирге шоқ сезимлердің де өтип кеткенлигин көркемлеп береді. Лирикалық қахарманның сүйиклисін қайта ушыратқан уақыттағы руұхый халаты «қоңыр гүздин қуяшы яңлы» деген қатарда өзіннің образлы көринисін табады. Қосықтың композициясы еки түрли көркем уақытқа қурылған болып, оған байланысты лирикалық қахарманның руұхый кеширмелери бәхәр хәм жаз пасыллары арқалы сәуленген.

У.Хожаназаров лирикасының басым көпшилигин оның дүнья, өмир кубылыслары хаққындағы ой-толғанысларына қурылған қосықлары қурайды. «Әрман», «Жыллар», «Тауыс», «Иймек сызықлар» хәм басқа қосықларында мине, усындай мазмунды сәулендиреди.

Инсан пешанасы сәл-пәл дөңеслеу,

Бирақ сызықлары дүп-дүзиуі оның,
Қара алақан да тегис емеслеуі,
Дүп-дүзиуі сызылған

«ығбалың,
«жолың».

Бәрха дүзиуі емес жүрер жолымыз,
Бәрха дүзиуі емес сөйлер сөзимиз.

Бир пәс тутастырып көрсек оны биз

Хаўлығып кетерек хәтте өзимиз [5:62].

«Иймек сызықлар» деп аталған қосығында өмир хаққындағы философиялық пикирлеуі көркем сәўлеленген. Лирикалық қахарманның өмир кубылыслары, инсанның өмир жолы хаққындағы ой-толғаныслары адамның пешанасындағы хәм алақанындағы сызықлар менен байланыстырып берилген. Шайырдың шеберлиги де усындай кишкене детальлар, ең бир майда нәрселерден де үлкен өмирди айқын көз алдына елеслетип, өмир диалектикасын объектив сәўлелендириуіге байланыслы келип шығады. Қосықта кишкене, елеспесиз нәрсе пешанадағы хәм алақандағы сызықларды адамлар өмир жолы, олардың хәрекетлери менен салыстырып, олардың тууры яки тууры емеслиги хаққында поэтикалық пикирлейди.

Шайырдың «Әпиуайылық» қосығы да терең интеллектуал пикирлеуіге қурылған. Қосықта лирикалық қахарманның Тюмень мийманханасында ярым ақшам да жалғыз отырып кеширген ой-кеширмелери, кеўил күйи бериледи. Бул қосықта шайырдың жаңаша көркем пикирлеуі, поэтикалық жаңалығы көзге тасланады. Себеби, поэзияда өмирдеги хәр қыйлы кубылыслар тууралы қосықлар дәретилип келмекте, ал әпиуайылық хаққындағы қосық жоқ, яки аз болса керек. Биз онша ескере бермейтуғын, бирақ жәмийетлик-мораллық, этикалық өлшемлерде әхмийетли орын тутатуғын кубылыс әпиуайылық хаққындағы мазмун кең жәмийетшиликке ой салады. Шайыр қосықта поэзияның мүмкиншилигин толық аңғарған халда, ўақыт хәм кеңислик шегараларын бузып өтип, өз өмириндеги барлық бахытлы мәўритлерди көз алдына елестеди, олардың бәринде әпиуайылықты көреді.

Жайна әпиуайылық

Әзийз анамдай,

Ақлығын ең дәслеп сүйген ўақтағы.

Яки өзим яңды, кеткен тән алмай–

Биринши мухаббат,

Биринши қәтем.

Айланып басыма тийген ўақтағы...

Әх, сен әпиуайылық,

Жора бол маған!

Бизлер қыяметлик яр дос болайық.

Сөйтип,

Минезлердиң бәрін оңбаған

Қурал-жараксыз-ақ жаўлап алайық [3:67].

Мине, бул шайырдың дәретиушиликтеги баслы идеалы, нийети, өз сөзин танытыуға болған умтылыушылығы. Шайыр өмирдеги барлық гөззал кубылысларда әпиуайылықты көреді, гөззаллық түсинигин әпиуайылықтан бөлип қарамайды. Бул хәммемизге таныс турмыс шынлығы, бирақ поэзиядағы жаңаша пикир болып табылады. Лирикалық қахарман әпиуайылықты өзиниң ең жақын инсанлары-зайыбы,

қызы, анасы, атасы, туңғыш мухаббаты образларында көреді. Ол өмирде ерискен барлық табысларында әпиуайылықты улығлайды. Инсанлар қалбинде жарамсыз минез-қулықтың болмауын, оны әпиуайылық пенен алмасуын қәлейди. Қосықта лирикалық қахарманның ойшаң келбети, ишки руўхый дүньясының дебдиулері айқын сәўлеленген. Жанландыруы, яғный абстракт түсиникке конкрет жанлы нәрсе сыпатында қатнас жасау арқалы қосықтың эмоциональлық тәсиршенлиги күшейтилген.

Шайырдың «Дәрўаза алдында турман қалтырап» қосығында өмир кубылысларының мазмуны өзине тән усылда ашып берилген. Қосықта кишкене сюжет бар. Бунда лирикалық қахарман қәуипли шараятта турған дәрўазаман образында бериледи. Дәрўазаманға қарата жәрима тобы тебиледи. Ол жан халатында хәрекет етип оны иркип қалады хәм ықласбентлериниң шаўқымлы хошаметі менен өзине келеди. Қосықта усылайынша футбол ойыны хаққында айтылып келеди де, соңғы қатарларда пикир ағымы кескин бағытын өзгертеди, күтилмеген жуўмақ жасалады.

Бетпе-бетке келген топты болмас жиберип,

Қорқаман тек өтеме деп қыйсаңлап келип [3:8].

Қосықтың ақырына келип ой-пикир метафоризацияланған. Адам ушын бетпе-бет келген душпанлық қәуипли емес, оны жеңип өтиу мүмкин, себеби инсан алдындағы душпанға таяр турады, ал хийлекерлик, алдаушылық, сумлық пенен исленген душпанлық, жаманлық ең қәуиплиси. Ол адамға күтпегенде хұжим етеди, күтпегенде қәуип туўдырады. Шайырдың жаңалығы сонда, футбол ойыны көринисинен үлкен турмыслық, философиялық ой жуўмағын жасайды.

Шайырдың философиялық-медитативлик лирикасының баслы өзгешелиги бизди қоршаған орталықтағы, этираптағы елеспесиз кубылысларды, әпиуайы көринислерди сәўлелендирип келип, ой-пикир ағымын кескин өзгертип, күтилмеген ой жуўмағын, философиялық ой-пикирлерди бериуі болып есапланады.

У.Хожаназаров лирикасында публицистикалық қосықлар көпшилик бөлегин қурайды. Оның «Хадаллық», «Жалынышлы еди көзлерин», «Кеўил дәптери», «Достыма хат», «Аэропортта», «Обь дәрьясының бойында» хәм басқа қосықлары публицистикалық мазмунда жазылған.

Шайырдың «Обь дәрьясы бойында» қосығы лирикалық кеширмелер көлемінде үлкен мазмунды сәўлелендиргенлиги менен өзгешеленеди. Белгили әдебиятшы профессор С.Ахметов шайырдың усы қосығы тууралы төмендегише пикир келтиреді: Оның «Обь дәрьясының бойында» қосығы өз ўақтының өткир проблемасын көтерген шығарма болды. Шайырдың көз алдында кенары қайтқан Әмиу сууы, тартылған Арал турыпты. Туўған жердиң тәғдири шайыр лирикасының баслы лейтмотиви» [2:263]. Қосықта лирикалық қахарман Обь дәрьясының бойында турып, еки алабын еки шөлистанлық симирип турған Әмиудәрьяның тәғдири тууралы тәшүишли ойларға бериледи. Лирикалық қахарман Обь дәрьясының «көгис түсли ғайры нағыстай» сулыўлығына сүйсингени менен оның ой-қыялын «сахра дебдиулері» тынышсыздандырмақта. Оның тынышсыз руўхый

халаты «Бирақ елеўреген алыс-алысқа, Суўындай шаншылып турыппан бүгин» деген қатарларда айқын сәўленген.

О, Сибир дәрьясы, айтайын несин,
Эмиўдиң дебдиўин аңлап көр бүгин.
Анаў шалқар-шалқар суўдың хәммесин,
Хәм жасыл тоғайды маған бер бүгин [5:72].

Лирикалық қахарман Эмиўдәрьяны айдынында ушан кеме, корабльлер жүзген, океан менен тутасып атырған Сибир дәрьясы менен салыстыра отырып, өз дәрьясының бүгинги келбетинен гүйзелиске түседі. Өзиниң қәўетерли кеширмелерин Обь дәрьясына сырласыў усылында береді. Бул қосықта шайыр үлкемизге экологиялық апатшылық қәўип салып атырғанынан тәшўишке түсип, өз оқыўшыларына қозғаў салып атырғандай сезиледі.

У.Хожаназаровтың шайыршылық психологиясының баслы қәсийетлериниң бири бул – өзін қоршаған дүньяның, хәр бир нәрсениң сырларын билиўге қызығыўшылық, дүнья, пүткил әлем кубылысларын терең ойшанлық пенен гүзетиўи хәм бахалаўы болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988; Худайбергенов К. Лирика хәм өмир. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972; Мәмбетниязов Т. Поэзия хәқкында ойлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985; Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис: «Билим», 2004; Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. –Нөкис: «Билим», 1992; усы автор Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. –Нөкис: «Билим», 2004.

2. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.

3. Хожаназаров У. Кеўил туйғылары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1970.

4. Хожаназаров У. Жылларым мениң. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1976.

5. Хожаназаров У. Кеўил қусым. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шоир У.Хожаназаровнинг хозирги қорақалпоқ шеърятнда тутган ўрни ўранилади. Шоир лирикасининг жанр хусусиятлари таҳлил қилинади. Муҳаббат лирикасининг жанр хусусиятлари ўранилади. Фалсафий-медитатив лирикадаги бадий изланишлар кўриб чиқилади. Шоирнинг публицистик лирикасидаги бадий ҳодисалари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье изучается роль поэта У.Хожаназарова в современной каракалпакской поэзии. Анализируются жанровые особенности лирики поэта. Исследуются жанровые характеристики любовной лирики. Рассмотрены художественные исследования в философско-медитативной лирике. Анализируются художественные явления поэта в публицистической лирике.

SUMMARY. The article studies the role of poet U. Khozhanazarov in modern Karakalpak poetry. Genre features of the poet's lyrics are analyzed. Genre characteristics of love lyrics are studied. Artistic studies in philosophical-meditative lyrics are considered. The poet's artistic appearances in publicistic lyrics are analyzed.

КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДА ЭПИФОРЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Г.П.Кудайбергенова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: бадий такрор, эпифора, бадийлик, тасвирийлик, мантикий таъсирчанлик, қўшимча маъно, эмоционал куч, стилистик вазифа, сўз таъсири.

Ключевые слова: художественный повтор, эпифора, образность, логическая выразительность, дополнительный смысл, эмоциональная сила, стилистическое значение, игра слов.

Key words: artistic repetition, epiphora, imagery, logical expressiveness, additional meaning, emotional power, stylistic significance, wordplay.

Тил илиминде инсанның ишки сезимлерин, тәсиршендигин сүўретлеў ушын бир неше көркем сүўретлеў куралларынан пайдаланады. Солардың бири көркем тәкирар болып, ол сөздиң мәнисин күшейттириў, интенсивлик хәм эмоционаллықты асырыў ушын хызмет етеди. Эпифора – көркем тәкирардың бир түри. «Эпифора (грек. ерi – соңғы, акырғы, phoros – алып

Шайырдың «Өмирбаян» қосығында лирикалық қахарманның көзқарасларының қәлиплесиў барысы сәўленген. Ол этираптағы барлық кубылысларға саналы қатнас жасайды, ой-санасынан өткереді. Қосықта лирикалық қахарманның қәлеўи, ишки туйғылары, ой-пикирлери қоршаған шынлық пенен қандай да қарама-қарсылыққа ушырап, үйлеспей атырған сыяқлы. Сонлықтан ол өзін «ерте писип, жаз ортада жыйналған егинге» ұқсатады. Егин дурыслы тәрбия берилмесе, яки ықлым шараяты менен мас түспесе жетерли раўажланбай ўақтынан бурын писиўи мүмкин. Лирикалық қахарман руўхый дүньясы менен оның қоршаған орталықтың қарым-қатнасын беріўде шайыр усылайынша жаңаша поэтикалық сөз бирикпелерин, ой-пикирлерин пайда етеди.

Жуўмақлап айтқанда, У.Хожаназаров өзиниң жанрлық изленислери менен қарақалпақ поэзиясында лирикалық жанрлардың раўажланыўына, образлар дүньясының жаңаша сыпаттағы терең ойшыл лирикалық қахарман образы менен толысыўына, өмир кубылысларының мазмунын философиялық түсиндириўге салмақлы үлес қосты.

барыўшы) сөзлеринен алынған болып, гәптиң соңында бирдей сөзлер ямаса сөз дизбеклериниң тәкирарланыўынан дүзилген стилистикалық фигура» [11:96]. «Эпифора, деп жазады Ж.Лапасов өзиниң мийнетинде, - тәкирардың бир түри болып, сеслердиң тамамланыўы деп те аталады» [9:51]. Демек, «Эпифора – көркем тил куралларынан бири болған тәкирар көринислеринен

бири, поэзиялық шығармаларда сөзлер ямаса қатарлар ақырында айрым дауыссыз хэм дауыссыз сеслердің тәкирарланып келиуі», - десек, А.Хайдаров эпифораны фоностилистикалық кураллардан бири сыпатында анализлеген [10:11].

Эпифора – қосық қатарларының ақырында келген сес, сөз, сөз дизбеклеринің интонациясы ямаса тәкирары тийкарында стиллик бояу пайда ететугын тәкирар түри. Эпифора турақлы системалы тәкирар болып, қатарда қолланылуы орнына гөре анафораға қарама-қарсы термин. Себеби анафора қатар басындағы сөз ямаса сөз дизбеклери тәкирары болса, эпифора – қатар ақырындағы тил бирлиги тәкирары. Сондай-ақ, анафорада қатарлар басында интонацияның көтерилиуі ушырасса, ал, эпифорада қатарлар ақырына пәт бериледи яки интонацияның көтерилиуі пайда болады. Нәтийжеде эпифорада қатар ақырына келип интонацияның көтерилиуі жүзеге шығып, логикалық пәт те сол тәкирарланған бирликке түседи.

Эпифора көркем тәкирардың басқа түрлери сыяқлы хәзирги қарақалпақ поэзиясында да кең қолланбақта. Буны биз шайыр К.Рахманов дөретиушилигинде де өнимли екенлигин айқын көриуимизге болады. Шайыр поэзиясында эпифораның хәр түрли формаларын ушыратамыз. Олар хәр қыйлы стиллик мәни атқарып, қосық қатарларының өзине тән көркемчилигин тәмийинлеген. Шайырдың «Улыма» қосығында:

Бул дүньяға келмек - **жалғыз**,
Тууылмақ хэм өлмек – **жалғыз**.

Из бетінде атың қалсын:

Болып еди ер деп **жалғыз!** (1.121).

Келтирилген қосық қатарларының соңында *жалғыз* сөзи үш рет қайталанып келип эпифораны пайда еткен. Шайырдың поэзиясына итибар берип қарасақ, эпифора тәкирары жүдә өнимли кубылыс сыпатында көзге түседи. Әсиресе шайырдың «Сениң ушын», «Тууған жер», «Адамлар», «Ғаррылық келер», «Арнау», «Ядыма түсер», «Сағынаман», «Саған асығаман нәзәлим дилбар», «Қыялы мухаббат балладасы», «Сен сезбеген сырлар көп» хэм т.б. да қосықларында мәнилик хэм стиллик жақтан байланысқан бирқанша эпифоралар бар:

Сен сезбеген сырлар **көп**,
Мен жазбаған жырлар **көп**,
Тартылмаған сымлар **көп**,
Из түспеген қырлар **көп**.

Биз бармаған ауыл **көп**,
Таныспаған бауыр **көп**,
Алдымызда дауыл **көп**,

Көтермеген ауыр **көп** (5.230).

Келтирилген қосық қатарларында *көп* рәуиш сөзинің тәкирарланып келиуі арқалы шайырдың ишки эмоционаллық сезимлери ашып бериледи хэм көркем тәсиршеңликти асырады.

Хәқыйқатында да, К.Рахманов басқа тәкирар түрлерине салыстырғанда эпифорадан кең хэм орынлы пайдалана алған. Эпифорада, тийкарынан, сөз тәкирарланады, сондай-ақ, сөз дизбеклери формасында тәкирар келиуі де ушырасады. Бул шайырдың жеке стили хэм өнимли қолланылған кубылыс. Шайыр сөзлерди эпифора ұазыйпасында пайдаланар екен, көбирек атлық хэм фейил сөз шақаптарынан пайдаланған. Ал, рәуиш, алмасық хэм келбетлик сөз шақабы көркем тәкирар

жасауда басқа сөз шақабына салыстырғанда өнимсизлеу ушырасады:

Биз оларды төмендегише топарларға бөлип анализледик:

а) Атлық мәнисиндеги эпифоралар:

Ес билгели жубанышым – **адамлар**,

Ес билгели қууанышым – **адамлар**.

Ес билгели жолдас болды **адамлар**,

Бас жүгиме қолдас болды **адамлар**.

Мен өлермен...өлмейди бул **адамлар**,

Өлмегеним – өлмесе бул **адамлар** (1.110).

Бул дүнья ашқа-аш, тоққа ток **дүнья**,

Биреуге – гүл, биреулерге оқ **дүнья**,

Кешеге көргениң бүгин жоқ **дүнья**,

Хәсирет жолына тосық болмады (5.283).

Атлық мәнисиндеги эпифоралар шайыр дөретиушилигинде басқа сөз шақаптарына салыстырғанда тилимизде көп қолланылатуғын болғанлықтан өнимли пайдаланылған. Шайырдың жоқарыдағы алтылық қатарларында да *адамлар* хэм *дүнья* атлық сөзлери интонацияны күшейтип, тәсиршеңликти асыра алған.

б) Фейил мәнисиндеги эпифоралар:

Хәр жазған хатыңда бшқың **келеди**,

Оқып түөспей-ақ ушқым **келеди**.

Жүрегине барып түским **келеди**,

Саған асығаман нәзәлим дилбар (1.40).

Узақ кетсем көзлериңди **сағындым**,

Балам деген сөзлериңди **сағындым**,

Машақатқа төзгениңди **сағындым**,

Мухаббатым мәңгилик, тууылған жерим (1.81).

Фейил сөз шақабы қолланылуы өриси бойынша белсенди есапланады. Биз буны келтирилген мысаллардағы *келеди* хэм *сағындым* сөзлери арқалы көриуимизге болады хэм бул сөзлер қосықтың бәрше қатарларында тәкирар халатта қолланылған. Буннан басқа да рәуиш, алмасық, келбетлик сөз шақабы да шайыр поэзиясында эпифора жасап келип, қосық қатарларының тәсиршеңлигин арттырған:

в) Рәуиш мәнисиндеги эпифоралар:

Ана болса дәрәя ағар **усылай**,

Ана болса самал шабар **усылай**.

Ана болса өмир бәлент шынларға,

Қыран яңлы қанат қағар **усылай!** (1.30).

Бул мысалда *усы* алмасық сөзи рәуиш жасаушы – *лай* аффиксин қабыл етип дөренди сөз сыпатында тәкирарланған.

с) Алмасық мәнисиндеги эпифоралар:

Жаслықта жеттиң де **сен маған**,

Сырласлық еттиң де **сен маған**,

Өкпелеп кеттиң бе **сен маған**,

Мухаббат? (5.141).

Келтирилген қосық қатарларында *сен* хэм *маған* бетлик алмасықлары избе-из қатар тәкирарланып келген болса, ал сорау алмасығы *ким* сөзи арқалы тәкирарланып келип, мазмунды еле де байытқан:

Бармай кетсем сендей болып жоқлар **ким?**

Бара койсам, сендей болып боқлар **ким?** (2.87).

д) Келбетлик мәнисиндеги эпифоралар:

К.Рахманов поэзиясын анализлеп қарасақ көркем тәкирар хызметінде келген келбетлик сөз шақабы санаулы. Басқа шайырларда келбетликлер көркем анықлауыш, көркем келбетлик жасап келиуде өнимли қолланған, ал К.Рахмановта келбетликлер көркем

тәкирар жасаўда өнимсиз қолланған:

Биреўлерге сөз **залым**,

Биреўлерге көз **залым** (2.62).

Келтирилген қосықта *залым* түбир халында тәкирар келсе:

Жарқырайжақ қуяш таңға **ғәрезли**,

Соғып турған жүрек қанға **ғәрезли**,

Пүткил инсаният нанға **ғәрезли**,

Айтылажақ оқ та жанға **ғәрезли** (5.189).

Бул қосық қатарларында сөз жасушы аффиксти қабыл етип, дөренди келбетлик сыпатында қолланған.

Мәнили сөз шақаплары менен қатар көмекши сөзлер де шайыр қосықларында көркем тәкирар пайда ете алған. Әсиресе, тиркеуиш, дәнекер хәм жанапайлар қосық қатарларының соңында қайталанып келип, көркемлик берип коймастан, тәсиршеңлик сезимлерин образлы түрде бере алған. Мәселен, тиркеуиш мәнисиндеги эпифоралар атауыш феиллерге жалғанып келип тәкирарланған:

Алдайды басқаны жасатыў **ушын**,

Алдайды басқаға тас атыў **ушын**,

Өлимге өмирди асатыў **ушын**,

Өзин өзи алдап жасайды адам (1.112).

Дәнекер мәнисиндеги эпифоралар болса, қосық қатарларының хәр бириниң соңында келип, қарсыласлық мәниде тәкирар қолланған:

Көзинде емес ол, **бирақ**,

Сөзинде емес ол, **бирақ**,

Өзинде емес ол, **бирақ**,

Бир гөззаллық бар сенде (2.159).

Жанапайлар тийкарынан гәпке ямаса гәптеги сөзге қосымша мәни жүклейтуғын болғанлықтан шайыр қосықларында эмоционал тәсиршеңлик беріў мақсетинде тәкирар мәнисинде пайдаланылған:

Аўыл деген жайсаң **ғой**,

Кең жағалы сеңсең **ғой**.

Сен бәрине байсаң **ғой**,

Сен бәрине кеңсең **ғой** (2.206).

Келтирилген мысаллардан көринип турғанындай К.Рахманов тәкирардың эпифора түринен орынлы хәм дурыс пайдаланған. Лекин, барлық сөз шақаплары да тәкирар жасап келмеген. Көбирек көркем тәкирар мәнисинде келген атлық хәм феил сөз шақабы болса, ал санлық сөз шақабы эпифора сыпатында тәкирар жасап келмеген.

Қулласы, К.Рахманов поэзиясында көркем тәкирардың эпифора түри көптеп қолланған болып, хәр биринде белгили бир стиллик ұазыйпаны атқарған. Қатар соңында келип интонацияны күшейттирген.

Шайыр қосықларындағы қатарлардың логикалық жақтан өз ара байланысы, айрым сөз – пикирлердин ажыратылып берилиўи арқалы айрықша тәсиршеңликке ерисиледи. К.Рахманов қосықларында көркем сөз тәкирарлары өзине тән стилистикалық мәни аңлатыў ушын хызмет қылған. Себеби, хәр бир қосықта қолланылған көркем тәкирар сөз жеке халда қолланғанына салыстырғанда мәни көлеми кеңирек болады, қосымша стилистикалық мәни оттенкаларына да ийе болады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш.Н. Лингвопоэтика. – Нөкис: 2019.
2. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тузувчилар: Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброхимова. –Т.: «Ўқитувчи»,1979.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
4. Бобоев Т., Бобоева З. Бадиий санъатлар. -Т.: ТДПУ, 2001.
5. Ҳожиахмедов А. Мумтоз бадиият малохати. – Т.: «Шарқ», 1999.
6. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликтери. -Н.: 2017.
7. Рахманов К. «Арғымағым». –Нөкис: «Авангард»,2022.
8. Рахманов К. «Гүзги муҳаббат». –Нөкис: «Авангард», 2022.
9. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: «Ўқитувчи», 1995.
10. Хайдаров А. Бадиий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол.фанлари номзоди...дисс.автореф. –Т.: 2008.

11. Бекбергенов А. Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада такрорнинг бир тури – эпифораниң тилшунослик ва бадиий адабиётда қўлланилиши хусусиятлари ёритилади. Хусусан, шоир К.Рахманов асарларида эпифораларнинг турли қўлланилишларига оид мисоллар билан таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются особенности использования одного из видов повторов — эпифоры в лингвистике и художественной литературе. В частности, анализируются примеры использования эпифоры в песнях поэта К.Рахманова.

SUMMARY. This article examines the features of using one type of repetition—epiphora—in linguistics and artistic literature. Specifically, examples of the use of epiphoras in the songs of poet K. Rakhmanov are analyzed.

SAYLAWBAY JUMAĞULOV SHĠARMALARĠNDA QOLLANĠLGAN FOLKLORLIQ OBRAZLAR

R.Qudiyarova – *assistent oqituvshi*

Ajiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so‘zlar: yumor, folklor, motiv, ideya, obraz, konflikt.

Ключевые слова: юмор, фольклор, мотив, идея, образ, конфликт.

Key words: humor, folklore, motive, idea, image, conflict.

Saylawbay Jumağulovtın dóretiwshiligi óziniń ráń-báreńligi menen ajıralıp turadı. Jazıwshı óz shıǵarmaları menen xalqımızdın kewlinen bekkem orın iyelegen.

Sebebi, onıń shıǵarmaları kórkemlik jaqtan joqarı dárejede jazılǵan. Olarda hár qıylı kórkem súwretlew quralları, folklorlıq obrazlar, folklorlıq motivler, kóshpeli

obrazlar sheber paydalanılğan. Qaysı shayır yáki jazıwshını alıp qarasaq ta, ol folklorlıq shıǵarmaların úlgerinen paydalanbay dóretiwshilik etpeydi. Sebebi, folklorlıq shıǵarmalar kórkem ádebiyattın tiregi wazıypasın atqaradı. Solay eken, S.Jumaǵulov ta óz shıǵarmalarında folklorlıq obraz esaplangan Ómirbek obrazın ele de tolıqtıradı hám jetilistiredi.

Saylawbay Jumaǵulovtın shıǵarmalarında folklorlıq obrazlar kóplep ushırasadı. Biz bunnan jazıwshının xalqımızdın bay milliy miyrası bolǵan xalıq awızeki dóretpeleri menen jaqınnan tanıs ekenligin, onı jaqsı, jetik biletuǵınlıǵın añlaymız. Biz, bul maqalamızda jazıwshının “Billettin jartısı kimde?” atlı kitabındaǵı folklorlıq obraz esaplangan Ómirbek laqqı haqqında sóz etpekshimiz. Ómirbek laqqı qaraqalpaq ádebiyatında kúldirgi sózlerdın shesheni dep táriyp keltiriledi.

“Ómirbektiń anekdotlarınń bir sırtı, avtor kúlkini sol ózi oylaǵan waqıya mazmunınan, konflikt xarakterinen waqıyalar aǵımın keltirip shıǵaradı. Onıń tapqan kúlkisi waqıyanıń jelisine, turmısta ushırasatuǵın xarakterlerge, ómir dialektikasına hesh waqıtta qarsı kelmeydi. Bul geypara adamlar boyındaǵı jeńil-jelpi qáte-kemshiliklerdi joq etiwge, sol arqalı adamlar boyındaǵı zildi jeńilletiwge járdem beredi”, - dep jazǵan edi [5:16].

Ómirbek laqqı tariyxta bolǵan adam. Onıń sheshenlik, ushırma sózlerin, kúldirgi gáplerin xalqımız búgingi kúnimizge shekem ózleriniń ádebiy kórkem ğáziynesi sıpatında terip, jıynap, umıtpay atadan-balaǵa ótkerip saqlap kelgen. Saylawbay Jumaǵulov ta Ómirbek laqqı obrazın ele de tereńirek ashıp beriw maqsetinde burınǵı gazeta-jurnallar betlerinde járiyalaǵan qısqa ushırma sózlerin, yumorların Ómirbek laqqınıń atına baylanıstırıp qayta islep shıqqan. Avtor Ómirbek laqqını bala waqtı menen eseygen waqtındaǵı qızıqlı waqıyaların kúldirgi sóz sıpatında alıp qaraǵan.

S.Jumaǵulovtın kitabına kirgen “Eki sanı asıp ketipti-aw...” kúldirgi sózin alıp qarayıq:

- “Qaraǵım, ana kiyatırǵan segizinshi avtobus emes pe? – depti birewge Ómirbek qartayǵan waǵında.
- Yaq, ata. Ol onınshı degen avtobus!
- Pay, qapılıp qalǵır-aw! – depti Ómirbek ğarri saqalın sıypap. – Eki sanı asıp ketegoyǵan eken-dá!” [4:23].

Búgingi kún turmısınan kelip shıqqan bul kúldirgi sózdın mánisine itibar qaratsaq, kishkene balalarǵa sanawdı úyretkenдей boladı.

“Uzaq jasaytuǵın quslar”:

“Ómirbektiń oqıwshı kúnleri eken. Bir kúni ol oqıytuǵın klasqa tekseriw kiripti. Muǵallım bir waqıtta klass oqıwshılarına:

- Qáne, kim aytadı? Eń kóp jasaytuǵın qanday quslar? – dep ortaǵa soraw taslaptı:

Sonda aqırǵı partada otırǵan Ómirbek sóylewge ruxsat alıptı da:

- Eń kóp jasaytuǵın úlke tanıw muzeyindegi quslar! – dep juwap beripti” [4:15].

Bul alınǵan kúldirgi sózimiz jeńil kúlkige qurılǵan. Jáne de Ómirbektiń jeke kózindegi bir xarakterli belgi sonnan ibarat, ol oyna, tiline ne kelse onı jasırıp saqlap qalmaǵan. Bul da laqqıdaǵı ájayıp, ózine tán qásiyetlik belgilerdın biri.

Ómirbek oyı menen qanday kúlkili, házil, qızıqlı gápler ayıltılmasın onıń negizinde úlken xalıqlıq ideya jatadı.

“Ómirbek anekdotları” dep atalǵan kitapqa kirgen mına mısaldı alıp qarayıq:

“Ómirbek balasına shay demlep berip atırıp:

- Keseni sindirip alma, - dep bir shappat urıptı. Buni kórgen hayalı:

- Haw, aǵası-aw, kese sinǵan joq, al balanı nege urasań? – depti. Sonda Ómirbek:

- Seniń esiń ketken hayal ekenseń. Keseni sindirip alǵannan keyin urıwdıń qanday hájeti bar, - depti [2:24].

Al, S.Jumaǵulovtın toplamına kirgen usı waqıya menen baylanıslı kúldirgi sózinde kerisinshe, hayalı künde tarelkalardı sindira beredi eken. Oǵan qońsısı úyińde sınbaǵan tarelka qaldı ma?- degeninde Ómirbek:

Tek sınbaǵan ekewi ǵana qalǵan, - dep juwap beredi. Ol da bolsa ekewiniń awqat jeytuǵın tarelkası bolsa kerek.

“Hár on shójege, bir ólgen shóje” anekdotında bolsa, Ómirbek laqqınıń tapqırılıǵı kózge taslanadı, ilátsiz qalǵan jaǵdaydan shıǵıw sıyaqlı pazıyletleri jeńil kúلكi menen ashıp beriledi. Mısalı,

“Ómirbek laqqı tawıq fermaǵa sklad baslıǵı bolıptı. Bir kúni inkuvatoradan alıp kelingeni kóp shójeler ólip, onıń moynına túsetuǵın bolıptı. Ol usılardan qutılıw ushın dárriw mına mazmundaǵı daǵaza ildiripti.

“Joldaslar! Kimde kim shóje alıwdı qálese jumıstan keyin sklad baslıǵına jolıqsın. Sırttan kelgen puxaralarǵa 50 shójeden, al ózimizdın xızmetkerlerge 100 shójeden satıladı. Biraq, hár on shójege bir ólgen shóje qosıp satıladı!” [4:20].

Bunnan kórinip turǵanıday S.Jumaǵulov Ómirbek obrazınan paydalanıp, jámiyetlik-siyasiy jaǵdaydı da júzege shıǵarǵanlıǵınıń gúwası bolıp otırmız.

“Miliciyaxanaǵa bara qoyıń!” kúldirgi sózinde qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-ádet dástúri de sóz etilgen. Buni jazıwshı Ómirbek laqqı timsalında sóz etip otıradı. Mısalı,

“Ómirbek laqqı biraz jaslarǵa barıp qalsa da qattı sada eken. Jańa jil aldında ortanshı qızı qashıp ketipti. Sol kúni úyine eki adam kirip kelip:

Al, biziń balalarımız urlıq etip qoyıptı. Sonı aytayıq dep kelip edik!- depti.

Sonda sada Ómirbek:

- Urlıq etse, miliciyaxanaǵa bara qoyıń! – dep juwap bergeni eken [4:22].

Mısalǵa alınǵan bul kúldirgi sózde Ómirbek obrazı arqalı jámiyetimizde úrp-ádet dástúrlerden biyxabar adamlardıń da kelbetin beriwge umılǵan. Sonıń menen birge, ol aq kókirek sada adamnıń obrazın dóretken.

Hár bir jaman adamnıń qılıǵına kúlseń, oǵan ráhátlenip kúleme, ırza bolǵanınnan kúle, ızalı kúlkiniń ózi de qayǵı. Onday kúlkige barqulla óziń de salınbaǵaysań, hár bir jaqsı adamnıń jaqsılıq tapqanına kúlseń, onıń jaqsılıqtı jaqsılıǵınan tapqanlıǵın úlgi etip kúle. Hár bir úlgi alıwdıń ózi de waqtı menen toqtaydı. Kóp kúlkiniń hámмесin de maqtaǵanıń joq, onıń ishinde bir kúلكi bar – quday jaratqan ornı menen ishten, kókirekten kelmeydi, qoldan jasap, sırtı menen bet-awzına dúzep, kulkini sánlep, sulıwlıq ushın kúletuǵın boyama kúلكi”, - degen ullı Abay Qunanbay ulı. [1:100,101].

Sol aytqanıday, Ómirbek anekdotların ayırımların ózlerimizde úlgi etip alsaq, ayırımlarınan ózimiz ushın durıs juwmaq shıǵarıwımız kerek. Onıń hár bir anekdotı tereń xalıqlıq ideya menen suwǵarılǵan.

“Neshe tawıq soyǵansań?” kúldirgi sózinen mısál alayıq:

“Jańa jil aldında Ómirbek laqqı turmısqa shıǵıp ketken qızınıń úyine qıdırıp barıptı. Kúyew balası barıp turǵan

сиғмар екен, қорасындағы сонша тавығынан биревин соймай дүканнын бир килограмм гилең тавықтың мойындарын әкеліп қуwiripti да, қайын atasınıń aldına қойыptи.

Мойын қуwirдақтн тұртіп jep отрған Óмирбек бир waқтларн:

- Balam-aw, dim búlinip qalıpsań ğoy. Neshe tawıq soıǵansań? – degen waqtında kúyew balası qısqınaninan ózin qoyarǵa jer taba almay qalıptı”[4:24].

Алнған бул мисалда jazıwshı Óмирбек образн қайта islegen, onı aqıllı, hámme nársenge túsinetuǵın, kúyew balasına da orınlı sóz aıta alǵanı menen басқа kúldirgi sózlerden ажралıp турadı.

Haqıyqatında da, Óмирбек laqqı haqqındaǵı kúldirgi sózler xalıqlıq ideya menen suwǵarıлған. Ondaǵı hár bir

sózde tereń máni jasırınған. Ol hárqanday jaǵdaydan qálegenshe sóz tawıp aıta bilgen talant iyesi bolған. Mine, balası, hayalı, Óмирбек arasındaǵı konfliktte de jıllı sezim otırıp, onsha qattı ketpey-aq, balasına bir shappat urıw menen басқаларǵа úgit-násiyat berip turғанlıǵın kóriwimizge boladı.

N.G.Chernichevskiydiń sózi menen juwmaqlap aytatuǵın bolsaq: “Hár bir yumor – kúlkili hám ğamlı boladı”, - dep jazған edi [3:190]. Joqarıda kórip ótkenimizdey Óмирбек anekdotlarında da бул pikir tastıyıqlanıp turғанlıǵın kóremiz. Onıń folklorlıq obraz sıpatında tanılған Óмирбек образı jazıwshı tárepinen qayta islegen hám onı qayta jaratqanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ádebiyatlar

1. Абай. Еки томдық шығармалар жыйнағы. II Том. –Алматы: «Жазыўшы», 1986. 304-б.
2. Óмирбектиń anekdotları. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
3. Чернышевский Н.Г. полн. Собр. Соч. том 11. 1990.
4. Jumaǵulov S. Bilettiń jartısı kimde? –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1995.
5. Paxratdinov Yu. Óмирбек laqqı hám yumor-satira máselesine. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада S.Jumag‘ulovning ijodidagi xalq og‘zaki ijodi va undagi yumor masalasiga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Qoraqalpoq adabiyotida Omirbek obrazi kuldurgi so‘z ustasi sifatida taniqli. Yozuvchi Omirbek obrazini yana da takomillashtirib, yozma adabiyotda uning obrazini yaratganligi haqida so‘z yuritiladi

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается проблема фольклора и юмора в творчестве С.Джумагулова. В каракалпакской литературе персонаж Омирбека известен как мастер смешного слова. Говорят, что писатель еще больше усовершенствовал образ Омирбека и создал его образ в письменной литературе.

SUMMARY. The article focuses on the issue of folklore and humor in S. Jumag‘ulov's work. In Karakalpak literature, the character of Omirbek is known as a master of funny words. It is said that the writer further improved the image of Omirbek and created his image in written literature.

ХЭЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫ ТУЎРАЛЫ

К.Г.Матимов – филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: постмодернизм, фэнтези жанри, фэнтези жанрида сюжет, бадий тил ва фантазия, илмий фантастика, адабий йуналишлар.

Ключевые слова: постмодернизм, жанр фэнтези, сюжет в жанре фэнтези, художественный язык и фантазия, научная фантастика, литературные направления.

Key words: postmodernism, fantasy genre, fantasy genre plot, literary language and fantasy, science fiction, literary directions.

XXI эсир цивилизациясы: мәденият, көркем өнер, соның ишинде көркем әдебият глобализациялық шеңберде раўажланыўы менен бақланғанындай, инсан хэм жәмийет түрлише формада жетилисиўи даўам етпекте. Нәтийжеде, көркем әдебият ушын метод, ағым хэм жөнелислер хэр қыйлылығы менен романтикалықтан реалистлик рух көркем әдебияттың жетекши формасына айланды. Жәмийет хэм инсан турмысына болған итибар, көркемликтен көре (публицистикалық сыпаттың артыўы) қахарманлар психологиясына кириў, оның актив турмыслық позициясын анықлаў көпшилик заманагөй шығармаларға тән қубылыс болып көзге тасланбақта. Усы заманагөй жөнелис постмодернизм деп аталады. Постмодернизм модернизмнен кейин келген (post-кейин), курамалы хэм көп қырлы әдебий ағым. «Постмодернизм (fr.postmodernisme модернизмнен кейин) – өткен эсирдің екінши ярымынан әдебиат хэм көркем өнерде, улыўма социал-гуманитар тараўларында бақлана басланған ағым, дөретиўшилик метод» [5:227] деп көрсетеди. «Постмодернизм – дүньяны түсиниў хэм түсиндириўдин бир жолы. Көркем өнер жолы, әдебиат жолы, дүньяны аңлаў, сезиниў жолы» [8:73]. Демек, усындай модернистлик хэм постмодернистлик ағымдағы шығармалар карақалпақ әдебия-

тында да сезилерли дәрежеде көзге тасланбақта.

Қарақалпақ әдебияты ўәкиллери жәмийет турмысының әхмийетли машқалаларын, дәўир келбетин, инсан характерин көркемлик пенен сәўлендирип келген. Бул, әсиресе, елимиз ғәрезсизликке ерискеннен кейин және де сезилерли дәрежеде көзге тасланбақта. Себеби, бүгинги күндеги әдебиятымызға нәзер таслайтуғын болсақ, онда жаңа жөнелислерди хэм ағымларды, усыллар менен жанр көп түрлигиниң гүўасы болып отырмыз. Бул болса өз нәўбетинде мәмлекетимизде алып барылып атырған демократиялық процесслер, ең тийкаргысы, көркем дөретиўшиликке тән болған дөретиўшилик еркинлиги менен байланыслы болып табылады. Мине, усындай хәзирги дәўир карақалпақ әдебиятында жазыўшы-шайырларымыздың дүнья әдебияты тәжирийбелерин пухталық пенен үйрениўи нәтийжесинде модернистлик хэм постмодернистлик ағымдағы шығармалар менен бирге заманагөй коспа жанрлар, жанрлар кесиспесиндеги жанрлар ямаса бизиң әдебий процессте үрдис болмаған жаңа заманагөй жанрдағы (фэнтези, драбль хэм т.б.) шығармалар дөретилмекте. Бул әлбетте, жазыўшы-шайырларымыздың көркем шығарма дөретиўде жаңашыллыққа умтылыўларының бир көриниси болып табылады.

Әдебий процесстиң раўажланыў тенденциясына нәзер аўдаратуғын болсақ, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «Қарақалпақпан, тәуекелшимен», «О, дүньядағы атама хатлар», роман-эсселери, О.Әбдирахмановтың «Аралым - дәртим мениң», «Сайғақлардың көшпели тәғдири» хәм т.б. очерк-эсселери сондай-ақ, басқа да жазыўшылардың дөретиўшилигинде повесть-эссе, мемуар-эссе, яднама-эссе, эссе-новелла хәм т.б. қоспа халаттағы жанрлардың әдебиятымызға енисип киятырғанын айрықша атап өтиў орынлы.

Мине, усындай ҳәзирги әдебиятымызда бой көрсетип киятырған заманагөй жанр бул – фәнтези. Бул жанр барлық әдебий дәстүрлердиң белгилерин (нышанларын) өзінде жәмлеген, тарийхый-эволюциялық жолдан өтип, тураклы қәлиплесип, ХХІ әсир көркем әдебиятының таза жанры ямаса әдебий бағыты сыпатында белгиленбекте.

Фәнтези – сөзи ингилис тилинен алынып (fantasy) фантазия сөзинен келип шыққан. Негизинде бул жанр XV әсирдиң биринши ярымында пайда болған деген пикирлер де бар. Бирақ, дүнья әдебиятында өткен әсирдиң 60-70-жылларында бул жанрға қызығыўшылық күшейеди [7:6]. Фәнтези жанрындағы шығармалар шым-шытырық тарийхый ўақыяларға тийкар болған романларды еске түсиреди. Олардағы ўақыялар Орта әсирлер менен ҳәзирги раўажланыў дәўирине жақын ўақыяларды қамтып, әдебий қахарманлар айрықша күшлер, қубылыслар менен карама-қарсылыққа түсип отырады. Көбинесе, фәнтези архетиплик сюжетлер тийкарында қурылады.

Фәнтези – бул қыялый әлемде пайда болатуғын ўақыялар сүүретленетуғын жанр болып, көпшилик жағдайда ҳақыйкый дүнья әпсанасы мазмунында баянланатуғын шығарма. Оның тамырлары аўызекки фольклорлық дәстанларға барып тақалып, соң фантастикалық әдебият, илимий фантастика хәм т.б. субжанрлар өсип шыққан. Фәнтези жанры илимий фантастика хәм қорқынышлы готик жанрлар менен бир-бирине жүдә уксас келгени менен, белгили дәрежеде өзине тән болған сыпатлы белгилери менен ажыралып турады. Фәнтези жанрының тән қәсийетлери жүдә көп болып олар қатарына ғайрытәбийғый жанзатлардың шығарма мазмунында сәўлелениўи (кентавр, суў периси, гоблин, сирена) айырым қахарманлардың, сюжетлердиң шынлыққа сәйкес болмаған ис-хәрекетлери ямаса сүүретлениўи (келешекти болжаў хәм т.б.) киреди.

Ҳәзирги күнде фәнтези жанрының төмендеги түрлери санап өтилген:

1. Ҳаўанлар хәм қуўыршақлар фәнтези;
2. Әжайып хәм ғайрытәбийғый күшке ийе қахарманлар фәнтези;
3. Эпикалық фәнтези;
4. Күлжили (комик) фәнтези;
5. Готик (қорқынышлы) фәнтези.

Фәнтезидиң жанр яки жөнелис, бағдар сыпатында анықлаўда, алымлар түрли көзқарасларды тийкар етип көрсете баслады. Фәнтези жанрын изертлеген илимпазлар, оның жанрлық белгилерин теориялық бағдарда шешиўде бир тоқтамға келген емес. Базы әдебиятшы алымлар оны жанр сыпатында белгилесе, екіншилери әдебий ағым, фәнтези әдебияты сыпатында таныса,

және бир топардағы алымлар дәслебинде әдебий жанр ретинде пайда болып, соң әдебий бағыт сыпатында қәлиплесе баслады деп бақалайтуғынлар да бар. Деген менен, заманагөй әдебияттануў илиминде тийкарғы мәселелердиң бири фәнтези жанр сыпатында таныў ақмийетли мәселелердиң бирине айланбақта. Фәнтези түсинигин көпшилик алымлар өзлериниң илимий мийнетлеринде түрлише атамалар менен атаған. Мәселен, М.С.Галина [2:161-170] хәм Н.Ковтун [4:378] фәнтезиге «жанр», А.Карелин [6] – «фантастиканың «субжанр»», А.И.Осипов [6:320] – «жөнелис» сыпатында қарап келеди. Ҳақыйқатында, бул жанр тартыслы пикирлерди туўдырыўы тәбийғый қубылыс. Өйткени, бул жанр тек ғана көркем әдебияттың тураклы жанры болып шекленип қалмастан, өрисин кеңейтип, кино, театр, радио, телеведение, жиповись хәм т.б. көркем өнер түрлериниң барлық салаларына кирип барып, белгили жанрлық формасына айланбақта.

Биз мақаламызда фәнтези жанрының дүнья әдебиятында пайда болыўы, қәлиплесиўи хәм раўажланыў эволюциясын, бул жанр ҳаққында илимпазлардың теориялық пикирлери менен танысып шыға отырып, әдебиятымызда бул жанрдың өриси туўралы пикир жүргизиўди мақул көрдик. Әлбетте, биз жоқарыда айтып өткенимиздей, соңғы дәўирлерде қарақалпақ әдебиятында жаңа заманагөй қоспа жанрлар, сондай-ақ дүньялық әдебияттың үлгилери енисип киятырғанын атап өткен едик. Усындай мол тәжирийбелерге ийе болған жазыўшы О.Әбдирахмановтың дөретиўшилигинде пайда болған «Әмиўдәрәя» журналының 2022-жылдың №5-6 санларында хәм өзбек тилинде Түркий әдебиятлар дүрданасы деп аталған 100 томлықтың 38-томында жарық көрген «Теңиз толы, ай жарық» (замана әпсанасы) деп аталған фәнтези жанрындағы шығармасы дыққатымызды өзине тартты. Әлбетте, О.Әбдирахмановты халқымыз, кең жәмийетшилигимиз Арал, экология хәм тәбият жанкүйери сыпатында «Аралым-дәртим мениң», «Арал – аппақ дийўал алдында», «Сайғақлардың көшпели тәғдири» очерк-эсселери хәм драмалық шығармалары, романлары, бир неше юмор-сатиралық гүрриңлери арқалы жақсы таныды.

Ал, жазыўшының фәнтези жанрында «Теңиз толы, ай жарық» заманагөй әпсанасында юморлық хәм сатиралық сүүретлеўлер араласып, шығармада әпсана, ертеқ жанрларының элементлери тән болған, баслы белгилери қоспа халатта сақланып, повесть жанры менен уйғынласыўы тийкарында синтезлескен. Шығарманың бас қахарманы Тилегенниң Үрге аўылындағы турмысы, жаслығы, өтмиши хәм Арал айдынында балықшылық қәсиби менен шуғылланыўы, өтмишти еслеў хәм гейде қыялый фантазияға берилиўи, Өтеген молланың адамгершилиқ нормаларға сыймайтуғын ис-хәрекетлери сатиралық образда сүүретлениўи менен көзге тасланады.

Улыўма айтқанда фәнтези жанрында шығармалар қарақалпақ әдебиятында бой көрсетиўи, әдебиятымыздың дүньялық масштабта раўажланыўынан дәрек береді. Бул жанрдағы шығармалар бизиң әдебиятымызда, балалар әдебиятында да ушырасыўы мүмкин. Бул жанрдың пайда болыўын ҳәзирги әдебий процесстеги халатын изертлеў керек.

Әдебиятлар

1. Әбдирахманов О. Теңиз толы, ай жарық. // «Әмиўдәрәя» журналы, 2023. №5-6.
2. Галина М.С. Авторская интерпретация универсального мифа (Жанр «фэнтези» и женщины-писательницы) // Общественные науки и современность. 1998. № 6.
3. Карелин А. Классики. Предтечи фэнтези. URL: <http://mirf.ru/Articles/art285.htm>
4. Ковтун Е.Н. Поэтика необычайного: художественные миры фантастики, сказки, утопии, притчи и мифа (на материале европейской литературы первой половины XX века). -М.: 1999.
5. Куранов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: «Академнашр», 2010.
6. Осипов А.Н. Фэнтези // Он же. Фантастика от «А» до «Я»: краткий энцикл. справочник. -М.: 1999.
7. Насриддинов Д. Фэнтези генезиси ва унинг илмий талқини. - // Илмий ахборотнома. 2020. №6.
8. Ҳамдамов У. Жаҳон адабиёти: Модернизм ва постмодернизм. –Тошкент: «Академнашр», 2020.

РЕЗЮМЕ. Мақолада фэнтези жанри назарияси, унда генезиси, замонавий адабиёт вакиллари сезиларли даражада ижод қилиб келиши ва пайдо бўлиши манбалари, шаклланиш босқичлари, ривожланиш тарихи сўз этилган. Бул жанрнинг XXI аср қорақалпоқ адабиётида О.Абдирахманов ижодида пайдо бўлиши ҳақида баён қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о теории, генезисе жанра фэнтези, источниках значительного творчества и возникновения представителей современной мировой литературы, этапах становления, истории развития. Появление этого жанра в каракалпакской литературе XXI века описывается в творчестве О.Абдирахманова.

SUMMARY. The article discusses the theory and genesis of the fantasy genre, the sources of significant creativity and emergence of representatives of modern world literature, the stages of its formation, and the history of its development. The emergence of this genre in Karakalpak literature of the 21st century is described in the work of O. Abdirakhmanov.

АБАЙ ИЛИМИНДЕГИ ТУТАСЛЫҚ: АҚЫЛЛЫ ҚАРА ҚЫЛДЫ ҚЫРЫҚҚА БӨЛМЕК

*А.Б.Салқынбай – филология илимлериниң докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ миллий университети*

Таянч сўзлар: тюркология, миллий қадирёт, козоқ тилшунослиги, семантика, тил ва маданият, миллий код, семантик аспект, компонент.

Ключевые слова: тюркология, национальная ценность, казахское языкознание, семантика, язык и культура, национальный код, семантический аспект, компонент.

Key words: Turkology, national value, Kazakh linguistics, semantics, language and culture, national code, semantic aspect, component.

Кирисиў. Қазақ миллий дүньятануўының негизги бийиги де, тыңы да, дилиниң мазмуны да - СӨЗ. Қазақ ойының жемиси – ҳасыл сөзинде. Усындай ойдың жемисин, қунлылықлардың дерегин де, керегин де табатуғын ең адастырмайтуғын түп қазық - Абай шығармалары. «Абай әлеми бизди жети түнде адастырмас Темирқазық». Бир айрықшалығы Абай мақсети де, әрманы да «тек бир ғана миллет сақлайтуғын байлықлар емес, пүткіл адамзат сақлайтуғын байлықлар» [1.5].

Уллы Даланың қақ ортасын еркин жайлаған қазақ арасынан шыққан Абайдай уллы данышпан «адамзаттың бәрин сүйиў» туўралы әжайып уллы ой айта алса, бул да қазақ дүньятануўының бир көриниси деп ойлаймыз.

Бул – энергетикалық кеңисликте тил арқалы сақланған халықлық болмыс питим. Бул - қазақ миллетиниң жан дүньясында тербеліп, узақ тәжірийбе арқалы ретленген, жыйнақланған илим системасы.

Бул - қазақ миллетниң өмир тиришилигиндеги көрген жақсылығы менен қыйыншылығынан, мың өлип, мың тирилген турмыс тәғдиринен, тәбият сырларын терең таныған танымынан, ыссылығына күйип, суўығына тоңа жүріп жыйнап-тергени. Өзин таный жүріп, өзгени өзи арқалы сезине жүріп, элем менен бирлигин түйсинген, сөйтип жаратылыс пенен элемдеги уллы үнлесикти өзиниң санасы арқалы өткізип түйгени. Усы илим системасы Абай шығармаларына илгек болды, диңгек болды.

Изертлениўи менен усылы. Абай шығармаларын когнитивлик-дискурслық бағытта үйрене отырып, оның қурылысындағы системалы билимди, ойлы пикирди,

мықлы исенимди таныймыз. Бүгингідей мағлыўмат ағынында Абайдай дананы туўғызған - дана ойларды, санадағы турақлылықты, миллий қунлылықларды бақалаўды ядымызда сақлап, өмир жолымызда уксата пайдаланыў зәрүр деп, ойымызды өрислеткимиз келеди.

Миллий өзіншелік сана – миллий сананың өзегі, негизи. Ол адамның руўхының хәм экономикалық-сиясий өмиринде өзін-өзи анықлаўы ушын зәрүрлі бақалаў қатнастары менен рационаллы бақалылықлардың негизги системасы болып хәрекет етеди. Миллеттиң өзінше санасы орналасып, раўажланып, өзін-өзи таныўы, көбинесе, руўхый мәдениеттиң бақаланыўы арқалы танылады. Оның айырмашылықлары: тили, дини, тарийхы, яды, салт-дәстүри, ортақ ата-бабалар мифи, миллий минези, халықлық және кәсіплик өнери т.б. Миллий өзлик, сана, этникалық психологияда қурамалы қубылыс ретинде қарастырылады. Миллий бирдейлік – миллеттиң өз қунлылықларын, мақсети менен мүддәсин бақалаў арқалы айқынланады. Яғный миллий бирдейлік өз халқының өткен тарийхын, ата-тегин, миллий идеясын, болажағын, дүньялық шерикликте алатуғын орнын билиў хәм бүгинги урпақ бойындағы ўатансүйиўшилиқ, миллий мақтаньш, өз қадир-қымбаты менен ўазыйпасын сезиниўи арқалы көринеди.

Абай дәретиўшилиги Қазақ әдебияты теориясы менен тарийхында Б.Кенжебаев, Қ.Жумалиев, М.Қаратаев, Р.Нурғалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Базарбаев, Ж.Ысмағұлов, М.Жолдасбеков, Р.Сыздық, М.Мырзахметов, Ж.Дәдебаев, Т.Журтбай, Т.Шапай сыяқлы илимпазлардың мийнетлеринде хәр түрлі бағытта изертленди.

Профессор Ж.Дәдебаев «Абайдың шайырлық дүньятаныуы» атлы мақаласында: «Абай – дүньялық шайырлық өнердің бийік шыңы. Абайдың поэзиясы да, қара сөзлери де қазақ әдебий тилинің көркемлик-эстетикалық байлығын, қазақтың адамгершилик, социаллық, философиялық ойларының сағаларын толық қамтыу менен бирге оларды раўажландырып, жана шоққыға көтереди. Абайдың сөз өнеріндеги классикалық үлгиси, философиялық ойлары миллий ойлау шеңберине көтерілген ойлы қазақтың бәринин де жанына шыпа, жүрегине жыллы», - деп жазады [15:40]. Бул кейинги дәўирдеги илимий изертлеулердің ишиндеги жазылған жоқары баға деп ойлаймыз.

Абай дәретіушилигин тереңнен изертлеген академик Р.Сыздық «Абайдың сөз өрнеги» атлы изертлеу мийнетінде «Поэтикалық тексттің лексикасын (сөзлик байлығын) изертлеу дегенимиз белгили бир мәнилик, стильлик жүк арқалаған қолланыуларды айтыу болады. Бунда алды менен шайырдың сөз таңлау шеберлигине нәзер аударылады. Сөз таңлаудың өзін еки тараудан ізлеу керек. Бири – қосық текстінде гезлесетуғын сөзлердің сол қосықтың мазмұнына, темасына қатнаслы алынуы, екіншиси – көркемлик, яғный эстетикалық-стильлик мақсет пенен белгили бир сөзлерди таңлап жумсауы» [<https://abai.ilemi.kz/post/view?id=407>]. Демек, Абай қосықларының эстетикалық талғамындағы миллий нағышты саралап, миллий дүньятаныуға тийкарланған ойдың өрисин, соның нәтийжесинде изгилик муратлар шыңына жеткенін танып, бағалауға умтыламыз.

Классификация менен нәтийже. Қазақ мәдениетиндеги Абайдың орны бөлек, әхмийети айрықша. Хәр сөзинде түйдек-түйдек ой билдирген, қай заманда да ескирмейтуғын, мәниси терең, бағалы сөз айтқан Абайдай ойшылдың баслы айырмашылығы – СӨЗиниң – қазақтың миллий кодына айналуында. Абай сөзи қазақ дүньятаныуының жыйнағы ретінде жумырланып, тыянақланып, миллий болмыс пенен минездің айнасындай, миллий мәдениет кодымыздың тужырымлы негизине айналған. Булай деуимиздің мәниси бар.

Илимде жеке тулғаның тарийхтағы орны, тарийхын өзгертиудеги роли тууралы жазылған илимий изертлеулер баршылық. Тарийхтың философиялық мәселелерин изертлеуши илимпазлар оның эволюциялық және революциялық раўажланыу формаларына бөлинетуғынын да айтқан. Жәмийеттің раўажланыу шараятында шахстың активлигиниң роліде хәр түрли көринис береди. Шахстың сиясий активлиги белгили класстың, миллетлердің, социаллық топарлардың мақсетлерин орынлауға бағытланып, табыслы болуы ушын бар күш-жигерин, билими менен өмирлик тәжирийбесин пайдаланады. Ондай шахслар жәмийеттің эволюциялық я революциялық раўажланыуының тиккелей қатнасуышысы болып, өзиниң активлигин танытыу арқалы тарийхый ўақыялардың қахарманына, хәтте ғайраткерине де айналуы мүмкин. Жәмийеттің эволюциялық раўажланыуында материаллық және руўхый мәдениет тарауында да үлкен жетискенликлерге қол жеткизiledi. Бундай жетискенлик миллий, хәтте адамзатлық қунлылықлар дәрежесине де жетиуи мүмкин. Адамзат баласына тән болған улыўмалық зәрурликлердің бири, оны қанаатландыруға тийкарланған уллы мақсетлер саналады. Заманына қарай

адамы десек те, заманнан алда жүретуғын, адамзаттың келешегин ойлайтуғын дара туўған ойшылар усындай уллы қунлылықлар тууралы толғанады. Биз, Абайдай қазақтан шыққан тулғаны усылай бағалаймыз.

Абай поэзиясы тууралы профессор Б.Кенжебаев былай деп толғаныпты: «Абай сиясий-социаллық лирикасының бир қатарында оқыўшыға дүнья, жаратылыс, жәмийетлик турмыс, заман, күнделикли тиришилик жөнинде, өмир, өлим, жаслық, кекселик, әдиллик, жаўызлық, дослық, қаслық жөнинде, адамның қәсийети, жәмийетлик миннети, минез-қулқы, мийнет, өнер, билим, дин, илим, тәлим-тәрбия жөнинде белсенди үгит, нәсият сөйлейди, ақыл, кеңес береди, терең, философиялық ой, түйин, сезиниу, шешим айтады. Бул ретте шайыр - жалынлы үгитши, асқан ақылғөй, үлкен философ» [20].

Абайды жеке тулға ретінде қәлиплестирген социаллық жағдайдың үш түрли басқышын атап өтиуге болады:

Абайды қоршаған микро орталық: от басы менен заманластары;

Абайды қоршаған үлкен орталық: класлық, кәсипий айырмашылық;

Абай өмир сүрген социаллық система, тарийхый дәўир.

Адам дүньяға келген ўақыттан баслап киретуғын социаллық орталықтың пүткил қурамалы системасы тулғаның минезин, дилин, танымын кем-кем қәлиплестиреди. Қоршаған орталық жеке тулғаға өзиниң нормалары менен бағалықларын, үрп-әдетлері менен дәстүрлерин, көзқарастары менен қағыйдаларын усынады. «Тулға» социаллық ортаның бағалықларын меңгеріу арқалы тарийхтың өзине тән субъектисине айналады, тарийхый процессте жасамалы күшке айналуы мүмкиншилигин алады.

Экзистенциализм философиясының ўәкиллери тулғаның социаллық орталықтың қунлылықлары менен нормаларына, ғәрезсизлигине қарсы болуы мүмкиншилигин де алға тартады. Экзистенциалистердің пикиринше, социаллық орталықтың белгили бир системасына, әсиресе класлық және миллий системаға кириуи жеке тулғаның дәретіушилик белсендилігиниң раўажланыуына зиянлы тәсир етеди. Жеке тулға бундай жағдайда өзиниң шын болмысынан, өзиниң жеке «Менинен», өзиниң бирдейлигинен айырылады. Тек тарийхый тулғалар ғана шын тарийхый ўақыялардың шырмауынан шығып, өзи тарийх қахарманы ғана болып қоймай, соның менен бирге оның жасаушы хәм қозғаушы кушыне де айнала алады. Сөйтип жәмийетлик сананы қәлиплестириу ушын жол көрсетеди, бағыт-бағдарын айқынластырады. Абай - усындай тулға саналады. Абай өзи енген социаллық ортаның жәмийетлик қатнастарының барлық байлығын бойына сиңире отырып, процесстиң жасалма кушыне айналады. Қазақ жәмийетуғының, қазақ дүньятаныуының қунлылықлары Абайдың дүньятаныуына, оның ишки раўажланыу қайнар көзине айналды, ал Абай-Тулғаның өзи кем-кем өзгеше және қайталанбас «Менге» айналды.

Абай «Қартайдық, қайғы ойладық, уйқы сергек» атлы қосығын 1886-жылы жазыпты. Аўа, 40-тың үстуғыне жаңа шыққан Абай «Қартайдық, қайғы ойладық, уйқы сергек, Ашыўың - ашыған уў, ойың – кермек» десе, оның жәмийеттеги улыўма қубылыстар

менен адамгершилик қунлылықтарды бахалауының өзінше бир шегин танытқаны болса керек. Ишки өксик пенен жүректеги уғайым, қайғы ойлантты, уйқы қашырды. Ашыуланайын десе – ол кимге керек, оның ашыуын басар ким бар, қай жәмиет ашыуының мәнисин түсинип, жөнин билип атыр? Соннан соң да ашыудың өзи «ашыған уў», ойың – кермек. Өзи өмир сүрген жәмиеттеги шынлық пенен қабылланған қунлылықтарды билип, соның ортасында өмир сүре отырып, оған сын көзи менен қарау, өзінше жеке ойын, пикирин билдириу, сол тиришиликтиң шегин биле отырып, бахалау тән деп түсиндик бул қосық қатарларынан.

Абайдың қабыллауы менен бахалауы – көпке тән емес. Хәтте оқығанларға да, билимдилердің көбине де бул бахалаудың бийиги қол жетпестей. Хәзир де солай болып қалып отыр, солай болып қала береді де. Уллылықтың өз бийиги бар. Артықмашылығы да усында. Бүгин Абай бахалауы – қазақ халқының руўхый қунлылығына, руўхый бийигине айналған. Бул - қубылыс, оның айрықшалығы, айырмашылығы - жәмиетлик сананың көтерилиуине жасаған тәсириңде, шын тиришиликтиң анық бетуғын айнадай етип көрсете отырып, оны жақсартуудың, тазалаудың жолын көрсетиуінде.

Абай ушын социаллық орталықтың тәсири кем, «Мундасарға киси жоқ сөзди уғарлық». 50 жас – ердің жасына еле келмеген шайыр «қартайдық, қайғы ойладық, уйқы сергек» дейди. Яки Абай менен жәмиет арасында ишки қайшылық бар екені анық қосықта. Екеуі еки түрли жағдайда. Ойлауы хәр түрли. Шайырдың ишки муңын шағатуғын, кеуилин көтеретуғын, сөзин уғатуғын адамы жоқ. Аўа, аўа ... әңгеме айтар адам бар, Шайырдың ишки жан сырын, ишки муңын түсинер билими менен бийлиги жетер киси жоқ. Хәқыйқатында, усы тарийхый шынлықта жәмиет пенен бирге өмир сүрип отырған тулға болғанлықтан, ол да жәмиеттиң ағзасы. Жәмиеттиң өзи жеке тулғаны тәрбиялап шығарды, тулға сол жәмиетти раўажландырыушы ретуғынде хызмет етеди.

Тулға ретуғынде Абай өзи бирге өмир сүрип отырған социаллық орталықтың жәмиетлик қатнастарының барлық жақсылығын да жаманлығын да, дурысын да бурысын да биледи. Еситип емес, көрип биледи. Сол жәмиеттеги барлық тарийхый жағдайларды анық билетуғынлықтан да, бары менен жоғын терең түсинетуғынлықтан да, келешектиң жасалма қушыне айналады. Адамзат ушын тиришиликтиң өзи - дәулет. Тиришликтиң баслы қайнар күши - қозғалыс. Абай тарийхый процессте өзиниң шайырлығы менен, сөз патшалығының қудиретуғын пайдалана отырып, жәмиетке ой таслайды: «Жас қартаймақ, жоқ туўмақ, туўған өлмек, тәғдир жоқ өткен өмир қайта келмек». Дүнья жаратылысының нызамлығын қосықтың бир жолына сыйғызыу – бул Абайдың қолынан келген қудирет. Бүгинги жас қартаяды – рас, бүгин жоқ нәрсе (адам) ертең туўылады, болады - рас; туўылған нәрсе (адам) күни келгенде жоқ болады – рас. Бүгинги бар нәрсеге мәс болуы, қызық көриу – бәри из-түзсиз жоғалады. Мәниссиз.

Ал мәнисли нәрсе бар ма, тиришликте? «Бар» дейди шайырлық ақыл. Ол - өнерли болуы. Хәдал

мийнет етиу. Ал өнер - өлмек емес.

Басқан изиң артта қалып, өшип қалмауды ойлаймыз ба? Өзгермели өмирде «бир қудайдан басқаның бәри өзгермек». Сол өзгермелиде өз белгиңди, өз изиңди қалдырууды ойлау ушын Ер иси керек. Абай ақылына ериу, бойды жеңиу – усы Ердің иси. Абай Ер исин салыстыра отырып бахалайды.

Бахалау ушын субъект керек, субъекттиң хәрекеті керек. Абайда буның екеуі де бар. Қосық жолларында субъект «ериншек», «жаманлар», «наданлар» сыяқлы затласқан келбетликлер арқалы бериледи. Ериншектің жалқаулығы, жаманлардың хәдал мийнет етпеуі, урлық, сумлық жасауы, қуры бийкарлық пенен күн өткизиуі, ақылдың, әкениң сөзине ермеуі, шынлыққа исенбей, жоққа исениу, ақылды қулаққа илмеу т.б. хәрекетлери дизиледи.

Сыртқы дүньялық затлар менен қубылыстарға, адамлардың хәр түрли хәрекетлерине мәни бериуі менен оған кеуили толмауы, шайырлық қабилети менен адамгершилик талап дәрежеси оны философиялық талғамларға жеткізеди. Бул қуры дидактика емес, ақыл айтыу емес, күнделикли көз алдында өтип атырған әдилсизликтен түйгени. «Урлық жасап, қуўлығымды арттырдым деп көлбән қаққаны менен, харамлықтан жаманлық көрмей қалмайды». Өйткени «Мың күн сынбас, бир күни сынар шөлмек».

Рас сөздің қәсийетуғын билип, жоққа емес, шынға исениу, ақыллының, әкениң, билимлиниң сөзине исениу – әлбетте, үлкен бир ақыллы болмаса, айрықша қәсийетти қәжет ететуғын факторлар болмас. Солай да жәмиетти қоршаған наданлық күши адам баласының ишки раўажланыуын тежеп, «адамзат таныған тиришиликтиң негизин» таныуға мүмкиншилик бермейди. Бул қәсийет тек бир этносқа, я бир халыққа ғана тән деуіге болмайтуғыны тағы рас. Изгиликтен ада, бендеге тән қәсийетлер ғой бул.

Ақыллы қара қылды қырыққа бөлмек,

Хәр нәрсеге өзіндей баха бермек, -

деген толғауы тоқсан ой талғамының мәнисі айрықша. «Қара қылды қақ жаруы» фразеологиялық сөз дизбегиниң «әдиллигин айтыу» мәнисі миллий дүньятаныуда бурыннан қәлиплескен. Әдил бийлик айтатуғын кисиге берилетуғын ең жоқарғы мактау сөз «қара қылды қақ жарған бий».

«Қара қылды қақ жаруы» сөзиниң мәнисин анықлар болсақ, «қақ жаруы» - дәл ортасынан екиге бөлиу деп таллар едик. Тилимизде «қақ басынан бир бериу», «қақ ортасына кирип баруы» т.б. сыяқлы турақлы сөз дизбеклери белсенди қолланылады. Ал Абай усы қара қылды жартысынан екиге бөлиу түсинигине жаңадан өзгеше мәни енгізеди. «Қара қылды қырыққа бөлмек» түсиниги арқалы халық дүньятаныуы екиге бөлиуди ескертсе, Абай оны қырыққа бөлиуди айтады. Адамлардың қарым-қатнасындағы әдилликти терең бахалап, оның қунлылығына айрықша мәни берген Абай данышпан. «Хәр нәрсеге өзіндей баха бермек» деп, өзине қалай жақсы болатуғынын кеуил менен саралап, өзгеге де солай жақсы болуын қәлеу - әдил болуудың баслы бир қыры. Бул ақылдың иси. Қара қылды қырыққа бөлип, әдиллик орнатыу ушын кисиге ең биринши ақыллы болуы керек.

Әдиллик түсинигиниң социаллық мәни терең,

моральлық қунлылығы жоқары. Әдиллик, бир жағынан, жәмийетлик қатнастардан көринсе, екінші жағынан, жеке адамның социаллық қатнастарды бақалаудағы белгили бир қәбилетуғын де анықлайды. Гез келген миллий дүньятаныуда «әдил», «әдиллик» изгиликтің оғада әхмийетли түсиниги болып есапланады. Тил мәдениятларының уқсаслығы көз қарасынан адам санасы меңгерген негизги изгиликтің бири - әдиллик феномени. Усы тәрепинен алғанда, «әдиллик» түсиниги - антропологиялық лингвистика менен лингвомәденияттануы илимине сәйкес раўажланған психикалық бирликтердің ең бир сыпатлы айрықша көриниси. Тиллик сананың этикалық-эстетикалық зәрурликлерине бағдарланған жоқары руўхый қунлылықларға жетелейтуғын «мухаббат», «бахыт», «сулыўлық» сияқлы жоқары түсиниктердің ишинде «әдиллик» түсиниги де бар. «Әдил», «әдиллик», «әдалатлық» социаллық және искерлик белсендиліктің көрсеткишлери ретуғынде хызмет етеди.

Қазақ тилиндеги усы түсиникти анықлайтуғын «әдил болыў», «әдиллик жасаў», «әдиллик орнатыў», «әдалатлы болыў» т.б. сөз дизбеклери бар. Агаманың терең семантикалық қурылысында «әдилликтің» болыўы өзинен-өзи болатуғын тәбийғый процесс емес, яки ағаштың өсиўи, оның жапырағының болыўы, фотосинтез қубылысының болыўы, жапырағының түсиниң жасыл болып, оның гүзде сарғайыўы сияқлы

тәбийғый қәлип емес, ол жеке тулғаның жасайтуғын, орнататуғын, болғызатуғын иси. «Әдил болыў», «әдиллик жасаў», негизинен, субъективли хәрекет, сонлықтан жеке адамның бойындағы изгилик қәсийетлердің болыўы менен ямаса болмаўы менен, жуўаплылық яки жуўапсызлық пенен тутасып атыр. Қара қылды қырыққа бөлип, әдиллик жасаў ақыллының иси болыўы усыдан.

Жуўмақ. Абай «әдиллик» түсинигин бақалықлар иерахиясында дәслепкилердің қатарына қойған. Бул - шайырдың «әдиллик» түсинигине енгизген өзіншелик философиялық устамы. Ақыллы қара қылды қырыққа бөлмек, Хәр нәрсеге өзіндей бақа беруі, - деген қатарлардағы сөз салмағы, сөз күдирети «ақыллы» түсинигине тиккелей қатнаслы. Ақыллы адам ғана хәр нәрсеге өзіндей бақа бере алады дейди шайыр жуўмағы.

Абай философиясының тереңлиги усында жатыр. Қара қылды қырыққа бөлип, әдиллик жасай алсаң, хәр нәрсени өзіндей бақаласаң, оның тәрезиси де, қазысы да - өз бойында. Жүрегінің таза болып, уйқынның тыныш болыўы да усы әдил бола алыўдан.

Жуўмақлап айтқанда, миллеттің ишки рухый мәдениятындағы, руўхый болмысындағы бирдейлик пенен тутаслық - гез келген халықтың қунлылығы. Демек Абай сабағы - миллетимиздің билими менен тутас руўхый болмысының баслы негизлериниң бири.

Әдебиятлар

1. Абай – рухани реформатор. / Қасым-Жомарт Тоқаев. Егемен қазақстан газеті: 10 тамыз, 2020.
2. Абай тілі сөздігі. – Алматы: «Өнер», 2011. 616-б.
3. Абай шығармаларындағы терең ой. Серіков Қуаныш. [Электронды ресурс] Сілтеме <https://alashdin.kz/2021/09/abai-shygarmalaryndagy-teren-oi>.
4. Абай энциклопедиясы. - Алматы: 1995. 472-б.
5. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Екінші том. Поэмалар, қара сөздер мен хаттар, музыкалық шығармалары. – Алматы: 2020.
6. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – Алматы: 2020. Т.1. 627-б.
7. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – Алматы: 2020. Т. 2. 524-б.
8. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – Алматы: 2020. Т. 3. 482-б.
9. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Жазушы». 1995. Т. 2. 379-б.
10. Баймұханбетова Б. Абай және Шәкәрім шығармалары тіліндегі тілдік дәстүр жалғастығы (когнитивтік аспектте): филол. ғылымд. канд.... дис. автореф. – Астана: 2009. 24-б.
11. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. -Алматы.: Қазақ университеті. 2022. Т. 2. 676-б.
12. Бөкейхан Ә.Н. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2010. 560 б.- V том.
13. Дәдебаев Ж. Абай ілімі жүйесіндегі концепциялар туралы. /Монографиялық жинақ. –Алматы: 2022.
14. Дәдебаев Ж. Абай ілімі. Оқу құралы. 2023. 266-б.
15. Дәдебаев Ж. Абайдың ақындық дүниетанымы. /Абай-Шәкәрім. Ұжымдық монография. –Алматы: 2012. 40-б.
16. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. Т. 10. – Алматы: 2016. 269-б.
17. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: «Арыс», 2009. 552-б.
18. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. // «Абайтану. Таңдамалы еңбектер». I том. –Алматы: Қазақ университеті, 2015. 189-213-б.
19. Жұртбай Т. Ол боламын демедер... (Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулер). Нұр-Сұлтан: «Алашорда қоғамдық қоры», 2021. 584-б.
20. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (Мақалалар жинағы). - Алматы: «Ғылым», 1973.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақалада шоир Абайнинг қозоқ халқининг дунёқараши ва миллий маданиятига оид фалсафий фикрлари ҳақида айтилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются философские взгляды знаменитого поэта Абай носителями национальной культуры и картина мира казахского народа.

SUMMARY. The article examines the philosophical views of the famous poet Abai as carriers of national culture and the worldview of the Kazakh people.

TARJIMA JARAYONINING ASPEKTLARIGA BA'ZI QAYDLAR

F.D.Sapayeva – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor*

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Tayanch so'zlar: she'r, tarjimon, tarjima, she'riy takror, bayt va band, ma'no, shakl va mazmun, so'z, radifli she'r, radifsiz tarjima qilish, matn, shoir, Makhsumquli, turkman tili, o'zbek tili.

Ключевые слова: стихотворение, переводчик, перевод, поэтическое повторение, строфа и пункт, смысл, форма и содержание, слово, стихотворение с радифом, перевод без радифа, текст, поэт, Махтумкули, туркменский язык, узбекский язык.

Key words: poem, translator, translation, poetic repetition, verse and clause, meaning, form and content, word, radiff poem, translation without radif, text, poet, Makhtumkuli, the Turkmen language, the Uzbek language.

Tarjima ijrosiga ko'ra yozma va og'zaki turlarga bo'linadi. O'z navbatida, yozma tarjima xarakteriga ko'ra: badiiy asarlar; ilmiy adabiyotlar; rasmiy-idora hujjatlari; publitsistik materiallar; kinofilmlar tarjimasiga bo'linadi.

Bularning har biri yana o'z ichki bo'linishlariga ega. Badiiy tarjima nasriy, she'riy, dramatik asarlar tarjimasini o'z ichiga oladi. Ilmiy adabiyotlar fanning turli sohalaridagi tadqiqotlar tarjimasidan iborat: tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, falsafa, matematika, fizika, kimyo, biologiya, iqtisod va hokazo. Rasmiy idora hujjatlariga xatlar, qarorlar, bayonnomalar, farmoyishlar, patentlar va boshqalar kiradi. Publitsistik materiallarga maqola, xabar, felyeton, ocherk, pamflet, publitsistika kabi vaqtlil matbuot va ommaviy axborot vositalaridagi barcha materiallar kiradi. Kinofilmlar tarjimasini ham badiiy, ilmiy, hujjatli filmlardan tashkil topadi.

Og'zaki tarjima ham keng tarqalgan bo'lib, davlat rahbarlari o'rtasidagi xalqaro ahamiyatga molik siyosiy-iqtisodiy mavzudagi o'zaro fikr almashuvlardan tortib, oddiy suhbatgacha bo'lgan katta doirani qamrab oladi. Og'zaki tarjima ham xarakteriga ko'ra: sinxron tarjima; ketma-ket tarjima; tushuntirib berish; o'qib tarjima qilib berish; o'qib gapirib berish; eshitib gapirib berish kabilarga bo'linadi.

Sinxron* tarjima katta anjumanlar, konferentsiyalar, xalqaro miqyosdagi uchrashuvlarda til bilmaydigan ishtirokchilar uchun amalga oshiriladi.

Ketma-ket tarjimada notiq bir gap yoki abzatsni o'qiydi, tarjimon uni tarjima qiladi – notiq va tarjimon o'rin almashib turadi. Tushuntirib berish biror narsani o'qib, uning mazmunini og'zaki aytib berish. Biror mavzudagi adabiyotni o'qib, jumla-jumla tarjima qilib borish o'qib tarjima qilib berish deyiladi. Biror narsani o'qib, uning shunchaki mazmunini gapirib berish o'qib gapirib berishga kiradi. Eshitib gapirib berish boshqa tilda eshitganini til bilmaydigan kishilarga tushuntirib berish.

Tarjima sohalar bo'yicha quyidagicha bo'linadi: badiiy asarlar; ilmiy adabiyotlar; ijtimoiy-siyosiy kitoblar; rasmiy idora hujjatlari; kinofilmlar; radioeshittirish va teleko'rsatuvlar. Til prinsip (tamoyil) lari bo'yicha: ruscha-o'zbekcha, inglizcha-o'zbekcha, qoraqalpoqcha-o'zbekcha, turkmancha-o'zbekcha tarjima va hokazo. Bilgizizm va tarjima.

Tarixiy an'analar va mahalliy sharoitga oid tipik belgilar bo'yicha (Xorazm tarjima maktabi, Toshkent tarjima maktabi va hokazo). Davrlar bo'yicha: XI-XII asrlar tarjima tarixi, XV asr tarjima tarixi, XIX asr tarjima tarixi. Umuman, tarjima janriy xususiyatiga ko'ra 4 turga bo'linadi: badiiy; ilmiy; publitsistik; rasmiy idora hujjatlari. Bu turlar, o'z navbatida, o'z ichki bo'linishlariga ega. sohalar; tillar; lug'at tuzish; davrlar; tarjima maktablari bo'yicha ham bo'linadi.

Tarjima xillari quyidagicha: 1. Bir tildan ikkinchisiga – qardosh yoki qardosh bo'lmagan tilga tarjima qilish. 2. Qadimiy davr tilidan o'sha tilning hozirgi zamonaviy holatiga tarjima qilish. 3. Muayyan tilning u yoki bu shevasidan adabiy tilga tarjima qilish. Bundan tashqari, mana bunday tasniflash ham mavjud: uzoq tillardan tarjima; yaqin tillardan tarjima; qadimiy tildan zamonaviy tilga tarjima, ya'ni tabdil.

Har bir davrning o'z tarjima tamoyillari bo'lgan. O'tmishda, asosan erkin va ijodiy tarjima, ko'pincha ularning o'zaro omuxta shakli amalda bo'lgan, ya'ni ham erkin, ham ijodiy. Ba'zan mutlaqo erkin tarjimalar ham uchrab turgan. Adekvat tarjima tushunchasi keyingi asrlar mahsuli. Quyidagi tarjima usullari mavjud: adekvat (mukammal); erkin; ijodiy; so'zma-so'z; hijjaviy; aniq; taglama; tabdil; adaptatsiya.

Tarjima amaliyotida quyidagi usullarni ko'rish mumkin:

Adekvat tarjima – har jihatdan mos, aynan teng, asl nusxaga mazmun va shakl jihatdan muvofiq tarjima (Lotincha “adekvatus” – “tenglashtirilgan, teng, muvofiq, aynan”).

“Erkin tarjima bu asl nusxaning g'oyaviy mazmuni va badiiy xususiyatlarini o'zgartiruvchi, uni har jihatdan boshqa izga solib yuboruvchi tarjima tamoyilidir. Bundan tarjimalarda muallif uslubi emas, balki tarjimon uslubi ustun turadi. Erkin tarjimaning ham turli xillari mavjud. Sharq mumtoz she'riy tarjimasiga kelganda, erkin tarjima shunda ko'rinadiki, bu usulni qo'llagan tarjimon aksariyat hollarda, asosiy mavzu va g'oyadan chetga chiqmagan holda, muallifning bayon tarzida she'riy san'atlardan foydalanish, ifoda va tasvirlarini chetlab o'tib, ular o'rniga o'zi ijod qilgan san'atlar va ifodalarni taqdim etadi. Bunday tarjimon asl nusxa panohida o'z she'rini taqdim etgan, o'zining ijodiy manerasini ko'rsatgan bo'ladi.

Masalan, Sayfi Saroyi tarjimasidagi Sa'diy Sheroziyning “Guliston”, Qutb Xorazmiy tarjimasidagi Nizomiy Ganjaviyning “Xusrav va Shirin” asarlari. “Kalila va Dimna” tarjimalari ham.

Ijodiy tarjima esa asar g'oyasi va badiiy o'ziga xosligini o'zgartirishni emas, balki unga ijodiy munosabatda bo'lish orqali mazmuni, intonatsiyasi, uslubini yangi tilda tiklash demakdir. Ijodiy tarjima so'zma-so'z tarjimaga ham, o'zgartiruvchi erkin tarjimaga ham zid tushunchadir. Ijodiy

* *S i n x r o n i z m* – (grekcha) ikki yoki bir necha hodisa, protsess va shu kabilarning bir-biriga mos ravishda ayni bir vaqtda, bab-baravar sodir bo'lishi. *S i n x r o n* – bir-biriga mos ravishda, ayni bir vaqtda, bab-baravar sodir bo'lgan yoki bo'ladigan, sinxronizmga, sinxronlikka ega bo'lgan. *S i n x r o n l a m o q* – ikki yoki bir necha hodisa, protsess va sh.k.ning bir-biriga mos ravishda ayni bir vaqtda, bab-baravar sodir qiladigan bo'lmoq. *S i n x r o n i s t* – nutqni notiq bilan ketma-ket tarjima qilib boruvchi tarjimon.

tarjima orqali kitobxonga manzur bo'ladigan so'z san'ati namunasi hosil qilinadi. Shuning uchun badiiy adekvat tarjima ijodiy tarjima hisoblanib, bu asl nusxaga sodiq qolishni" [1:75-76] taqozo etadi. Masalan, A.Oripov tarjimasidagi Qaysin Quliyevning "Hayrat" she'ri. E.Vohidov tarjimasidagi "Sergey Yesenin" she'rlari. Xurshidning Hofizdan qilgan tarjimalari.

"Guliston" besh marta tarjima qilingan (Sayfi Saroyi, Ogahiy, Mulla Murodxo'ja, Ahmad Jalil, G'afur G'ulom – Sh.Shomuhamedov – R.Komilov). Ularni qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, "tarjimaga bo'lgan talab zamonlar o'tishi bilan o'zgarib turgan. Agar Abu Rayhon Beruniy erkin tarjimini tanqid qilib, original ruhini boshqa tilda aniq qayta yaratishni talab qilsa, Muhammad Temur erkin tarjima tarafdori sifatida maydonga chiqadi. Ogahiy ijodiy erkin tarjima prinsipiga amal qilsa, Murodxo'ja tarixiy-lingvistik aniqlikka intilib, so'zma-so'z tarjima aqidlariga sodiq bo'lib qoladi" [1:89].

Asl matn va qayta tarjima talablari. Jahon so'z san'ati durdonalarining bir necha tarjima nusxalarining maydonga kelishi tarjima amaliyotida ijobiy hodisa hisoblanadi. Bunday tarjimalar turli davrlarda emas, bir davrda ham amalga oshirilishi mumkin. Misol uchun, braziliyalik adib Paulo Koelening "Alkimyogar" asarini bir vaqtning o'zida uch tarjimon – Ozod Sharafiddinov, Ahmad Otaboyev, Aziz Saidlar tarjima qilishdi. Bu, bir tomondan, jahon adabiyotida voqea bo'lgan asarga davr talabi bo'lsa, ikkinchidan, mohir adib "panjasiga panja urish", o'z qalami, iste'dod kuchini sinab ko'rish edi. Bir vaqtning o'zida bir nechta tarjimalari maydonga kelgan Maxtumulquli she'rlari to'g'risida ham shunday deyish mumkin. Chunki sho'ro davrida shoir asarlari birgina J.Sharipov tomonidan tarjima qilinib, qayta-qayta chop etilgan bo'lsa, mustaqillikdan keyin uning ijodiga o'ndan ziyod tarjimonlar murojaat qildi. Natijada, bir davr ichida ko'plab she'rlarning bir necha tarjima nusxalari paydo bo'ldi.

Qayta tarjima masalasi o'zbek tarjimashunosligida maxsus tadqiqot obyekti bo'lgan emas, balki yo'l-yo'lakay mulohaza bildirib o'tilgan, xolos. Tarjimashunos olim E.Ochilov ruboiy tarjimasida misolida bu adabiy hodisani bir qadar o'rgangan. Uning yozishicha, "qayta tarjimaga quyidagi omillar sabab bo'ladi:

1. Yillar o'tishi bilan har qanday tarjima lisoniy jihatdan eskiradi va yangi davr o'quvchisi uni o'qishga qiynaladi, tushunishi mushkullashadi...

2. Har qanday mutarjimning ham buyuk so'z ustalari "panjasiga panja" urgisi, o'z imkoniyati, iste'dod kuchini chamalab ko'rgisi keladi va qayta tarjimaga qo'l uradi...

3. Ilgari vositachi til orqali o'g'irilgan asarlarni endilikda asliyatdan tarjima qilish keng quloch yozyapti...

4. Avvalgi tarjimalarning saviyasi pastligi, talabga javob bermasligi ham qayta tarjimalarni zarur qilib qo'yadi".

Keyinchalik olim "Badiiy tarjima masalalari" nomli o'quv qo'llanmasiga "Qayta tarjima muammosi"ni alohida mavzu sifatida kiritib, qayta tarjimaga sabab bo'luvchi omillar, qayta tarjima talablari va qayta tarjima zarurati kabi masalalarni atroflicha muhokama qiladi [5:34-68].

Qardosh tillardan tarjimada ahvol birmuncha boshqacha: misralar, bayt va bandlar, ba'zida hatto butun boshli she'rlar ham tarjima tiliga deyarli aynan ko'chishi mumkin. Bunda tarjimonning mahorati asliyat tiligagina xos bo'lgan, yoki arxaik va xorijiy so'z hamda iboralarni qanchalik mohirlik bilan o'g'irganida namoyon bo'ladi.

Ayni jihatdan qardosh tillardan tarjima qiluvchi tarjimonlarni ko'chirmakashlikda ayblash qiyin, ba'zida hatto mumkin ham emas. Maxtumulquli asarlari tarjimalari orasida ham o'zidan oldingi tarjimalarni qaysidir jihatdan yangilagan, to'ldirgan, ularga sayqal bergan, boshqa bir ma'no qirrasini ochgan, ulardagi xato-kamchiliklarni bartaraf etgan tarjimalar bilan birga avvalgi tarjimalardan biror-bir jihatdan afzalligi bo'lmagan, ba'zida badiiyatiga ko'ra ular darajasiga ham yetmagan namunalari ham oz emas.

O'zbek-turkman adabiy aloqalarini mustahkamlanishida, o'zbek tarjimashunosligi masalalarini tadqiq qilishda, shuningdek, o'zaro yaqin tillardan she'riy asarlar tarjimasini o'rganilishining kun tartibiga qo'yilishida Maxtumulquli adabiy merosiga doir manbalarning o'ziga xos o'rni bor. Aynan ushbu shoir ijodidan qilingan tarjimalar o'zbek tarjimashunosligida turli ilmiy-nazariy muammolar muhokamasi uchun imkon beradi. Shunday jiddiy masalalar jumlasiga qayta tarjima muammosi ham kiradi. Maxtumulquli asarlarining tarjimonlari nihoyatda ko'p. Ular o'z faoliyati davomida ko'lam va hajmiga ko'ra turlicha tarjima mahsullarini taqdim qilishdi. Albatta, ulardan qaysi biri atoqli turkman so'z san'atkorining birgina (M.Shayxzoda, M.Ali), qaysi biri bir necha (J.Jabborov, O.Safarov, N.Muhammad, M.Pirriyev, A.Hamro) she'rini o'zbekchalashtirgan bo'lsa, boshqalari alohida she'riy to'plamlarini o'z tarjimalarida (J.Sharipov, M.Ahmad, O.To'rayev, M.Kenjabeq, A.Jumayev, J.Zulpiyev, E.Ochilov, M.Azim) e'lon qilishdi. Buning natijasida shoir she'rlaridan ko'pchiligining ikki, uch, ayrimlarining hatto olti, yetti tarjima nusxalari paydo bo'lganki, bu adabiy manbalar tabiiy ravishda qayta tarjima muammosi muhokama qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Maxtumulquli she'rlarining J.Sharipov tomonidan amalga oshirilgan ilk tarjimasini hali lisoniy jihatdan eskirib ulgurmagani. Shuningdek, shoir asarlari oraliq vositachi til orqali emas, balki asliyatdan – turkmanchadan o'g'irilgan. Demak, bu tarjimalarga yuqorida keltirilgan tasnifning faqat ikkinchi va to'rtinchisini tatbiq qilish mumkin: ya'ni ijodiy musobaqa, o'z qalami kuchini sinab ko'rish istagi hamda turkman so'z san'atkori ijodiga mansub ko'plab namunalar tarjimasining saviyasi pastligi va ancha-muncha xato-kamchiliklar bilan tarjima qilinganligi.

J.Sharipov tarjimalarining yutuq va kamchiliklari to'g'risida matbuotda chiqishlar qilingan, turli to'plamlarda ayrim maqolalar e'lon etilgan bo'lsa-da, ular maxsus tadqiqot ob'ekti bo'lmagan. Ularda asosan, "tarjimonning soxta ekvivalentlar domiga tushib qolgani, tillararo paronimlarni farqlamagani kabi qardosh tillardan tarjimaning eng asosiy muammosi bo'lgan masalalarga e'tibor qaratilgan" [7:52-61].

Albatta, mushtarak an'analar, yagona she'riy tizim asosida rivojlangani jihatidan o'zbek va turkman she'riyatini bir-biriga o'g'irishda qator qulayliklar mavjud: vazn bir – aruz yoki barmoq, baytu bandlar tuzilishi o'xshash, qofiya, radif va badiiy san'atlarning ko'pchiligi har ikki milliy she'riyatda ham mavjud. Binobarin, misra, baytu bandlar, ba'zida hatto butun-butun she'rlarni bir tildan ikkinchisiga aynan o'tkazish imkoniyati bor ekan, albatta, bunday tayyor imkoniyatdan foydalanish kerak. Lekin hamisha ham so'zlar, satrlar, qofiya va radiflar aynan tarjima tiliga o'tavermaydi – goh sof turkmancha, goh arabcha-forscha so'zlar, qofiyalar misrayu bandlarning

qurilishini o'zgartirishni taqozo qiladi. Haqiqiy mutarjimning badiiy mahorati aslyatga muvofiq so'z va qofiyalar topa olishi hamda she'ning g'oyaviy mazmunini tugal saqlay bilishida ko'rinadi. J.Sharipov o'z tarjimalarida yangi qofiyalar izlab topish, band qurilishini o'zgartirishdan qochib, arxaik va turkmancha so'zlarni o'quvchiga tanish-notanish ekanidan qat'i nazar, asosan, aynan qoldirib, matn osti havolasida ularga izoh berish yo'lidan boradi. *Masalan, aslyatda:*

Бир төрт атлы гелди, бары себзебаз,
Асалары яшыл, аты теблебаз,
“Межлис халкасыны гурман бейле аз,
Адам көпдүр, улуг гургул!” дийдилер...

Mazmuni: (*To'rt otliq keldilar. Barchasi yashil kiyingan. Hassalari ham yashil. Ostlarida otlari o'ynoqlab turibdi. Odam ko'p, shuning uchun majlis doirasini buncha tor qilmay, katta qilib quringlar, dedilar.*)

Bu yerda qofiya bo'lib kelgan *sabzaboz* va *tablaboz* so'zlarining o'zbek o'quvchisiga tushunarsiz ekanining o'ziyoq qofiya tartibini, demak, bandning qurilishini o'zgartirish zaruratini taqozo qiladi. J.Sharipov esa yangi qofiya izlash mashaqqatli yumush ekanini biladi:

Тўрт отли келдилар, бари сабзабоз,
Ҳассалари яшил, оти таблабоз,
“Мажлис даврасини курманг бунча оз,
Одам кўпдир, катта кургил”, дедилар...

Qaysi maqsad bilan bo'lmasin, muayyan asarning yangi tarjimasiga qo'l urilar ekan, uning avvalgi tarjimalardan nimasi bilandir ustunligini ta'minlashga harakat qilish kerak. Chunki o'zidan oldingi tarjimaning biror nuqsoni, xatosini tuzatmasa, o'zgacha adabiy talqinini vujudga keltirmasa, badiiy jihatdan bir pog'ona baland ko'tarmasa, yangi tarjimaga hojat bo'lmaydi. Bu qayta tarjimaning eng asosiy adabiy-nazariy tamoyili sanaladi. Maxtumquli tarjimonlari esa ko'pincha badiiy jihatdan J.Sharipovdan o'tib ketmagan, u yo'l qo'ygan xatolarni tuzatmagan o'rinlar uchraydi. Natijada, dastlabki xato ikkinchi,

Adabiyotlar

1. Комилов Н. Бу қадимий санъат // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 3-китоб. – Тошкент: 1976.
2. Владимирова Н. Иллат қаердан бошланади?//Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 6-к. – Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1985.
3. Олимов С., Матёкубов А. Лермонтовнинг ўзбек таржимонлари. – Т.: «Фан», 1989.
4. Илёсов Б.А. Практика перевода. – Термез: «Жайхун», 1992.
5. Сапаева Ф. Д. Махтумқули асарлари таржималарининг киёсий таҳлили. – Т.: “Tafakkur bo'stoni”, 2020.
6. Ochilov E. Badiiy tarjima masalalari. – Т.: Sharqshunoslik instituti, 2014.
7. Курамбоев К. Махтумқули шеърляти Ўзбекистонда. – Т.: “Фан”, 1984.
8. Тайлакова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар. Ўзбек филологияси масалалари (Илмий асарлар тўплами). – Т.: “Фан”, 1990.
9. Саломов Ф. Тил ва таржима. – Т.: “Фан”, 1966.
10. Азимов М. Меҳнат ва маҳорат меваси (Сўнгсўз). // Махтумқули-Фироғий. Сайланма. – Т.: “O'zbekiston”, 2008.
11. Махтумқули. Булбул ноласи (E.Ochilov tarjimasini). – Т.: “Hilol-nashr”, 2014.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada she'riy tarjimada janriy muammolarni tadqiq etish, xususan tarjimada so'z va tushunchalarni aks ettirish masalasiga asosiy e'tibor qaratildi. Tarjima ijrosiga ko'ra, yozma tarjima xarakteriga ko'ra turlari, vazifalari ilmiy nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье основное внимание уделено исследованию жанровых проблем поэтического перевода, в частности, вопросу отражения слов и понятий в переводе. По исполнению перевода, по характеру письменного перевода, по видам, задачам дается научное теоретическое и практическое обоснование.

SUMMARY. This article focuses on the research of genre problems in poetic translation, in particular the question of the reflection of words and concepts in translation. According to the execution of the translation, according to the nature of the written translation, the types, functions are scientifically theoretically and practically justified.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV POVESTLERINDEGI SYUJET TIPLERI**Q.J.Sársenbaev** – *assistent oqıtıwshı**Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***Tayanch so‘zlar:** yozuvchi, povest, syujet, syujet tiplari, mahorat, bayonlash, personaj.**Ключевые слова:** писатель, повествование, сюжет, виды сюжета, мастерство, описание, персонаж.**Key words:** writer, novels, plot, plot types, skill, description, character.

Syujet – kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı estetikalıq kategoriyası bolıp, ol kórkem dóretywshiliktiń barlıq túrlerinde ushırasadı. Kórkem shıǵarmalardaǵı syujet arqalı pútin turmıshlıq hádiyseler, belgili bir jámiyetlik qarama-qarsı waqıyalar bir-biri menen baylanıslı túrde súwretlenedi. Ásirese, shıǵarma syujetinde jámiyetimizde júz bergem kelispewshilikler, hár qanday qarama-qarsılıqlardıń rawajlanıwınıń ashıp beriliwi, onıń aqıbetleriniń súwretleniwi hám de bul jaǵdaylardıń sheshiliwi oǵada áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

Kórkem shıǵarmadaǵı turmıshlıq waqıyaların súwretleniwine qaray hár qıylı syujet tipleriniń qollanılatusını belgili. Bul másele boyınsha, yaǵnıy, syujet tipleri, onıń ózgeshelikleri haqqında dúnya ádebiyatınw iliminde ilimpazlar tárepinen hár qıylı pikirler bildirilgen. Atap aytqanda, rus ilimpazları G.Pospelov hám V.Xalizevler syujetti eki tipke, yaǵnıy, xronikalıq hám konsentrlık syujetke bólip qarastradı. Ózbek ádebiyatınw iliminde A.Rahimov syujettiń tórt tipin, yaǵnıy, xronikalıq syujet, konsentrlık syujet, retrospektivlik syujet hám asociativlik syujet tipleriniń bar ekenligin ózbek romanlarındaǵı syujetlik ózgeshelikler tiykarında atap kórsetedi [6]. Ádebiyatshı E.Xudayberdiev joqarıda atı atalǵan tórt syujet tipine qosımsha sintetikalıq syujet tipin, birlesken tárizli syujetti qosadı [8].

Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde Q.Kamalov qaraqalpaq povestleri boyınsha izertlewlerinde syujetti konflikt penen baylanıstırıp kórsetse [2], P.Nurjanov qaraqalpaq romanlarındaǵı syujetlik baǵdarları tariyxıy, zamanagóy hám fantastikalıq syujetlerdiń tiykarında qarastıradı[5]. Ádebiyatshı J.Saǵıydullaeva XX ásirdiń 1980-jıllarındaǵı qaraqalpaq jazıwshılarınıń povestleriniń janrlıq-stillik ózgesheliklerin izertlewlerinde retrospektiv syujet tipin psixologiyalıq súwretlew menen baylanıstırıp kórsetse [7], al, Z.Ktaybekova gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq gúrrinlerinde syujettiń úsh tipi: xronikalıq, konsentrlık hám retrospektivlik syujet qollanılǵın kórsetip ótedi [3]. Degen menen, qaraqalpaq povestleri boyınsha basqada izertlewlerdi alıp qaraǵanımda, T.Qayıpbergenov povestlerinde qollanılǵan syujet tipleri haqqında arnawlı túrde sóz etilmegenligin kóremiz. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, T.Qayıpbergenovtıń povestlerinde qollanılǵan syujetlik ózgesheliklerdi hár tárepleme izertlew jazıwshı sheberligin ashıwda áhmiyetli rol atqaratuǵın anıq.

T.Qayıpbergenov óz shıǵarmalarında, sonıń ishinde, povestleriniń syujetinde dáwir shınlıǵın ashıp beriwde, jámiyetlik turmıs waqıyaların kórkem sáwlelendiriwde, adamlar arasındaǵı óz ara qatnaslardı súwretlewde hám xarakterlerdi rawajlandırıwda ózine tán kórkem sheberlikke iye boldı. Bunday ózgesheliklerdi onıń hár qıylı jılları dóretken povestlerindegi turmıs haqıyqatlıǵı menen qaharmanlar táǵdirin kórkem sáwlelendiriwdegi jeke stillik ózgeshelikleri ayqın sıpatlap beredi. Ásirese, avtor óz povestlerinde jámiyettegi hám adamlar arasındaǵı qarama-qarsılıqlı hádiyselerdi hár qıylı kórinislerde hám hár túrli

syujet tipleri járdeminde kórkem súwretlep bere alǵan. Nátiyjede, jazıwshı syujet jaratıwda óziniń jeke stillik izleniwshiligine erise alǵan.

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń dóretywshiliginde «Sekretar», «Muǵallıme raxmet», «Suwıq tamshı», «Uyqsız tınler», «Tánha ózińe málim sır», «Qara dápter» povestleri XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında povest janrıńın ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq hám kórkemlik jaqtan rawajlanıwında salmaqlı orın iyeledi. Jazıwshınıń jámiyetlik turmıs waqıyaların súwretlew usılına qaray «Sekretar», «Muǵallıme raxmet» povestleri xronikalıq syujetke, «Suwıq tamshı», «Uyqsız tınler» povestleri konsentrlık syujetke, «Tánha ózińe málim sır» povesti retrospektivlik, «Qara dápter» povesti asociativlik syujetke tiykarlanıp jazılǵanlıǵın kóremiz.

«Xronikalıq syujette waqıya tariyxıy hám logikalıq jaqtan izbe-izlikte kórsetilse»[8:80], T.Qayıpbergenovtıń «Sekretar» povestinde de urıs dáwirindegi awıl xalqınıń hám mektep oqıwshılarınıń turmıshlıq turmısı xronikalıq syujet tiykarında, izbe-izlik penen súwretlenedi. Xronikalıq syujette waqıyalar arasında waqıtlıq qatnas jetekshilik etetuǵın bolsa, povestte de urıs dáwirindegi waqıyalar keń epikalıq planda súwretlenip, tiykarǵı syujetke járdemshi syujet liniyaları da kirgizilip, nátiyjede, úlken turmıshlıq hádiyselerdiń ashılıw imkanıyatı jaratıladı. Povesttegi tiykarǵı syujet liniyasına Atamuratıń klaslası Ámettiń ákesi Ataxannıń is-háreketlerine tiyisli onıń qorqaqlıq etip, urıstan qashıp keliwi, toǵayda jasırınıp kún keshiriwi, awıl adamlarınıń malların urlawı sıyaqlı bir neshe epizodlar da qosa súwretlenedi. Ámet hár kúni qashqın ákesiniń toǵayda, jasırınıp atırǵan jerine azıq-awqat jetkerip turadı.

«Muǵallıme raxmet» povesti de xronikalıq syujetke qurılǵan. Jazıwshınıń bul povesti temasınan kórinip turǵanıday, bilimlendiriw máselesine arnalǵan. Shıǵarmada jańa húkimet mektepleriniń payda bolıwı, Qaraqalpaqstandaǵı bilimlendiriw máselesi, jańasha oqıtıw usılları, xalıqtı ǵalaba sawatlandırıwda elimizge dáslepki muǵallimniń keliwi, olardıń xalıq ushın islegen pidákerlik xızmetleri, balalarǵa jańa bilim beriwdegi mashaqatlı isleri hám t.b. turmıshlıq waqıyalar negizinde, izbe-iz túrde tásirli hám kórkem obrazlı etip sáwlelengen.

Povest waqıyaları shıǵarmanıń qaharmanı Turdimuratıń tilinen bayanlanadı. Shıǵarmadaǵı barlıq waqıyalar «Dóngelek kól» átirapında bolıp ótedi. Povest «Dóngelek kól» awılınıń tábiyat kórinisin súwretlew menen baslanadı. Shıǵarmada syujetindegi waqıyalar awılǵa kelgen dáslepki muǵallım Meńlimuratıń átirapında sóz etiledi. Meńlimurat awılǵa kelip, awıl balaların oqıtıw maqsetinde úyme-úy kirip, balalardıń ata-analarına ul-qızların mektepte oqıtıwın násiyatlaydı. Shıǵarmadaǵı turmıshlıq waqıyalar xronikalıq syujet tiykarında rawajlanıp baradı. Balalardıń ata-anaları jańa tálimde oqıtıwdı ersi kórip, dáslep, Meńlimurat muǵallimni qabıl ete almaydı, hátteki, muǵallım úylerine kelgende balaların jasırıp qoyadı. Jańasha kózqarastaǵı muǵallım awıl adamları ushın mollanıń eskishe dúnyatanımı boyınsha pútkilley jat adam. Sonıń ushın da,

muǵallım menen dáslepki ushırasqanıńda awıl balaları da, usınday túsinikte bolıp, seskenip, onnan qashadı hámde ata-anaları da, balaların oqıtıwdan bas tartadı. Usı qarsılıqlarǵa qaramastan Meńlimurat muǵallım dáslep, Turdımurattı sońnan Gúlay, Sayıp, Qunnazar, Sársenbaylardı jańa mektepte bilim alıwǵa kóndiredi. Bul islerde, á sirese, doslarına oqıwdıń paydılıǵın, Meńlimurat muǵallımınń ğamxor ekenligin aytqan Turdımurattıń járdemi ayrıqsha boladı. Hátteki, balalardıń jasırınǵan jerin tawıp bergeni ushın ata-anası, awıl adamları, qońsı-qobaları ókpelese de, Turdımurat bunday islerde belsendilik kórsetedi. Awılda tek shańǵıtıp asıq oynap júrgen balalar mektepke barıp, muǵallımnen hár kúni ibratlı ángimeler, batır-márt balalar haqqındaǵı ańız-ápsanalardı esitip, ilim sırların úyrene baslaydı. Meńlimurat áste-aqırınlıq penen olardı taza, azada, tártipli bolıwǵa, salamatlıǵın bekkemlew ushın dene tárbiyası sabaqlarına qatnastırıp, hár kúngi sabaqqa degen olardıń intasın hám qızıǵıwshılıǵın asırıp barıwǵa erisedi.

Nátiyjede, balalardıń ózleriniń de bilim alıwǵa bolǵan qushtarlıǵı artıp, sabaqlardan qalmaq qatnasıwǵa tırasıadı.

«Xronikalıq syujette waqıyalar arasında waqıt múnásibeti (A waqıya júz bergeni soń, B waqıya júz beredi) jetekshilik etse, konsentrlik syujet waqıyaları sebep-nátiyje múnásibeti (A waqıya júz bergeni ushın, B waqıya júz beredi) jetekshilik qıladı» [9:103].

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Suwıq tamshı» hám «Uyqsız túner» povestleri usınday konsentrlik syujet negizine qurılǵan shıǵarmalar qatarına kiredi.

«Suwıq tamshı» povestiniń waqıyaları gúrrińshi qaharman Kamaldıń monshada jazıwshı menen ushırasıw epizodınan baslanadı. Yaǵnıy, shıǵarmanıń prologında Kamal avtor menen monshada tanısadı. Avtor onı áskeriy kazarmaǵa shekem shıǵarıp saladı hám Kamal keterinde oǵan óziniń ómiri haqqında jazǵan kúndelik dápterin berip ketedi. «Jazıwshı shıǵarmanı oqıwǵa usılayınsha qızıqtırıp bolıp, lirikalıq qaharman Kamaldıń ishki sırların onıń sanasında konflikttin eń kúsheygen waqtında baslaydı» [1:33].

Kamal berip ketken qos dápterde povest qaharmanıń ómirge degen kózqarasları menen xarakterlik ózgeshelikleri kúndelik dápterde sáwlelenedi. Kamaldıń anası Gúlján pochталon, ózi etikshilik etip kún keshiredi. Ákesi Jamal urısta dushpan tárepke ótip ketip, satqınlıq etken, jáne «anonimlik» jalaxor arzagóy bolǵanlıǵı ushın Kamal júdá tómenshik, natıq jigıt bolıp erjetedi. Klaslası Ómirbaydıń: «← Áy, aqmaq, meniń ákemdi qamatqan seniń ákeń eken ğoy! Haramnıń balası!» [4:208] – degenine arlanıp, ómirден биротала waz keshiw niyetinde, «Satqınnıń bir tamshı qanınan dóregen qumalaq. Maǵan ómir súriwdiń ne keregi bar?» [4:207] degen oy menen qarnına pıshaq urıp, ózin-ózi jaraqatlap, emlew xanaǵa túседi. Jaqsı adamlardıń járdeminde Kamal tiri qaladı.

«Uyqsız túner» povestindegi waqıyalar da Gúlzardıń biraz jıllar ótkennen soń ózin ólimnen qutqarǵan qaraqalpaq soldatın izlewı, hár qanday qıymshılıqtı jeńiw jolındaǵı gúdesleri tiykarında ashıladı. Shıǵarmadaǵı waqıyalar epizodtan-epizodqa ótken sayın rawajlanıp, usı jaǵdaylarda tiykarǵı qaharmanıń, yaǵnıy, Gúlzardıń xarakterі qalıplesip, oqıwshınıń kóz aldında janlı sáwlelenedi.

Povesttiń prologında avtor Gúlzar Qaraqalpaqovanıń ájayıp portretine kórkem teńewlerdiń járdeminde sıpatlama berip, tiykarǵı waqıyalardıń súwretleniwine jol ashadı. Shıǵarma waqıyaları Gúlzardıń tilinen birinshi betten

bayanlanadı hám tiyisli orınlarda avtor bayanlawshı tárepinen de qaharmanıń kózqarasları, ishki keshirmeleri hám onıń xakteri, psixologiyalıq ózgeshelikleri ashıp beriledi.

«Retrospeksiyanıń tiykarǵı wazıypaları personajdıń ótmish turmısı, táriypi, onıń minez-qulqın ańlaw hám bahalaw, ótmish waqıyaları tiykarında qaharmanlardıń házirgi ómirine tásir ótkeriw hám onı sol sebepli de waqıyalardıń rawajlanıwın jáne de kúsheytiw» [10:132] den ibarat.

T.Qayıpbergenovtıń «Tánha ózińe málim sır» povestiniń waqıyaları shıǵarmanıń baslı qaharmanı Perixannıń átirapında júz beredi. Shıǵarmadaǵı waqıyalar erte báhár ayında bolıp ótedi. Kewli quwanışqa tolıp-tasıp, qızı Svetlananıń toyına kiyatırǵan baxıtlı ana Perixan avtobusta qasındaǵı jolawshılar menen ángimelesip, tez arada qalaǵa jetip keledi. Awıldan alıp kiyatırǵan qaltasın arqalap, taksige minip, qızınıń kvartirasına kelse, kvartira iyesi – kempirden qızınıń bul jerden shıǵıp ketkenin esitip, kewli tınıshsızlanadı. Sol waqıtta qızı Svetlana da jetip kelip, anası menen kórisip, jańa úyine mirát etedi. Sonsha jerden qızınıń toyına qoy soyıp ákelgen anası, qaltanı arqalap, biyik jaydıń besinshi qabatına zorǵa kóteriledi. Suwıq suwǵa juwınıp shıqqan Perixan biraz ózine kelgennen soń, tósestirip qoyılǵan bólмеге kirip, jaydaǵı tórgi diywalǵa ildirilgen súwretlerdi hám olardıń qatarında iyinlikke ildirilgen aydınlı kóylekti kózi shalǵanı máttal, «Sorım!!!» dewi menen dus tómenine jigıladı. Perixan óziniń sharshaǵanın bánelep, ózine kelgenshe ústine hesh kimdi kirgizbewdi qızınan ótinish etip, mańlayın tasqa urıp, azǵantay bası meń-zeń bolıp, óziniń ótken ómir jolın, jaslıǵın kóz aldına eleslete baslaydı. Onnan keyingi povest syujetindegi waqıyalarınń bárinde Perixannıń ótmish táǵdirin kóz aldına elesletiwleri, eske túsiriwleri hám ishki monologları arqalı sáwlelenedi. Perixan kórpe astında búrkenip jatıp, bir túnniń ishinde hár bir máwritti óziniń ótmish táǵdiri menen házirgi basınan keshirip atırǵan waqıyalardı oylap tolǵanadı. Usılayınsha povesttegi barlıq waqıyalar bas qaharman Perixannıń oy-sezimleri arqalı ashıp beriledi.

Búgingi kúnde jazıwshılarımız tárepinen kóbirek qaharmanlardıń ishki dúnyasın ashıp beriwge, olardıń psixologiyasında júz berip atırǵan ózgerislerdi sáwlelendiriwge dıqqat itibar qaratilmaqta. Usınday shıǵarmalardıń qatarına T.Qayıpbergenovtıń «Qara dápter» povestini atap ótiw orınlı. Povesttiń syujetinde ózinen jigirma jas úlken Embergenge ashıq bolıp qalǵan jas qız Ayshanıń táǵdiri hám onıń pák muhabbatı sáwlelengen. Shıǵarmada jas oqıwshı qız Aysha ózinen ádewir jas úlken Embergendi shin kewlinen jaqsı kórip qaladı. Ol Embergenniń dostı Orazdıń aldawına ushırıp, qıyanetke duwshar boladı. Usı waqıya sebepli Embergen sol kúni ózin-ózi júk mashinasınıń astına taslap, awır jaǵdayda emlew xananıń janlandırıw bólimine túседi. Bul waqıyadan xabardar bolǵan Aysha Embergenniń ózine keliwın kútip otırıp, óziniń basınan keshirgen ótmish waqıyaların, Embergen menen tanısqanǵa shekemgi hám tanısqanнан keyingi táǵdirin «Násiyatnama xat»qa túсіredi. Povest syujetindegi waqıyalar usı tárizde Ayshanıń óz táǵdirin, muhabbat haqqındaǵı ishki keshirmelerin, quwanışları hám hásiretlerin kóz aldına keltiriwi, eske túsiriwleri formasında sáwlelenedi. Sonday-aq, povesttiń syujetinde ómir, muhabbat hám taǵı basqa oy-pikirler, Muhammed

payǵambar hám Aysha ana haqqındaǵı ápsanalar, qaharmanlar kórgen túsleri de orın alǵan. Sonıń menen birge, shıǵarmanıń prologında avtordıń ómir, jámiyet haqqındaǵı tolǵanısları, muhabbat tuwralı pikirleri de keltirilgen. Ayshanıń Embergendi bir kórgennen-aq, oǵan degen ishıq muhabbat sezimleriniń payda bolıwı, qanday qıyın jaǵdaylardı basınan keshirse de súygen adamına sadıq qalıwı, onıń sanasında júz berip atırǵan oy-qıyalları arqalı sáwlelenedi.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı T.Qayıpbergenov biz sóz etip ótken povestleriniń syujetindegi waqıyalardı

bayanlawda, insan táǵdirin súwretlewde, qaharmanıń psixologiyasınıń hár tárepleme tereń ashıp beriwde xronikalıq, konsentrlik, retrospektivlik hám asociativlik sıyaqlı bir neshe syujet tiplerinen sheber paydalanıw arqalı olardıń ruwxıy dúnyasına tereń kirip barıp tallaw jasawǵa erisken. Nátiyjede, jazıwshı povestleri menen tanısıp, oqıǵan hár qanday kitap oqıwshısında úlken qızıǵıwshılıq oyanıp, estetikalıq zawıq baǵıshlaw menen este qalıwı sózsiz.

Ádebiyatlar

1. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
2. Камалов Қ. Қарақалпақ повести (Жанрдың эволюциясы). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
3. Ктайбекова З. Ғәресизлик дәуири қарақалпақ гүрриңлериниң поэтикасы: Филол. илим. филос. докт. (PhD) ...дисс.. – Нөкис: 2021.
4. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. – Нөкис: «Билим», 2018.
5. Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). – Нөкис: «Билим», 2009.
6. Раҳимов А. Ўзбек романи поэтикаси (сюжет ва конфликт): Филол. фанлари д-ри дисс... автореф. – Ташкент: 1993.
7. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020.
8. Худайбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: «Шарқ», 2008.
9. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
10. Sayfuddinova N. Sarvqomat dilbarim asari syujet tizimida retrospeksiya usuli: // FarDU Ilmiy xabarları. 2022, №4.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада таниqli yozuvchi T.Qayıpbergenov asarlari syujet xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot obyektı sifatida yozuvchi povestlari tanlab olingan. Povestlardagi syujet tiplari va ularning qo‘llanilishi misollar asosida o‘rganilib, ilmiy xulosalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются особенности сюжета в произведениях известного писателя Т.Кайыпбергенова. Объектом исследования были выбраны повествования писателя. На основе примеров изучены типы сюжетов в рассказах и их использование, сделаны научные выводы.

SUMMARY. The article analyzes the features of the plot in the works of the famous writer T.Kayıpbergenov. The object of the study was the writer's narratives. Based on examples, the types of plots in stories and their use were studied, and scientific conclusions were drawn.

PUBLICISTIKADA AVTOR POZICIYASÍ

S.M.Tureshova – tayanish doktorant

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanich so‘zlar: publisistika, stil, asar, til, janr, reportaj, dialog.

Ключевые слова: публицистика, стиль, произведения, язык, жанр, репортаж, диалог.

Key words: publicistic, style, literary work, language, genre, reportage, dialogue.

Publicistikalıq tildıń informaciyalıq hám ekspressivlik quralları, ásirese, reportaj janrında ayqın kórinedi. Bul haqqında usı janrdıń izertlewshisi G.Ya.Solganıktiń pikiri dıqqatqa ılayıq. «Baqlawlardıń kórsetiwinshe, – dep jazadı ol, – reportaj... informativlikten sintetikalıqqa qarap bet burmaqta... ol ómir shınlıǵın sáwlelendiriw barısında, bir jaǵnan, qatal hújjetlilik, obyektivlik, protokollılıqtı, al, ekinshi jaǵnan, emocionallıqtı, tartımlılıq, ashıqlılıqtı óz boyına sińirgen gazetaniń eń jetekshi janrına aylanbaqta» [5].

Bul pikirdi tastıyqlawshı dáliyl sıpatında avtor poziciyasınıń jarqın úlgerilerinen birneshe misal keltirmekshimiz.

Qaraqalpaqstan xalıq shayı awdarmashı Muzaffar Axmadtıń «Kitob dunyosi» gazetasında basılǵan «Ziyofat» gúrriń-reportajın alsaq boladı. Reportajdı oqıp otırıp, onıń hár qatarında avtordıń dıqqatlılıǵın, bayqawshılıǵınıń, serliliginiń júzege shıqqanın abaylaymız. Personajlardıń ish-háreketleriniń, ishki hám sırtqı pishimleriniń, im-isharalarınıń, sóylegen sózleriniń eń mayda detallarına deyin avtordıń dıqqatınan shette qalmaydı. Waqıyalar protokoldaǵıday qısqa, dál bayanlanadı. Avtordıń bayanlaw

usılı qatań fotografıyalıq hújjetlilik xarakterge iye. Olarǵa qısqalıq, emocionallıq tán. Sonıń menen bir qatarda jazıwshı waqıyalar haqqında informaciyalıq bayanlawda insaniylyq, sociallıq, etikalıq, filosofıyalıq máselelerdi engizedi. Bayanlawshı – avtordıń ózi. Ol waqıyanıń qatnasıwshısı hám júdá serli baqlawshısı bolǵanı báhama sezilip turadı.

Reportajdıń tiykarındaǵı real hújjetli waqıya qatnasıwshıları da tiykarınan real shaxslar. Qıyaldan qosılǵan hesh nárese joq. Mine usı jaǵdaylar bul shıǵarmanı hesh ekilenbesten reportaj janrıń qatarına qosıwǵa múmkinchilik beredi.

Avtordıń ózi bul shıǵarmaǵa janrlıq anıqlama berme-gen. Al, onıń ornına tiykarǵı atınıń («Ziyofat») astına qawısta «Saksoninchi yillar hikayasi» dep qosımsha túsini-k bergen. Kórinip turǵanıday, bul jerde «hikoyasi» sózi terminlik mánige iye emes hám bul shıǵarmanıń janrlıq anıqlaması bola almaydı. «Hikoyasi» sózi «voqea», «hangoma», yaǵnıy «áńgime» sózlerine jaqın. Sonıń ushın biziń bul shıǵarmanıń janrın «reportaj» dep anıqlap hám onı usı kózqarastan bahalawımızǵa bir qansha tiykarlar barday.

Birinchiden, avtor bayanlaw oybekti etip haqıyqıy bolğan bir waqıyanı alğan. Ekinshiden, waqıyanıñ qatnasıwshıları, yaǵnıy shıǵarmanıń persanajları real adamlar, bárińniń anıq atları, lawazımları kórsetilgen. Buǵan avtordıń ózi de kiredi. Úshinshiden, avtordıń hám personojlardıń poziciyaları tikkeley ashıq kórinedi. Tórtinshiden, reportajǵa bolğan waqıyanı sol qalıpında, sol waqıtta izin suwıtpay bayanlap beriw tán. Bul shıǵarmada joqarıda kórsetilgen belgilerdiń barlıǵı bar. Usı esapın oǵan «shıqay» sóziniń ornına «reportaj» sózin qoyıp, «Saksoninchi yillar reportaji» dep anıqlama bergende de hesh nárshe ózgermegen bolar edi.

Eń qızıq jeri, biz bul reportajdıń jazılǵan waqtında baspadan shıqqanın, ya shıqpaǵanın bile almadıq, al biz oqıǵan variantında («Kitob dunyosi», 12-aprel 2017-jıl) bul haqqında maǵlıwmat berilmegen. Biraq, bir aytatuǵın nárshe, bul reportaj jazılǵan waqtınan sherek ásir keyin de úlken qızıǵıwshılıq penen oqladı. Onda kóterilgen máseleler búgin de aktualıǵın joyıtpaǵan. Tili sonsha jeńil, shireli hám tartımlı, tap házir jazılǵanday. Personajlar da óziniń janlı kelbetin saqlap qalǵan. Olardıń sózlerindeki, psixologiyasındaǵı, is-háreketlerindeki kem sanlı, biraq júdá anıq hám janlı shtrixlar búgin de óziniń ómirsheńligin, qubılmalılıǵın joǵaltpaǵan. Eger de biz olardıń ayırımlarınıń házirgi kúńge kelip dúnyadan ótkenligin esapqa alatıǵın bolsaq, onda bul reportajdı olardıń yadına arnalǵan kishkene bir estelik desek te boladı.

Joqarıda ayılǵanlar «Ziyofat» reportajınıń úlken sheberlik penen jazılǵanınan derek beredi. Ol óziniń kórkemlik sapası jaǵınan biz kúńde oqıp júrgen kóp ǵana gúriń, maqala, ocherklerden salıstırıwǵa bolmaytuǵın dárejede artıqmashılıqlarǵa iye.

Bul publicistikalıq reportaj (morallıq-etikalıq, kúndelikli turmıslıq desek te boladı) kóp qırları menen jaqsı gúrińlerdi, ocherklerdi eske saladı. Onıń házirge deyin publicistikalıq quwatı sónbegen. Usı jaǵınan onı gúriń-reportaj, ocherk-reportaj desek te úlken aljasıqqa jol qoyǵan bolmaymız.

Reportajdı reportaj qılatuǵın baslı nárshe – bul onıń strukturalıq bólekleriniń bir – biri menen úylesimliliǵı, logikalıq izbe – izlikte jaylasıwı hám bayanlaw oybekti bolğan waqıyanı házirgi rawajlanıw procesinde oqıwshılardıń jetkerip beriw bolıp tabıladı. Usı kózqarastan «Ziyofat» reportajınıń syujetlik strukturasını qarap shıǵıw dıqqatqa ılayıq. Ol júdá ápiwayı.

Reportaj asıǵıp kiyatırǵan eki «İkarus» avtokóligin joldıń shetinde turǵan úsh hayaldıń qopal ráwishte toqtatqanınan baslanadı. Avtobuslarda Ózbekstan Respublikasınıń mádeniyat xızmetkerleri – belgili jazıwshı, shayıw, qosıqshı, oyınshılardan quralǵan delegaciya aǵzaları. Olar Qaraqalpaqstanınıń túslık rayonlarında ótkerilgen mádeniyat kúnlerine qatnasıp, sapardan Nókiske qayıw kiyatır. Programma boyınsha jolda Xojeli rayonınıń balalar internatında irkilip, ushırasıw ótkeriwı kerek edi. Biraq waqıt biymezgil bolıp qalǵanlıqtan, endi hesh jerde toqtamawǵa qarar etilgen. Bunnan xabardar bolǵan balalar úyiniń basshıları olardı qalay bolmasın irkiwge bel baylaǵan. «İkaruslardı» toqtatqan úsh hayal solar edi. Nátiyjede delegaciya aǵzaları internetke qayırılıwǵa májbúr bolıp, balalardıń keliwinen qayıwı tez qutlı qonaǵı bolıwǵa, olardıń qolınan sawǵalar alıp, olar uyımlastırǵan ziyapatta otırıwǵa, keyninen olardıń qoyǵan koncertin kórip – tınlawǵa májbúr boldı. Mine bar waqıya usı. Waqıyanıń

basında «awır larsıldap» toqtatqan eki «İkarus» waqıyanıñ aqırında ornınan «awır jılısıp» jolǵa túsedı.

Waqıya bolıp ótken waqıt bir – bir yarım saattan aspaydı. Shama menen, reportajdı oqıp shıǵıwǵa da sol quraqım waqıt sarıplanadı.

Waqıyanıń waqtı júdá tıǵız, reportaj – gúrińniń kólemi júdá az bolıwına qaramastan onda qatnasıwshı personajlardıń sanı júdá kóp. Biraq hárkim óz jayında, óz ornında, heshkim ziyat emes. Olardıń kópshiligi pútkil elge tanımalı, házir ómirde bar adamlar. Biraq olardıń reportaj – gúrińdegi tutqan ornı, olardıń tanımalılıǵı yamasa xalıq aldındaǵı burınǵı xızmetleri menen ólshenbeydi, kerisinshe, olardıń burınǵı tabısları ózleri tosattan gúwası hám qatnasıwshıları bolıp qalǵan bir elespesiz kishkene waqıyanıń fonında maydalanıp, qunsızlanıp qaladı. Mısalı, jas shayıw Zarif Muhammadtıń, belgili jazıwshı Ótkir Xashimovtıń replika-reakciyalarına qarań: «Xalıq dardı – mening dardim deb qoǵoz qorolaysan. Ammo onangni etim qilib tashlab ketganningga or qilmaysan»; «Adib (Ótkir Xoshimov) o’rnidan turib o’rtaga, keldi. – Men... - «Adib jim bulib qoldı, - Men... Ne-ne davralarnı, uchrashuvlarnı gullatqan, ne-ne yuksak minbarlarda otoshin nutqlar so’zlagan odam gapiralmay turardi».

Kórip turǵanıımızday, avtor ushın, birinshi gezekte, reportaj personajları olardıń qalıbında usı waqtta deyin háreketsiz jatırǵan eń aǵla tuyǵıları, is – háreketleri menen qızıq. Nátiyjede avtor qáleminiń astında reportajdıń eń tanımalı hám heshkimge belgisiz eń ápiwayı personajları óz xarakterleriniń kúndelikli turmısta onsha kózge túse bermeytuǵın ózgeshe iláhiy tárepleriniń kórine baslaǵanıń gúwası bolamız. Mine, kishkene bir elespesiz epizod oqıwshılardıń kóz aldında jámiyetlik – etikalıq, filosofiyalıq mazmunǵa hám publicistikalıq quwatqa iye kólemli kórkem faktke aynaladı. Sebebi avtor biytárep baqlawshı emes, ol óz poziciyasına iye: ol nedendur narazı, nedendur kewli jaralı, negedur shaqıradı, nedendur uzaq bolıwǵa úgitleydi. Lekin ol qurǵaq deklaraciyalardan, jalańash shaqırıqlardan awlaq. Bul avtordıń da, onıń reportajınıń da kúshli táreplerin quraydı.

Reportajdıń teması onıń atınan kórinip turǵanıday: ziyapat, anıǵıraǵı: ziyapatıń ziyaratqa aynalıwǵa, álbette, bul sózler tiykarında qarama-qarsı máńige iye emes, olar eki parallel sóz toparına kiredi. Biraq usı reportajdıń kontekstinde olar biri birine qarama-qarsı poziciyada turıptı hám onıń bayanlaw usılında qatar rawajlandırılǵan eki qarama-qarsı, stillik intonaciyanı payda etedi.

Reportaj-gúrińniń basınan baslap bul eki intonaciyalıq stil qatar rawajlanıp, bir-birine fon jasap hám biriniń fonında ekinshisiniń irilenip, kúsheyip kóriniwine jol ashadı. Reportajdaǵı barlıq epizodlar internattaǵı ziyapatıń dógerigine dizilgen hám soǵan baylanıslı júzege shıǵadı.

Ziyapat barısında kútilmegen paradoksal jaǵday payda boladı. Asıǵıs, bihuwda shabıs, biymáni áwegereshilik saldarınan abaysızda ziyapat xojeyinleriniń ornı almasıp ketken. Ziyapatı internattıń jetim balaları emes, delegaciya aǵzaları beriwı kerek edi. Internatqa olar sawǵaları menen, oyın-kúlikleri menen, ziyapatı menen keliwi kerek edi.

Delegaciya aǵzaları qasında bar pulların Vera Vladimirovnanıń qolına sadaqa esabında uslatıp, bul jerden tezirek ketiwge asıǵadı. Ótkir Xashimovtıń: «Kechiksak... ziyaratda edik, deymiz-da!» degen qısqa replikası bolǵan waqıyanıń barlıǵına shek qoyıp, olarǵa berilgen eń aqırǵı, ashınarlı hám eń ádil baha edi. Taǵı da paradoks: ziyapattan

soń dárhál ziyapatqa shıqpaydı. Jaǵdaydıń ashınarlı jaǵı da usında. Mine, biziń reportajdıń teması «ziyapatnıń ziyaratqa aynalıwı» degenimizdiń mániisi usında. Gúwası bolǵanıımızday, shıǵarmanıń teması – baslı pikiri hám máselesi óziniń tolıq sheshimin tapqan hám logikalıq shegine jetken. Tema ájayıp túrde ashıp berilgen.

Bul tastıyqlawlardıń shıńlıqqa jaqın ekenligine isenim payda etiw ushın endi biz shıǵarmanıń syujet elementlerine keńirek toqtaıp ótemiz.

Joqarıda kórsetip ótkenimizdey, avtobuslardıń toqtatılıwı hám soǵan baylanıslı epizodlar syujet ekspozitsiyasını quraydı. Bul jerde eki táreptiń de is-háreketi formal kózqarastan durıs. Bir táreptiń maqseti – qalay bolmasın miymanlardı irkip, internatta ushırasıw shólkemlestiriliwi shárt. Sebebi tayarlıq kórilgen, balalar kúni menen kútip otır. Ekinshi tárep buǵan tayın emes, hátki waqıttıń qalmawına baylanıslı irkile almaytuǵının eskertken. Kóp ushırasıwlardan, kóp banket-zıyapatlardan sharshaǵan: mashinada «uyqılap» kiyatır. Bul uyqını shoferdiń dawısı buzadı: «–Jinni boǵan bular?! Esi bor odam ham yoǵa chopib chiqadimi, Taǵın bir emas, ikki emas, uchtasi birdaniga ya? He...!» Bul úsh hayaldıń háreketine shofyordıń replika-reakciyası. Onıń, shofyordıń óz sózi menen tuwra gáp sıpatında beriliwi gáptiń ekspressivligin kúsheytip tur.

Biz reportajdıń syujeti, kompozitsiyası personajlar sistemasın baqlawlarımızdı shoferyodıń replikasınan baslaǵanıımız tosınnan emes. Óytkeni, tek shofyor emes, al qalǵan derlik barlıq personajlar da, birinshi gezekte tek janlı sózleri menen ózlerin tanıtadı.

Shofyordıń baqırısınan oyanıp ketken baqsı Artıq Atajanov penen jas jazıwshı Zarif Muxammedovtıń arasında avtobustıń birden toqtaǵanına baylanıslı qısqa soraw-juwabı bolıp ótedi. Bul ele neytral xarakterge iye. Al, Artıq Atajanovtıń bunnan keyingi replika-reakciyası belgili dárejede etikalıq xarakterge iye. Ol baqsınıń ishki dúnyasınıń kórinisi: «Pah-hay... oxirgi avtobus inshu, shuni

toxtatmasam yoǵda qoldim, dap oʻylagan ku beychora. Biz yonni adamlari shundayn... Kimakan oʻzi, bolasi yoʻqmi qoʻlinda?». Bul jerde «beychora», «bolasi yoʻqmi qoʻlinda?» sózleri konceptual áhmiyetke iye. Baqsınıń ele ózi kórmegen, bilmegen sırttaǵı biytanı hayaldıń hal-awhalına janı ashıp atır, álle qashan oǵan keshirim de berip qoyıptı. Bul sózler baqsınıń júdá jumsaq, miyrimli insan ekenliginen derek beredi. Onnan qala berse, bul sózlerdiń sıńǵırlaǵan Xorezm dialektinde ayılıwı sózlerde sózlerdiń iyesine de tákirarlanbas qosımsha gozzallıq baǵıshlaydı. Mine dialekt sózdiń kúshi.

Bunnan basqa Artıq Atajanovtıń hawazı taǵı eki jerde jańlaydı. Birinshisi – ziyapatdan soń miymanlardı koncert kóriwge mirát etkende: «Ayar, ishimiz koncert goʻrish boʻlsa, goʻrali! Shu qyzlarning oʻyinini goʻrmay, nega getamiz! Qalay-qalay zoʻrakan bu opobiyimniń, pah-hay...».

Ekinshisi – koncert tamam bolǵannan keyin kókiiregin kernegen toǵanistan sóz aytalmay shıǵıp ketken Ótkir Hashimovtıń keyninen hámme shıǵıwǵa beyimlese baslaǵanıında: « – During... Duringlo!... Man bir ogiz... man... ishu... ishu bollorim uchun bor pulimni qoldiraman! Nurillo, mashinnan pullarni opkelinglar!...»

Kórip turǵanıımızday, bul sóylem-replikalar ózbek ádebiy tiliniń fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq hám t.b. tártip qaǵıydalarına say sılap-sıypalmaǵan, taralmaǵan. Olardıń shireliliǵi de sonda.

Joqarıda biz tallap shıqqan shıǵarmalardıń tilinen kórinip turǵanıında, bul másele de qaraqalpaq publicistleri sheberlik shıńına qaray órlep atırǵanı bayqaladı. Bul publicistikalıq shıǵarmalardıń ómirsheńligin támiyinlemekte. Sebebi, tárbiya, ádep-ikramlılıq máseleleri, adamlardı insapqa, miyrim-shápáatlı bolıwǵa, úlkenge húrmet, kishige izzet, jetim-jesirge pana bolıwday insanıylıq ishki mádeniyatqa shaqırıw – publicistikaniń ásirler dawamındaǵı wazıypası bolıp qala beredi.

Ádebiyatlar

1. Ғабдуллин Н. Шығарма арқауы шындық. – Алматы: «Жазушы», 1968. 165-б.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: 1959. 227-б.
3. Теория литературы. – М.: 1965. 280-б.
4. Уснатдинов Ш. «Кимге кеш, кимге таң сәхәр...» – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2002.
5. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – Москва: 1973.
6. Кайда Л.Г. Эффективность публицистического текста. – МГУ. 1989.
7. Карасев П.С. Проблемы теории публицистики Ленинградского университета. 1973.
8. Прохоров Е.П. Публицист и действительность. – МГУ. 1973.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада publisistik asarlarda muallifning badiiy mahorati, uslubi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, mavzu mohiyati va gʻoyalari misollar yordamida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются художественное мастерство и стиль автора в публицистическом произведении. Также с помощью примеров были проанализированы суть и идеи темы.

SUMMARY. The article discusses the artistic skills and style of the author in journalistic works. Also, the essence and ideas of the topic were analyzed with the help of examples.

М А З М У Н Ї

ТАБИЙИЙ ҲАМ ТЕХНИКАЛІҚ ИЛИМЛЕР

Физика. Математика. Техника. Информатика

Abdalieva G.R., Uteuliev N.U., Kalmuratov B.K. Qaraqalpaq tilin avtomatik túrde analizlewde mashinalıq oqıtıw algoritmlerin qollanılıw	3
Абдижалиев С.К. Карбидкремниевый детекторный диод Au-TiB _x (ZrB _x)-n-SiC 6H	4
Бекмирзаев Р., Олимов К., Юлдашев Б., Султанов М., Юлдашев С. Исследование образование Δ ⁰ -изобар в центральных p ¹² C- и d ¹² C-соударениях при 4.2 А ГэВ/с.	7
Kengboyev S.A. Po‘lat yuzasiga plazma nitridini ta’sir ettirish natijasida uning ishqalanishga bardoshligini oshirish va parametrlarini asoslash	10
Khamroeva D.N. Interval eigenvalue problem and methods for estimating solution sets	13
Maxmonov U.A. Mahsulot sifati nazoratida Isikava diagrammasining qo‘llanilishi va ahamiyati	16
Muhamediyeva D.T., Raupova M. Issues with artificial intelligence technology application in the agricultural-industrial complex	18
Nurimov P.B., Isakov I.O. Comparison of boundary and volume based representation types in 3D graphics application areas	21
Prenov B.B., Nurmaxanov K.E., Erejepova G.B. Matematika fanida raqamli didaktik materiallarni yaratish va tatbiq etishdagi muammolar	24
Sapayev Sh.O. Osesimmetrik jismlarda nostatsionar issiqlik tarqalish masalasini chekli elementlar usulida sonli modellashtirish	26
Утеулиев Н.У., Кудайбергенов Ж.К., Кудайбергенов Т.К. Разработка системы автоматического распознавания речи для каракалпакского языка с использованием Wav2Vec	30

Биология. Зоология. Химиya. Ekologiya

Ajiyev A.B., Mamaraximov O.M. Climacoptera lanata (Pall.) Botsch. ўсимлигининг географик тарқалишига оид маълумотлар	33
Temirbekov O. Qoraqalpog‘iston florasida zaharli o‘simliklar va ularning tarqalishi	35
Shukurova M.E., Ravshanova E.Z. The use of perennial vines for vertical landscaping in the landscaping of the city of Samarkand	42

Geografiya

Baltabayev O.O. Qaraqalpaqstan Respublikası oykonimlerin rayonlastırıw máseleleri	45
Xasanov P.A. Landshaftlardan foydalanishda turli yondashuvlarning qo‘llanilishi	48
Uzakbaev K.K., Qurbonov Sh.B. Qoraqalpog‘istonda aholiga xizmat ko‘rsatish sohalari hududiy klasterlarining shakllanishi va ularni takomillashtirish	50

ЖАМИЙЕТЛИК ҲАМ EKONOMIKALIQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

Абдимўминов О.Б. Оролбўйи минтақаси учун инсон хавфсизлиги бўйича кўп томонлама шериклик Траст жамғармаси	53
Абдуллаев А. Совет суд тизимининг ҳуқуқий асослари	55
Djamilova G. Jaslar tárbiyasında máhálleniń ornı	57
Идрисов Р.Б. Роль книжно-торгового объединения «Қарақалпақ китап» в развитии книгопечатания	60
Kudaybergenova T.K. Bola huquqlarining kafolatları va uni buzganlik uchun ma’muriy javobgarlik	61
Мадреймов Ф.М. Социальная политика в Каракалпакстане в 1917-1920-е годы	64
Seytnazarov S.M. Konstitutsiya-demokratiyalıq rawajlanıwdıń tiykarı	66

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Aymanova Sh. The concept of syntactic variability in the context of learning a foreign language	68
Байрыева М.Ж. Эмоция категориясының фонетикалық системада сәулелениуі	71
Джумамуратова Г.Ж. Различия и сходства прилагательных черный и белый в каракалпакском и английском языках	73
Kurboniyazov G.A. Qoraqalpoq tili frazeologiyasini qiyosiy o‘rganishning ba’zi masalalari	76
Qayıpnazarova U. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarında «bawır» konceptiniń lingvomádeniy analizi	78
Қурбанов М.Д. Қарақалпақстандағы түркмен этноними менен байланыслы ойконимлер	80
Mámбеталиева Q.A. Qaraqalpaq naqıl-maqalları quramında “bas” komponentli somatikalıq birlikler ..	82
Shinnazarova S.J. Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» shıǵarmasında júrek komponentli frazeologizmler	84

Ádebiyattanıw

Абдимуратов Л.А. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»де алғыс, пәтия хәм тилеклердин қолланылыў өзгешелиги	86
Алланазаров Е. Национальные основы в эпосе «Бахадыр» поэта А.Дабылова	87
Bayımbetova M.B., Mambetniyazova H.M. Representation of images with imitative words in the novel “The legend of Maman Biy” by T.Qayıpbergenov	89
Досымбетова А. Улманбет Хожаназаров лирикасының жанрлық өзгешеликleri	91
Кудайбергенова Г.П. Кеңесбай Рахманов поэзиясында эпитеттердің қолланылыў өзгешеликleri	93
Qudiyarova R. Saylawbay Jumaǵulov shıǵarmalarında qollanılǵan folklorlıq obrazlar	95
Матимов К.Г. Хәзирги қарақалпақ әдебиятында фәнтези жанры туўралы	97
Салқынбай А.Б. Абай илиминдеги тутаслық: ақыллы қара қылды қырыққа бөлмек	99
Sarayeva F.D. Tarjima jarayonining aspektlariga ba’zi qaydlar	103
Sársenbaev Q.J. Tólepbergen Qayıpbergenov povestlerindegi syujet tipleri	106
Tureshova S.M. Publicistikada avtor poziciyası	108

Alisher Navoiy 584 jasta

Alisher Navoiy hám Shıǵıs Rennessansı

“Buyuk shoir va mutafakkir Mir Alisher Navoiy ijodiy merosini yurtimiz va jahon miqyosida keng targ‘ib qilish hamda Navoiy viloyatida “Alisher Navoiy yili”ni yuqori darajada o‘tkazish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident qarari (PQ-43-san, 07.02.2025 j.) qabil etildi.

Qararga muvopiq, Alisher Navoiyning 584-jilligi munasibeti menen Navoiy welayatında 2025-jil “Alisher Navoiy jili” dep ataladi.

- Alisher Navoiyning doretivshilik miyrasi tereń úyreniw hám úgit-nasiyatlawda hám Navoiy welayatında “Alisher Navoiy jili”n joqari dárejede ótkeriw boyınsha respublika komissiyası hám is-ilajlar rejesi tastıyqlandı.

- “Alisher Navoiy va Sharq Rennessansı” an’naviy xalqaro simpoziumi va “Hazrat Navoiyni anglash – o‘zligimizni anglash” atamasında respublika tańlawı, sonday-aq, bilimlendiriw shólkemleri hám máhállelerde “Navoiyxanlıq keshleri” shólkemlestiriledi.

- Navoiy mámleketlik universitetinde 2025-jil 10-15-oktyabr kúnleri “Alisher Navoiy ilmiy-adabiy merosining umumbashariyat ma’naviy va ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni” atamasında xalqara ilmiy konferenciya ótkeriledi.

2025-jil 7-fevral kúni Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında túrkiy xalıqlar ádebiyatının kórneklı wákili, ózbek ádebiy tiliniń tiykarın salıwshısı, shayır hám mámleketlik ǵayratker, ǵázzel múlkiniń sultanı Áliysher Navoiyning tuwılǵanına 584 jil tolıwı munasibeti menen «Navoiy ádebiy miyrası hám ruwxıy qádiriyatlar» atamasında ilmiy-ámeliy konferenciya hám kórkem-ádebiy keshe bolıp ótti.

«АНТОЛОГИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ»
(«Qaraqalpaq poeziyasınıń antologiyası») toplamınıń 1-tomı jariq kórdi

АНТОЛОГИЯ
каракалпакской
поэзии

ТОМ
I

ЛАДОМИР
Москва
2024

Rossiya Federაციyasınıń Moskva qalası «Ladomir» ilimiy-baspaxana orayında rus tilinde basıp shıǵarılgan «Антология каракалпакской поэзии» («Qaraqalpaq poeziyasınıń antologiyası») toplamınıń birinshi tomı jariq kórdi.

Toplamnıń birinshi tomında qaraqalpaq xalıq dástanları «Qırıq qız», «Qoblan», «Sháryar» hám xalıq qosıqları, sonıń ishinde, balalar folklorı úlgileriniń rus tiline awdarmaları orın alǵan.

Toplamdı baspaǵa tayarlawda rossiyalı belgili shayır hám dilmash, ádebiyat tariyxshısı Mixail Sinelnikov, Ózbekstannıń Rossiyadaǵı elshixanası, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamları, Rossiyadaǵı qaraqalpaq diasporasınıń belsendi aǵzaları qatnasıp, onı toplam etip basıp shıǵarıwǵa túp-tiykarı ózbekstanlı isbilermen Alisher Usmanovtıń «Kórkem óner, ilim hám sport» qayırqomlıq qorı qarjılay kómek berdi.

Dástanlar hám xalıq qosıqların rus tiline awdarıwda belgili dilmashlar Arseniy Tarkovskiy, Sergey Severcev, Naum Grebneb hám Saǵınbay Ibragimovlardıń xızmetlerin ayrıqsha atap ótiw orınlı.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tórende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tört júz mıń) swm.

<p><i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i></p> <p><i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i></p> <p><i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍĠARILÍWÍNA</i></p> <p><i>JUIWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI haspaxanası.</i></p>	<p><i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i></p> <p><i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i></p> <p><i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i></p> <p><i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i></p> <p><i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i></p>
---	--

<p style="text-align: center;"><i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmawı, 8 betten aspawı kerek.</i></p>
<p style="text-align: center;"><i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı</i> <i>ISSN 2010-720X</i> <i>Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.</i> <i>Mákemeler ushın — 2102.</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>Basıwǵa ruxsat etildi: 14.02.2025</i> <i>Buyırtpa: №0156 Format: 60x84 1/8</i> <i>Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 8 márte shıǵadı.</i> <i>Reestr № 089632</i></p>